

47-054
Д8

М.С. Буга

**СИНТАКСИС
СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО
РОЗМОВНОГО
ЛІТЕРАТУРНОГО
МОВЛЕННЯ**

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

П. С. ДУДИК

**СИНТАКСИС
СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО
РОЗМОВНОГО
ЛІТЕРАТУРНОГО
МОВЛЕННЯ**

*(Просте речення;
еквіваленти речення)*

НБ ПНУС

355575

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1973

У монографії досліджуються питання теорії сучасного розмовного українського літературного мовлення, розглядається його структурна і функціонально-стилістична специфіка в системі інших стилів загальнонародної мови — на матеріалах усного мовлення, творів художньої літератури та фольклору.

Розрахована на наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів філологічних факультетів, учителів.

Відповідальний редактор
доктор філологічних наук М. А. ЖОВТОБРЮХ

Рецензенти
кандидати філологічних наук А. П. ГРИЩЕНКО,
Г. М. КОЛЕСНИК

БІБЛІОТЕКА
МАНДРИКА
№ 355575

Редакція мовознавчої літератури та словників
Зав. редакцією М. Л. Мандрика

Д $\frac{0713-283}{M221(04)-73}$ 538—73

© Видавництво «Наукова думка», 1973 р.

ВСТУП

У своєму різностильовому усному та писемному вияві сучасна українська літературна мова обслуговує суспільні потреби української соціалістичної нації, яка в єдиній сім'ї радянських народів будує комунізм, створюючи в усіх ланках трудової й культурно-освітньої діяльності елементи та риси нового, комуністичного.

Загальнонаціональна літературна українська мова характеризується небаченою досі широтою розвитку, зумовленою величезними успіхами в комуністичному будівництві країни. Про розвиток української мови, як і мов усіх інших народів СРСР, свідчить поява значної кількості нових лексичних одиниць, інтернаціоналізація багатьох з них, виникнення нових фразеологізмів і фразеологізованих сполук, нових семантичних і стилістичних можливостей раніше вживаних слів, усталення морфологічних і синтаксичних форм, дальше розширення суспільних функцій мови, її стилістичних ресурсів, сфери застосування та ін. У зв'язку із досягненнями у галузі освіти, науки і техніки та зростанням ідейного і культурного рівня населення все більша кількість радянських людей оволодіває надбаннями літературної мови в її усній та писемній формах, у розмовному і книжному різновидах, діалогічному й монологічному варіантах. У цьому яскраво виявляється одна з суттєвих ознак інтелектуального зросту населення нашої республіки. Особливо сприяють поширенню літературного мовлення школа, радіо, кіно, театр і ряд інших культурних закладів. Подальша уніфікація літературного мовлення, звільнення його від некодифікованих рис — діалектних, просторічних, жаргонно-арготичних тощо — сприятиме ще значнішому піднесенню культури носіїв мови і ще повнішому залученню їх до суспільного виробництва, політичного і культурно-освітнього життя. Тому від радянських лінгвістів вимагається й надалі глибоко досліджувати закономірності сучасного мовного розвитку в умовах ба-

гатонаціональної соціалістичної країни, щоб можна було активніше впливати на розвиток літературної мови, отже й літературної розмовної мови — усної та писемної. «Само собою розуміється, що в свій час індивіди візьмуть під свій контроль і цей продукт роду»¹ (тобто мову). Цей час настав після перемоги Великого Жовтня, після утворення Союзу РСР, у якому з волі і під керівництвом Комуністичної партії відбулася всенародна культурна революція, неухильно здійснюється ленінське національно-мовне будівництво, яке становить важливу ланку загального будівництва комунізму в нашій радянській багатомовній державі і яке в історичних рішеннях XXIV з'їзду КПРС дістало далі теоретичне обґрунтування і практичне спрямування.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 407.

Розділ I

ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ

Для сучасного етапу в розвитку української лінгвістики характерне поглиблення системного і синхронного вивчення лексико-граматичної й фонетичної структури української літературної мови в її різностильовому функціонуванні. Створено ґрунтовні праці про мову української художньої літератури (І. К. Білодід та ін.), мову української преси (М. А. Жовтобрюх та ін.), стиль наукового тексту (А. П. Коваль) і різновиди монологічного усного українського літературного мовлення (Д. Х. Баранник). У той же час безсумнівним є суттєве відставання досліджень розмовного різновиду сучасної української літературної мови, або розмовної української літературної мови, хоча останнім часом її явища привертають до себе все пильнішу увагу. Їх аналіз виростає в одне з першочергових і найважливіших завдань української мовознавчої науки, завдань, успішне розв'язання яких знаходить тривку основу в розгортанні досліджень розмовної мови у вітчизняному мовознавстві, переважно в російському, а також у зарубіжному мовознавстві, особливо словацькому, чеському і американському¹, що цілком виправдано, оскільки розмовне мовлення становить масову суспільно-мовну практику, такий засіб комунікації, який охоплює основні сфери життя людини. В межах розмовної мови протікає повсякденна, значить і основна, частина спілкування індивідів.

¹ Стислий огляд усномовної, в тому числі й усно-розмовної, проблематики, що її опрацьовують, зокрема, словацькі, чеські і американські мовознавці, подано в статті А. П. Грищенка «Напрями досліджень з усного мовлення у сучасному мовознавстві» («Мовознавство», 1968, № 5, стор. 11—16).

1. Стан вивчення розмовного мовлення. Методика аналізу і завдання

У 1954—1955 рр. на сторінках журналу «Вопросы языкознания» проходила лінгвістична дискусія з питань стилістики. Вже тоді були названі (але не розв'язані, бо мета дискусії була іншою) деякі центральні проблеми, пов'язані із з'ясуванням сутності розмовного мовлення. Згодом, у 1965—1966 рр., головні питання теорії і методики навчання розмовного мовлення (переважно в неросійських школах і на підготовчих факультетах для студентів-іноземців) стали предметом обговорення в журналі «Русский язык в национальной школе». Учасники обох дискусій, а також учасники міжвузівських наукових конференцій на тему «Теория и практика лингвистического описания разговорной речи» (м. Горький, 1966, 1968 рр.) проблематику розмовної мови одноставно визнали актуальною з науково-лінгвістичної і педагогічної точок зору. Найбільшу увагу приділено визначенню самого поняття «розмовна мова», описові найважливіших складників її внутрішньої побудови, взаємостосунків з такими мовними реальностями, як загальнонародна мова, діалектне мовлення і просторіччя, як функціональні стилі мови (науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, літературно-художній, епістолярний) і форми мови — усна й писемна, діалогічна і монологічна. Цій же проблематиці присвячені монографія Н. Ю. Шведової¹, праці А. А. Нікольського², О. А. Земської³ і збірник статей за ред. О. Б. Сиротиніної⁴. Є також низка інших досліджень російського розмовного синтаксису, переважно статей, які мають своїм об'єктом структуру та інші особливості діалога, переважно розмовно-побутового (Л. П. Якубинського, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, О. А. Лаптевої, О. Б. Сиротиніної, Є. О. Іванчикової, Т. В. Винокур, О. Кафкової, К. Кожевникової, О. М. Кожина, Ю. М. Скребнева, Ю. Маркова, Т. Вишнякової,

¹ Н. Ю. Шведова, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960, стор. 1—378.

² А. А. Никольский, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, Душанбе, 1964, стор. 1—73.

³ Е. А. Земская, Русская разговорная речь (проспект), М., 1968, стор. 1—99.

⁴ «Русская разговорная речь», Саратов, 1970, стор. 1—249.

І. М. Кручиніної, Л. С. Ковтун, Л. І. Баранникової та ін.). Однак через обмеженість системного вивчення граматичної та лексичної структури сучасної розмовної російської мови ще й досі немає усталеного і водночас науково обґрунтованого розуміння її сутності, властивих їй диференціальних ознак.

Важливим стимулом до активізації вивчення української розмовної мови стали, з одного боку, приклад досить вдалих досліджень російської розмовної мови, а з другого, видання Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР трьох колективних монографій¹. Проте, як легко бачити з самої назви цих монографій (а також праці Д. Х. Баранника²), статті, вміщені в них, здебільшого зорієнтовані на різноаспектне вивчення усної української літературної мови, а вона далеко не збігається з розмовною українською літературною мовою. Лише кілька статей містять у своєму найменуванні терміни типу «розмовно-побутове мовлення», «усно-розмовне», «народно-розмовне мовлення», «розмовна мова», «розмовно-побутова лексика», «просторічний різновид розмовної лексики» (статті С. П. Самійленка, М. У. Каранської, О. М. Маштабей, М. П. Івченка, В. В. Лободи, В. В. Жайворонка, Я. В. Януш, І. Я. Журби, С. П. Левченка, В. С. Черняк, В. І. Добоша). Тільки окремі статті³ повністю присвячені аналізу синтаксичних явищ розмовної мови в її усній, переважно діалогічній, формі. В усіх інших (і не тільки названих авторів) окремі ознаки розмовної мови розглядаються переважно на фонологічному, акцентуаційно-інтонаційному, лексико-фразеологічному, морфологічному рівнях, причому, крім статей І. К. Білодіда, М. А. Жовтобрюха, Д. Х. Баранника, А. П. Грищенка, О. Ф. Дем'яненка, в них майже не став-

¹ «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965; «Українське усне літературне мовлення», К., 1967; «Усне побутове літературне мовлення», К., 1970.

² Д. Х. Баранник, Усний монолог, Дніпропетровськ, 1969.

³ В. В. Лобода, Структурно-граматичні особливості складно-підрядного речення в складі діалога.— «Усне побутове літературне мовлення», 1970, стор. 102—106; П. С. Дудик, Характерні синтаксичні структури в усно-розмовному літературному мовленні.— «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», 1965, стор. 105—134; його ж, Особливості розмовної мови.— УМЛШ, 1967, № 6, стор. 21—24; його ж, Діалогічність і монологічність розмовного мовлення.— «Мовознавство», 1972, № 2, стор. 20—28, та ін.

ляться теоретично-лінгвістичні питання розмовного мовлення.

З відзначених причин пропонована праця є ~~першою~~ спробою монографічного дослідження розмовної української літературної мови, переважно її синтаксичної будови, втіленої, звісна річ, не в усіх можливих складниках, а тільки:

а) у деяких особливостях синтаксичного оформлення повних (переважно) речень двоскладної та односкладової будови різної комунікативної вагомості і модального значення;

б) у засобах граматично сконденсованого вислову, реалізованого в синтаксичних формах неповного, в тому числі й еліптичного, двоскладного і односкладного речення; у так званих приєднувальних конструкціях;

в) у різнотипних засобах синтаксично нечленованого і виразного модально-експресивного типу, які ми об'єднали загальною назвою еквівалентні речення, зарахувавши до них слова-речення (стверджувальні, заперечні, питальні, емоційно-оцінні, спонукальні тощо), незакінчені та перервані утвори і звертання-речення; усі вони знаходяться поза межами категорії речення, отже і граматично неповного.

Через початковий, по суті, етап наукової монографічної праці над синтаксисом розмовної української літературної мови і майже повну відсутність традиції в цій ділянці, що дає себе знати, з одного боку, в неузгодженості і слабкості трактувань проблеми, а з другого — у відсутності скільки-небудь переконливих синтаксичних характеристик розмовних явищ, цілком до речі, гадаємо, аналізувати обраний об'єкт дослідження в синхронно-описовому плані, який подає відповідні факти у їх системній цілості і в сучасному стані.

Для розгляду залучено різноструктурні і різнофункціональні елементи розмовної української літературної мови (подекуди з домішкою діалектних рис) як у їхньому усному вжиткові (графічні і магнітофонні фіксації сучасного розмовного літературного мовлення в 380 населених пунктах Української РСР з переважною концентрацією їх у полтавському говірному ареалі), так і в писемному вияві — у діалогах літературно-художніх прозових і поетичних творів, починаючи від І. П. Котляревського і кінчаючи радянськими авторами, у мовленні дійових осіб

драматичних творів, у діалогізованих монологіях, розмовно-побутових монологічних контекстах, у фольклорних дожовтневих і післяжовтневих записах усного мовлення і поетичної творчості, в розмовно-діалогічних і розмовно-монологічних уривках чи окремих структурах з інших стилів, особливо публіцистичного і наукового. Записи усно-розмовного мовлення зроблено від осіб різного віку, професії, освіти, статі і в різних життєвих ситуаціях (на виробництві, на вулиці, вдома, в автобусі і т. д.) автором цієї праці і студентами Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка протягом 1964—1972 рр. З цією ж метою використано (невеликою мірою) матеріали фонотеки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, усно-розмовні фонди відділу діалектології цього інституту тощо.

За сучасного стану розробки проблем українського розмовного літературного мовлення видається доцільним ґрунтувати висновки і міркування на розмовному матеріалі в його усному і писемному варіантах одночасно, тому що моделі речень і еквівалентів речення, словосполучень і членів речення у структурі простого і складного речення виявляються адекватними.

Зважаючи на те, що, з одного боку, розмовність як своєрідне стильове явище загальнонародної мови найчіткіше втілюється в усній формі завдяки постійному прилученню до акту мовлення інтонації та, як правило, міміко-жестукулярного чинника, а з другого, що усні контексти розмовної мови вивчені менше, ніж графічно-розмовні, і що ними рідко оперують у науковому і педагогічному обігу, їм надаватиметься перевага як дослідному об'єктові, вони подаватимуться першими або ілюстрування буде обмежуватись тільки ними. В той же час, якщо тільки заходитиме потреба, за приклади-ілюстрації правитимуть лише розмовні явища в їх відображенні у літературно-художніх, зрідка публіцистичних та інших текстах.

У тому вигляді, якого сучасна українська усно-розмовна літературна мова набуває у масовому мовленні різних категорій населення України, вона не становить зовсім єдиної норми, хоч процес її усталення у фонетиці, лексиці, граматиці відбувається інтенсивно і є загалом доконаним фактом. У ній трапляються ненормативні чи напівнормативні, навіть вузькоговіркові риси, які, користуючись терміном Л. В. Щерби, можна назвати «нега-

тивним матеріалом»¹. Це невдалі вислови з поміткою «так не кажуть»², які становлять важливу частину всього матеріалу мови, отже й усно-розмовної, і тому заслуговують наукового розгляду.

Певна увага приділятиметься інтонації усно-розмовних синтаксичних структур, однак не як окремому і самостійному об'єктові, а переважно тільки як одному із засобів виразу емоційної та модальної сторони мовлення, подекуди як засобові, нерідко вирішальному, граматичного оформлення деяких типів синтаксичних побудов, утворення нових значень, різних семантичних зрушень у тій самій лексемі.

Вивчення розмовної мови на усномовному матеріалі є важливим і для лінгвістичної теорії і для практики. Конче необхідно встановити найважливіші форми вияву розмовної мови з погляду її функціонально-стилістичного розгалуження і суспільного функціонування різних компонентів її лексико-структурної будови; описати ступінь і шляхи проникнення в розмовне мовлення елементів інших мовних стилів — публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, а також елементів професійно-виробничих, діалектних та арготизмів тощо. Завдання полягає також у тому, щоб виробити рекомендації для практичного оволодіння й ефективного користування розмовним мовленням в офіційній та неофіційній обстановці, що мало б принципово важливе значення для підвищення мовної культури населення. Це також сприяло б широкому введенню усного мовлення, отже й розмовного, до складу навчального матеріалу, що одностайно пропонували учасники згаданої дискусії на сторінках журналу «Русский язык в национальной школе» (1966, № 6, стор. 12—17).

З уваги на те, що в нашій праці обрано суто структурний, власне синтаксичний аспект аналізу явищ розмовної мови, в ній тільки принагідно розглядається вплив таких соціальних факторів на мовлення людини, як її вік, стать, освіта, професія, володіння іноземними мовами, місце народження і місце найбільш тривалого проживання, професія батьків, місце їх народження та деякі інші. Це, зрештою, спеціальний дослідний об'єкт соціолін-

¹ Л. В. Щерба, О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании (Памяти учителя Бодуэна де Куртене).— «Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв.», М., 1956, стор. 259.

² Там же.

гвістики; її проблематика розробляється дедалі все повніше. Нам, зокрема, при описі усно-розмовних і писемно-розмовних структур порівняно легко було помітити такі закономірності в ділянці соціально-мовних зв'язків і залежностей: особи старшого віку більш схильні до традиційних, у тому числі книжних форм, тоді як представники молодого і середнього віку надають перевагу новим, у тому числі знижено-розмовним формам; так само традиційні мовні звороти значно частіше простежуються в мовленні осіб (у вчителів, журналістів, редакторів і т. п.), які використовують мову професійно; натомість у мовленні осіб, професія яких не зв'язана зі словом як порядком праці (спеціалістів у галузі техніки, службовців, робітників), традиційних форм менше, але більше форм не книжних і не кодифікованих, ненормативних.

Опублікованих монографічних праць, у яких спеціально розглядалися б явища розмовної української літературної мови, досі нема, що свідчить про відставання науково-лінгвістичної роботи в цій ділянці, хоча потреба вивчення живої розмовної мови усвідомлювалась лінгвістами вже давно: «...живе мовлення є перший і справжній стан мови: цього не слід забувати при дослідженні мов, якщо хочемо ввійти в живу сутність мови»¹. «Ми не перечимо, що наша літературна мова, служачи виразом ідеї освіченого суспільства, повинна бути, поряд з народною, предметом уважного вивчення. Але й кращі наші письменники Пушкін, Крилов, Лермонтов, Гоголь усе багатство своєї мови запозичали з живого джерела народної розмовної мови. Те ж живе джерело являє собою невичерпний матеріал для кожного, хто хоче самостійно вивчити російську мову»²; «...щоб не спотворити структуру виучуваної мови, її треба вивчати безпосередньо з життя»³.

У дослідженні української розмовної мови однаково важливі завдання і теоретичні, і практичні, точніше — практично-педагогічні. «...Теорія мови без прикладного мовознавства так само мертва, як і сліпа педагогічна

¹ В. Гумбольдт, О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Введение во всеобщее языкознание, СПб., 1859, стор. 218.

² В. В. Водовозов, Формы предложений в русском народном языке.— «Учитель», 1866, т. VI, № 15 и 16, стор. 543.

³ Л. В. Щерба, Очередные проблемы языкознания.— «Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв.», стор. 265.

практика без наукової лінгвістики»¹. В теоретично-лінгвістичному відношенні найбільше важить умотивоване окреслення того, що являє собою розмовна мова, які її властивості, фактичний склад, основи членування на складники внутрішньої побудови, сфера застосування, взаємодія явищ власне розмовної мови з явищами інших стилів, встановлення характерних рис діалогічного і монологічного мовлення. Серед практичних завдань на перший план висувається збір різностильових матеріалів, які відображали б літературне мовлення широких кіл населення республіки — робітників, колгоспників, працівників радгоспів та інтелігенції. Важливо у цьому зв'язку відмежувати зразки усного літературного мовлення від діалектного і розв'язати питання про можливість використання літературно-художніх текстів у вивченні усного мовлення. Оскільки розмовне мовлення значно відрізняється своєю структурою від мовлення книжного, то, зрозуміла річ, з навчально-практичною метою треба виробити спеціальні методи і прийоми його вивчення в учбових закладах.

2. Розмовне мовлення у відношенні до мови і мовлення

Мова і мовлення є найбільш об'ємними лінгвістичними величинами і об'єктами дослідження загального і часткових мовознавств. Як відомо, наукове обґрунтування понять «мова» і «мовлення» належить Ф. де Соссюру, який різко розмежував, навіть протиставляв ці поняття; йому здавалось, що для їх глибокого збагнення потрібні дві науки — «лінгвістика мови» і «лінгвістика мовлення». Основою мовлення (*parole*) Ф. де Соссюр вважав психофізичну діяльність людини, основою мови (*langue*) — її соціальну діяльність. «У мовленні нічого немає колективного: прояви його — індивідуальні і миттєві»². Але насправді в індивідуальних мовних актах соціальне, колективно усвідомлюване і вживане (лексика, граматики, фонетика і т. д.) виразно переважає над індивідуальним, під яким треба розуміти всю сукупність своєрідних словесних та інтонаційних засобів і навичок, що ними характеризується мовлення окремої особи.

¹ В. Костомаров, К итогам дискуссии о разговорной речи.— ЯНШ, 1966, № 6, стор. 13.

² Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стор. 65.

У концепції Ф. де Соссюра цілий ряд непослідовностей і суперечностей. То він кваліфікує мову і мовлення як «дві зовсім інші речі», то говорить про те, що «обидва ці предмети тісно зв'язані між собою і один одного взаємно передбачають; мова необхідна, щоб мовлення було зрозуміле..; мовлення, в свою чергу, необхідне для того, щоб установилась мова; історично факт мовлення передую мові»¹.

Погляд на мову і мовлення як на тісно пов'язані і взаємно обумовлені поняття поділяють радянські і більшість сучасних зарубіжних мовознавців. Вони майже єдині в тому, що мова і мовлення — не протиставні одне одному явища, але і не тотожні. У вираженні і передачі думки, матеріалізованої в різних формах вияву мовлення, полягає комунікативна сутність мови.

Співвідношення між мовою і мовленням — це співвідношення між загальним (мовою) і частковим (мовленням). В цьому співвідношенні мова виступає як провідне і регулююче начало, бо мовлення індивіда витворюється під впливом колективу, бере свій початок від уже наявної мови і тому є вторинним явищем. «Мовлення — це конкретне вираження мовної системи у розмові або в тексті»².

Мова об'єктивно існує сама по собі, проте вона живе, функціонує і розвивається тільки в актах мовлення. Без цього мова стає мертвою, що вже тільки принагідно і, як правило, із спеціальною метою може використовуватись усно чи в письмі. Однак з того, що мова функціонує в мовленні і розвивається завдяки йому, ще не випливає, ніби «реальне буття, — як писав О. О. Шахматов, — має мову кожного індивіда; мова села, міста, народу виявляється відомою фікцією, бо вона складається з фактів мови, що входять до складу тих чи інших територіальних або племінних одиниць індивідів; між тим кількість цих індивідів уявляється неокресленою, вичерпне вивчення їх мови є неможливим»³.

У мові не може бути нічого такого, чого немає тепер чи не було раніше в мовленні. Проте далеко не все, що є у мовленні всіх, багатьох чи окремих індивідів, потрапляє до мови, стає її властивістю. «Всяке окреме неповно

¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стор. 43.

² Я. В. Лоя, История лингвистических учений, М., 1968, стор. 139.

³ А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, М., 1941, стор. 59.

входить у загальне...»¹. Наприклад, П. Тичина увів до своїх поезій немало нових слів, які він сам створив: «Весна, весна! Яка блакить, який кругом прозор! Садками ходить брунькоцвіт, А в небі — злотозор». Ці рядки подають величний, сповнений поезії образ весни. Виділені слова, повнокровні змістом і естетичні, без сумніву, додаються багатьом, можливо, навіть усім. Отже, їх уже слід вважати не тільки «тичинівськими», а й загальноукраїнськими. Цього, мабуть, не можна сказати про слова «сню волосожарно», «колив'яно», «гробнути», «зустріня», «бомбоклюнути» і под., які не увійшли до системи української мови і через неї — до загального вжитку, залишились в основному і передусім художніми неологізмами мовлення П. Тичини.

Мовлення, на відміну від мови, несе на собі відбиток віку людини, її освіти, професії, того середовища, в якому вона живе. Це також свідчить про їх — мови і мовлення — нетотожність. Своєрідні особливості мовлення практично виявляються у відповідному користуванні лексикою (словниковим складом) і граматику мови, в тому, що окрема особа завжди має свої особливі мовні звички, трохи своєрідно користується мовою: інколи надміру вживає певні слова і звороти, які вподобала, подекуди по-своєму переосмислює слова, надає їм своєрідних значенневих відтінків, підтекстового звучання, подекуди гаркавить або шепелявить, висловлюється в дещо «свій» манері, що, поряд з іншим, знаходить вияв у більш чи менш помітному суб'єктивному інтонуванні різних за обсягом уривків мовлення і т. д.

З викладеного (звичайно, у якнайзагальніших обрисах) розуміння мови і мовлення ми й будемо виходити у цій роботі, характеризуючи українську розмовну літературну мову, а водночас і розмовне українське літературне мовлення. Зауважимо при цьому, що термінологічне словосполучення «розмовна мова» все міцніше утверджується в лінгвістиці та методиці викладання мови у вищій і середній школі, широко вживається в щоденній мовній практиці на означення говірних актів різного характеру, переважно побутових за тематико-змістовою ознакою і діалогічних за способом вияву. В українському терміні «мовлення» виразно проступає значення самої дії, і тому вважаємо за потрібне користуватися двома термінами:

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 347.

«мова» і «мовлення». На практиці важко буває забезпечити чіткість термінологічного вживання обох словосполучень, хоч для розмежування їх є, здавалося б, достатні підстави: розмовна українська літературна мова — це своєрідний складник української літературної мови, певна частина властивих їй матеріально-словесних, ритміко-інтонаційних виражальних засобів, а українське літературне розмовне мовлення — це конкретне застосування ресурсів української розмовної літературної мови, одна із сфер функціонування літературної мови в цілому. Тому, коли у нашій праці йтиме річ про розмовні явища в їх статичності, як про усталені в колективному спілкуванні мовні знаки, ми користуватимемось терміном «розмовна мова», а коли йтиме річ про динаміку розмовних явищ, про реалізацію їх у вигляді певних комунікативних актів, — вживатимемо термін «розмовне мовлення».

З урахуванням такого семантичного розрізнення термінів «розмовна мова» і «розмовне мовлення» перекладатимемо в цитатах з російської мови термін «речь», проте не в усіх випадках, оскільки обидва українські терміни характеризуються нерозривною єдністю понять, які вони виражають, що в свою чергу ґрунтується на такій же єдності відповідних мовних реальностей. Певне значення має також традиція їх вживання в суто науковій і навчально-методичній лінгвістичній літературі, де термін «розмовна мова» часто використовується в значенні терміна «розмовне мовлення». Це, без сумніву, частково викликане тією обставиною, що й загальний термін «мова» ще й досі нерідко і неправомірно заступає собою термін «мовлення». Термінологічна неусталеність негативно позначається на загальному стані лінгвістичних студій, породжує невиразності у визначеннях, призводить до різнотлумачень у науковому аналізі тих самих явищ.

Подібно до того, як кожна розвинена літературна мова внутрішньо й умовно членується на окремі «мови» (розмовну, літературно-художню, наукову, публіцистичну, офіційно-ділову, епістолярну і т. д.), а точніше, на окремі мовні стилі, кожен з яких має деяку своєрідність у наборі (системі) мовних засобів, які одночасно входять до загальної системи мовних знаків, так і розвинене літературне мовлення підлягає внутрішній умовній диференціації на мовлення розмовне, літературно-художнє, наукове, публіцистичне, офіційно-ділове і т. ін. Усі ці мовлення сукупно охоплюють весь комплекс виявів одиниць мовної

системи, становлять функціональну дійсність мови в усіх її матеріальних і ситуативних формах — усній і писемній, діалогічній і монологічній.

Певна річ, повнота розуміння дихотомії лінгвістичних реальностей і понять «мова» і «мовлення» також потребує виявлення тих елементів розмовного мовлення, які не можна вважати елементами розмовної мови. Це, зокрема, численні риси суб'єктивного, індивідуально забарвленого мовлення як у лексичному, так і в граматичному відношенні, це також безпосередні рефлекторні звукові реакції людини тощо, які здебільшого притаманні усномовному діалогу.

3. Розмовне мовлення як функціональний різновид мови; способи його об'єктивації

Більшість лінгвістів (І. К. Білодід, Н. Ю. Шведова, В. Г. Костомаров, М. А. Жовтобрюх, О. Б. Сиротиніна, А. А. Нікольський, О. А. Лаптева та ін.) вважає, що розмовне мовлення становить один із стилів, або функціональних різновидів, загальнонародної мови. Тому поняття «розмовне мовлення», «розмовний стиль мови» і «розмовний різновид мови» доцільно розглядати як рівнозначні. Перший термін більш звичний для користування, хоч у тих випадках, коли треба визначити характер стосунків і взаємовпливів різних стилів (розмовного, літературно-художнього, публіцистичного, наукового, офіційно-ділового, епістолярного), зіставити, порівняти чи протиставити їх за певними ознаками, зручнішими виявляються терміни «розмовний стиль» і «розмовний різновид».

За сферою функціонування і своєрідністю словесно-виражальних засобів один стиль мови протиставляється іншому, але таке протиставлення не порушує лексико-граматичної, фонетичної єдності літературної мови. Хоча для кожного із стилів характерний свій «спектр» лексичних одиниць і комунікативних структур, які не повністю повторюються в іншому стилі, між ними немає чіткої межі. Їх зближує досить значна міжстильова периферія і можливість трансформування певної сукупності розрізнявальних елементів одного стилю в інший. Не можна з певністю встановити межі між розмовною і науковою, розмовною і публіцистичною мовою, бо і наукова, і публіцистична мова більшою чи меншою мірою можуть стилізуватись під розмовний стиль викладу. В широкій

проблемі мовних міжстильових взаємин одним із провідних питань є питання про вплив розмовного стилю на всі інші стилі¹.

Цей вплив усе більш відчутно зумовлює деяке перегрупування мовних явищ у системі нерозмовних (книжних) стилів². Зрештою, «всі зміни мови, які проявляються і в монологічному (переважно книжному.— П. Д.) мовленні, куються і нагромаджуються в кузні розмовного мовлення»³.

Мовні стилі є закономірними формами літературної мови, відносно довершеними і окресленими мікрмовними системами великого структурного обсягу і широкої сфери вияву в єдиній макромовній системі, що її сукупно утворюють стилі. Звідси й очевидна умовність термінів «розмовна мова» («розмовний стиль мови»), «публіцистична мова» («публіцистичний стиль мови»), «наукова мова» («науковий стиль мови») і т. д. Лексичні і структурні якості стилю визначаються завданнями, метою, сферою і змістом словесної комунікації, формою мовлення (усною або писемною, монологічною або діалогічною) і характером контактування (одностороннім, двостороннім або багатостороннім). Функціональний принцип виділення стилів у російській лінгвістиці був сформульований Л. В. Щербою. На його думку, «відмінності між цими різновидностями літературної мови викликаються, з одного боку, їх різною функціональною спрямованістю, а з другого, й чисто технічними причинами»⁴.

¹ Уже створено перші праці такого типу, напр., Е. Иванчикова, Синтаксические приметы разговорной речи в публицистике.— РЯНШ, 1965, № 4.

² Під стилем розуміємо саме функціональний стиль. Як відомо, це слово (*стиль*) вживається на означення багатьох явищ і понять з різних галузей науки, мистецтва, громадської діяльності, побуту (пор. *стиль науки, літературні стилі, стиль живопису, стиль державного керівництва, стиль одягу, меблів* і т. ін.). У мовознавстві слово *стиль* теж має цілий ряд значень, що вже закріпились у вжиткові. Воно може вказувати на характер експресії (*урочистий стиль, патетичний стиль*), на сукупність особливостей мовлення окремої особи (*індивідуальний стиль*) або певного тексту (*стиль даного твору*), може вживатись для характеристики мовлення особи, мовних особливостей певного літературного напрямку чи окремого тексту стосовно до норм літературної мови (*хороший стиль, романтичний стиль, неправильний стиль*) і т. д., див. Г. Лесскис, Функціональна диференціація стилів.— РЯНШ, 1970, № 3, стор. 80.

³ Л. В. Щерба, Современный русский литературный язык.— «Избранные работы по русскому языку», М., 1957, стор. 116.

⁴ Там же, стор. 117.

На цьому ж ґрунтується й визначення функціонального стилю В. В. Виноградим: це «суспільно усвідомлена і функціонально зумовлена, внутрішньо об'єднана сукупність прийомів використання, відбору і поєднання засобів мовного спілкування у сфері тої або іншої загальнонародної, загальнонаціональної мови, співвідносна з іншими такими ж способами виразу, які служать для інших цілей, виконують інші функції у мовній суспільній практиці даного народу»¹. Функціонуючи в повній залежності від умов спілкування, мовні явища кожного стилю також набувають певної структурної специфіки.

Мовний стиль має свою внутрішню норму і певну варіативність у вираженні одного й того ж змісту. Ступінь варіативності форм виразу для різних стилів неоднаковий: найбільший у розмовній мові і найменший, навіть нульовий, у мові офіційно-діловій, сутність якої «полягає в тому, що вона має в своїй основі науковий характер і в той же час стикається з повсякденним життям»². Конкретні і різноманітні явища офіційно-ділової сфери життя вкладаються в обмежену кількість стандартних форм (довідка, інструкція, протокол, акт і т. д.). Усі вони «безособові», стереотипні, найбільш стійкі і консервативні, в них відсутнє емоційне начало, довго зберігаються архаїчні риси. Ділова мова не передбачає або майже не передбачає того, щоб у ній особистість виявила себе, свою індивідуальність. «Це найбільш нетворчий стиль, перед яким по суті ривні всі — і геніальний поет і завзятий канцелярист»³.

Стиль наукової мови є помітно вільніший. У ньому «суто особистий елемент... незважаючи ні на що, постійно просочується у вираження чистої думки»⁴. Науковий стиль «лише з великими застереженнями може розглядатись як відображення суто об'єктивної, безособової діяльності розуму»⁵. Мовні якості наукового стилю знаходять свій вияв у широкому вживанні термінологічної і абстрактної лексики, в суворо логічному синтаксисі, для якого характерні структурно-змістова завершеність фрази, часте використання неозначено-особових, узагаль-

¹ В. В. Виноградов, Итоги обсуждения вопросов стилистики. — ВЯ, 1955, № 1, стор. 73.

² Ш. Балли, Французская стилистика, М., 1961, стор. 274.

³ Н. Кожевникова, О функциональных стилях. — Иностранные языки в школе, 1968, № 2, стор. 8.

⁴ Ш. Балли, Французская стилистика, стор. 144.

⁵ Там же.

нено-особових, безособових речень, пасивних зворотів тощо. В принципі, до наукової мови може потрапляти значна кількість іностильових структур, у тому числі й розмовних. Не можна, гадаємо, погодитись з А. П. Коваль, яка твердить, ніби «елементи розмовного стилю зустрічаються в науковому стилі, проте кількість їх дуже обмежена, до того ж трапляються вони не у власне наукових текстах (підкреслення наше. — П. Д.), а в науково-популярних, зокрема в тих випадках, коли вони за манерою викладу наближаються до усної розповіді»¹. Зауважимо, що навіть у такій суто науковій і філософській праці, як «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Леніна, часто зустрічаються розмовні елементи: «Правда ж, мило? Цей суб'єкт взявся публічно базикати про філософію марксизму, щоб заявити, що йому «неясні» найелементарніші положення матеріалізму!» (курсив наш. — П. Д.)²; «Здається, досить? Що емпіріокритик Петцольд ні на волос не кращий від Дюрінга, це ясно»³.

Взагалі наукові праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна містять значний елемент розмовного, публіцистичного і офіційно-ділового стилів, отже, в стилістичному відношенні їм притаманні ознаки не одного, а всіх стилів.

За відповідних ситуативних умов може широко приймати усно-розмовні елементи публіцистичний стиль мови, який, будучи інформаційно-впливаючим, покликаний, як і науковий стиль, не тільки переконувати масового слухача і читача логікою доведень, а й відкрито виражати експресію, в якій би чітко окреслювалась позиція того, хто говорить або пише. Потреба в забезпеченні точності і повноти інформації призводить до очевидної консервативності і стандартності форм виразу публіцистичної мови, тоді як потреба в життєвій актуальності висловлення і забезпечення на її основі якнайбільшого впливу на емоційну сферу людини зумовлюють рухливість і помітну синонімічність мовних засобів публіцистики. Особливо в газетній сфері публіцистична мова тяжіє до певного шаблону і стійкості. «Мова газет переповнена штампами — та інакше й бути не може: важко писати швидко,

¹ А. П. Коваль, Науковий стиль сучасної української літературної мови, К., 1970, стор. 31.

² В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 154.

³ Там же, стор. 155.

не вдаючись до збитих виразів»¹, які, часто вживаючись, «зношуються», вимагають постійного оновлення, без чого мовлення стає непереконливим.

Усі стилі відкриті для різних впливів, і в той же час міжстильове взаємопроникнення не є безмежним: інакше слід було б не визнавати стильової диференціації мови; крім того, вплив мовних засобів одного стилю на такі самі засоби іншого стилю не однаково поширюється на всі елементи загальномовної ієрархії: найбільш інтенсивний він у лексичній, фразеологічній і значно меншій у сфері граматичної будови.

Стилі мови «взаємодіють між собою, творчо збагачуються»². Вони, як уже зазначалось, не утворюють окремих мовних систем, а входять в єдину систему загальнонародної літературної мови, в усьому головному підпорядковуються її загальним законам, характеризуються єдністю і спільністю граматичної природи певної мови. В межах кожного зі стилів діють ті самі правила сполучення слів у певні синтаксичні єдності, насамперед у речення; ті самі мовні засоби для виразу логіко-граматичних відношень між словами, що входять до їх складу, тощо.

Виразальні засоби кожного стилю є загальним здобутком національної мови. Лексичні, граматичні і фонетичні явища звичайно не сковані у своєму функціонуванні тільки рамками окремого стилю. Виняток з цього правила становить, мабуть, тільки офіційно-діловий стиль, який виявляється непроникним для багатьох усно-розмовних елементів, у тому числі й синтаксичних — для певних типів окличних речень, еліптичних і незакінчених, вигуківих конструкцій і под. Але «один і той же реально існуючий засіб набуває в різних мовних стилях і в різних випадках вживання різної стилістичної значимості»³.

Питання про використання іностильових, «чужих» мовних засобів у тому чи іншому стилі потребує окремого монографічного розгляду, і його ми торкнемось лише частково, проте в двобічному аспекті: розмовні елементи в інших стилях і елементи інших стилів у розмовному стилі. Перший аспект для нас важливіший, і в загально-

¹ Ш. Балли, Французская стилистика, стор. 109.

² І. К. Білодід, Курс історії української літературної мови. Вступ. Посібник для студентів-заочників, вип. II, К., 1957, стор. 8.

³ Э. Ризель, Стиль обиходной речи (по материалам немецкого языка).— «Иностранные языки в школе», 1959, № 1, стор. 39.

теоретичному плані ми його вже частково торкалися або горкатимемось згодом. Уже, наприклад, говорилося про те, що офіційно-діловий стиль не піддається впливу розмовного мовлення, а науковий і, тим більше, публіцистичний стилі засвоюють усно-розмовні явища (певні типи слів, словосполучень, речень тощо). Функція засвоєння елементів полягає в тому, щоб зробити наукове чи публіцистичне мовлення жвавішим, природнішим, а значить, дієвішим за впливом на слухачів (читачів)¹.

Зіставлення розмовних явищ з нерозмовними (книжними) є єдино можливим способом пізнання мовної специфіки стилю, розвиває «чуття стилю». В проникненні розмовних елементів у книжні стилі, як і навпаки, належить бачити важливий, постійний і закономірний процес мовного розвитку, на який уже давно вказували не тільки лінгвісти. «Писемна мова, — писав ще О. С. Пушкін, — щохвилини оживлюється виразами, які народжуються в розмові»². Особливо значним є вплив усної розмовної мови на інші мовні стилі, що пояснюється загальною демократизацією літературної мови, її масовою адресованістю навіть у формі усного вияву, роль якої інтенсивно зростає, сфера діяння розширюється. Звернімо бодай увагу на відзначені Є. Іванчиковою деякі типи сегментованих конструкцій у мові широкої преси, які вже частково характеризував Ш. Баллі³ і які виводяться від структур розмовного мовлення: «Пластмассы! Они уже победно шествуют в промышленности» («Вечерняя Москва», 30.III 1964 г.)⁴ і под. Не викликає також сумніву «розмовна» природа неповних речень, у тому числі еліптичних, приєднувальних конструкцій, еквівалентів речення тощо, які проникають у публіцистичне, зрідка — наукове усне й писемне мовлення.

Навпаки, специфічні властивості книжних стилів мовлення (публіцистичного, наукового, офіційно-ділового), особливо в писемній формі, нерідко потрапляють і до роз-

¹ Так само й мовно-художні засоби літературно-белетристичних творів неоднаково насичують собою мовлення різних стилів. Наприклад, метафори і порівняння недоречні в офіційно-діловому стилі і цілком можливі в науковому, часто зовсім необхідні вони в стилі публіцистичному.

² А. С. Пушкін, Письма к издателю, Полн. собр. соч. в 16 томах, т. 12, М., 1937, стор. 96.

³ Ш. Балли, Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, стор. 70—82.

⁴ Е. И в а н ч и к о в а, зазнач. праця, стор. 15.

мовної мови. «В осіб, які прилучаються до літературної мови, це звичайно буває зв'язане з прагненням «олітературити» своє мовлення»¹. А в осіб, які опанували літературну мову, це у великій мірі може пояснюватись впливом професійної звички. «...Лектор, звиклий до говоріння з кафедри, може привнести у свої розмовні навички вирази і звороти, які він звичайно використовує в лекціях»². І все-таки навіть при найзначнішому взаємопроникненні явищ одного стилю в інший кожен з них, отже й стиль розмовної мови, становить у певному розумінні відносно відокремлену систему, в якій елементи іншого стилю відчуються як стилістично чужорідні. До того ж ці елементи мають епізодичний характер.

Погляд на розмовну мову як на мовний стиль (функціональний різновид) при деяких неістотних варіаціях виразно переважає в науці. Висувається, проте, до певної міри й інша думка: «...розмовну мову зручніше всього розглядати не як стиль, а як функціонально-стилістичну сферу мовлення, мовна специфіка якої визначається «подвійною» причинністю: умовами її соціального функціонування і впливаючими з них принципами відбору мовних засобів»³. Щоправда, і в цьому випадку «розмовна сфера мовлення» протиставляється книжній, але, як нам думається, в не досить окреслених рамках, бо її своєрідність вичерпується особливостями, які зумовлюються усною формою реалізації, що, як слушно вважає В. Костомаров, викликає сумнів у нормативності, або літературності, розмовного мовлення⁴, точніше, зауважимо з свого боку, в нормативності значної кількості властивих їй явищ. За нашим розумінням концепції Т. Винокур, яку дослідниця пропонує тільки як можливу (в її глибокій змістовній статті характеристика розмовної мови як функціонально-стилістичної сфери, а не стилю, все ж подана неповно й не досить чітко, що не вберігає читача від неточності інтерпретації), поняття «розмовна мова» зневизначається, оскільки в основу його визначення кладеться не найбільш надійний лексико-граматичний принцип (також і фонетичний, фонологічний), а

¹ А. А. Никольский, *ззнач. праця*, стор. 2.

² Ш. Балли, *Французская стилистика*, стор. 256.

³ Т. Винокур, *К характеристике понятия «разговорная речь»*. — РЯНШ, 1965, № 2, стор. 24.

⁴ Див. РЯНШ, 1966, № 6, стор. 13.

функціонально-стилістичний, який є похідним від першого, помітно розпливчастий і тому малоконструктивний для того, щоб скласти основу для з'ясування справжньої суті розмовної мови.

Виділення особливостей розмовного — усного й писемного — літературного синтаксису повинно ґрунтуватись на зіставленні його одиниць — моделей речення, еквівалентів речення, словосполучень, членів речення, порядку слів у фразі тощо — з такими ж одиницями книжних стилів мови в обох способах (формах) їх вияву — усному і писемному.

Усна і писемна форми розмовного мовлення виразно відмінні, чітко диференційовані, однак лиш за такою матеріально-зовнішньою ознакою, як спосіб їхньої фіксації та вияву: усне розмовне мовлення втілюється в інтонації і розраховане на слухове сприймання, тоді як писемне розмовне мовлення реалізується в графічних знаках і розраховане на сприймання зором. У власне лінгвістичному плані обидві форми розмовного мовлення збігаються, бо в принципі їм властиві однакові мовні одиниці.

В дослідженні Н. Ю. Шведової читаємо: «...далеко не все написане належить до мови писемної»¹. Ми б сказали, що з формального боку (також дуже суттєвого при аналізованні мовних явищ) все написане належить до писемної мови, а все сказане — до усної. Проте «...далеко не все усне, виголошене (і навіть втілюване в розмові) належить до мови розмовної»². Справді, це так. «...В усній формі, наприклад, наукового працівника чи дипломата може бути представлений так званий... «книжний» стиль...»³, головна сутність якого, звісна річ, полягає не у формі вияву, а в специфічному доборі, організації і застосуванні мовних одиниць.

Форма вияву мовних стилів притаманна безсумнівна своєрідність, що давно вже відзначалось вченими, письменниками, артистами тощо. Наприклад, Б. Шоу досить фігурано і водночас слушно зауважив, що «писемне мистецтво, хоч і дуже опрацьоване граматично, зовсім безпорадне, коли треба передати інтонацію; на-

¹ Н. Ю. Шведова, *Очерки...*, стор. 3.

² Там же.

³ А. И. Смирницкий и О. С. Ахманова, *О лингвистических основах преподавания иностранных языков*. — *Иностранные языки в школе*, 1954, № 3, стор. 50.

приклад, є п'ятдесят способів сказати «так», і п'ятсот способів сказати «ні», і тільки один спосіб написати»¹. Практично незліченні можливості інтонації, жесту, міміки замінюються у писемному мовленні їх описом, словом; цій меті служать і такі графічні засоби, як лапки, дужки, інші розділові знаки, знак наголосу, шрифтові позначення, написання всього слова великими літерами (з метою логічного виділення), через кілька дефісів тощо. Кожен з цих засобів по-своєму «підказує» інтонування всієї фрази, її складових частин, навіть окремих звуків у слові, відтворює певний жест, мімічний рефлекс і под. Пор. хоча б такі написання: *Головне зараз Коли, а не Де; Шикую-у-йсь!; Г-геть!* і под. Але й деякі прикмети писемної мови своєрідно передаються засобами усної, як-от: *людина з великої букви, геній у лапках* і т. п. Ці явища ілюструють відмінність форм мови, але водночас переконують у тому, що інвентар засобів писемного мовлення, в тому числі й таких, як пунктуаційні та інші розрізнувальні знаки, істотно поступається, як слухно зауважує Й. Вахек², перед засобами усного мовлення, через що не може до тонкощів відтворити його інтонаційно-виразове багатство. Завдяки інтонації, міміці і жестам усне мовлення, на відміну від писемного, в будь-якому стилі здебільшого буває менш наповненим лексично й граматично, менш впорядковане синтаксично. Що ж до найістотнішого — лексичних, структурно-граматичних та логічних властивостей мовлення, то вони залежать не від форми мовлення — усної чи писемної, а від його стилю.

Без належного розкриття діалектики взаємовпливів між стилями і формами мови не можна обґрунтовано втлумачити і сам термін «розмовна мова». Без сумніву, зв'язок між стилями і формами мови є в певному розумінні органічний, бо, з одного боку, весь комплекс внутрішньо- та міжстильових мовних особливостей, які притаманні тому чи іншому стилю, обов'язково втілюється у відповідній матеріальній формі вивау — усній або писемній, а з другого — кожна з обох цих форм, будучи використана з певною комунікативною метою, реалізує в собі в тому чи іншому обсязі явища певного стилю. Ціл-

¹ Б. Шоу, Избранное, М., 1946, стор. 11.

² Див. J. Vaček, Zum Problem der geschriebenen Sprache.— «A Prague School Reader in Linguistics», Bloomington, 1964, стор. 446—448.

ковиту рацію має В. Костомаров, коли пише, що «стильова специфіка зберігається незалежно від форми, в якій мовлення виступає»¹. Водночас, як підкреслює Є. Іванчикова, В. Костомаров дещо переоцінює самостійність стилю, зазначаючи, що його «структурно-граматичні й логічні властивості виявляються незалежними від неї [форми]»². При повному описі стилю належить враховувати явища, які зумовлені формою, і явища, зумовлені впливом інших стилів. Такі структурно-синтаксичні ознаки, як граматична неповнота (і еліптичність) речень, парцеляція потоку мовлення, апосіопеза (недоговорювання) окремих ланок висловлення і т. д., становлять властивість не усної або писемної мови, а властивість розмовної мови в її усній (переважно) та писемній формах. Ще більш показовими щодо цього є лексико-фразеологічні явища. Цілком очевидно, що слова і словосполучення типу *абищиця, позавуш, пожирувати, позабейкуватися, позабовтувалися, по росі ходивши*, як і *протоплазма, ієрархія, асиміляція звуків*, однаково легко можуть набувати як усної, так і писемної реалізації; тим часом перші явища є типово розмовними, а другі — книжними, власне науковими. Загальновідомо, що всякий елемент мовної структури сам по собі індиферентний до форми вияву і об'єктивно допускає усну і писемну форму. Малопереконливою є думка, ніби розмовний стиль «визначається тими особливостями, які накладає на розмовну мову усна форма спілкування»³. Щоправда, оказіальні утворення з ненормованою, нечіткою структурою (наприклад, *Що воно вчитись іноді молоді не хочять, що їм добре живеться*) не характерні для писемної форми, проте і в усній вони здебільшого простежуються тільки в мовленні малограмотних осіб старшого віку. З формою не зв'язані визначальні ознаки ні розмовного стилю, ні будь-якого іншого. Загальна сутність взаємовпливів між стилями і формами мови найбільше визначається тим, що певна форма для певного стилю є органічною, більш звичайною. Для розмовного стилю такою є усна форма, для наукового і офіційно-ділового стилів — писемна.

¹ В. Костомаров, Разговорная речь: определение и роль в преподавании.— РЯНШ, 1965, № 1, стор. 12.

² Е. Иванчикова, зазнач. праця, стор. 14.

³ Т. Винокур, К характеристике понятия «разговорная речь».— РЯНШ, 1965, № 2, стор. 20.

Залежно від форми стиль мови виявляється неоднаково чутливим і до іностильових елементів. В усному мовленні, що є більш динамічним, явища іншого стилю переймаються ширше, аніж у мовленні писемному, яке відзначається значно більшою стійкістю. Вагомість і конструктивність форми для стилю легко бачити і у внутрістильовій сфері. Щоб переконатись у цьому, досить порівняти хоча б логічно-мовне висвітлення будь-якої теми і з якої завгодно дисципліни у вузівському підручнику, з одного боку, і самостійний усний виклад цієї самої теми викладачем, з другого. Пор.: «Приляганням називається такий тип підрядного зв'язку, коли залежними виступають слова, яким властиві незмінювані форми (прислівник, дієприслівник, інфінітив та ідіоми, що своїм значенням і функцією наближаються до прислівників), наприклад: 1. Падають сніжинки *ласкаво* і *млисто* на моє обличчя, на сліди мої (Сос.)»¹.

«Іншим типом підрядного зв'язку слів у реченні є прилягання. На що вказує сама назва цього синтаксичного зв'язку — прилягання? Як ви гадаєте? Мабуть, на те, що залежне слово не узгоджується з незалежним і не керується ним, а тільки прилягає до нього. Це тому, що залежним словом виступає або прислівник, або дієприслівник, або інфінітив, наприклад: *вчив наполегливо, вчив мовчки, вчив жити...*»²

Як бачимо, у підручнику представлений суворий, сконденсований, з ускладненою синтаксичною структурою виклад матеріалу. В усному науковому мовленні викладача цей же матеріал (тема) подано значно вільніше, як невимушений коментар-оповідь, у якій чітко виявлені розмовна тональність, інтонаційне дроблення мовного потоку, синтаксична простота всієї побудови (часті повторення слів, насиченість модальними елементами, сполучниковими засобами і т. п.).

Форма реалізації мовлення, індивідуальні особливості використання мовних засобів не руйнують стильових зв'язків усного чи писемного мовлення. Тому й виходить, що, наприклад, заздалегідь не підготовлені два усні виступи різних осіб на зборах мають більше спільного у

¹ Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. II, К., 1965, стор. 18

² Уривок із стенограми лекції доц. Г. П. Денисовець (Полтавський педінститут).

мовному оформленні, ніж фрагменти мовлення тієї самої особи в офіційній і в буденно-побутовій, інтимно-родинній обстановці. Так само два твори однакового жанру різних авторів або дві статті двох науковців, як правило, своїм мовним ладом ближчі, ніж два твори одного автора, що належать до різних жанрів (напр., повість і наукова стаття). Тому цілком можна говорити про індивідуальний стиль прози І. Франка, про індивідуальний стиль його поезії, літературно-критичних праць, і, мабуть, трохи менш виправдано вести розмову про його індивідуальний мовний стиль у цілому.

Типовість певної форми для певного стилю, як і загалом для всієї мовної системи, залежить від історичних, екстралінгвістичних чинників, а тому потребує розгляду в ретроспективному плані. Загальновідомо, що характер взаємостосунків стилів та форм у сучасній українській літературній мові, як і питома комунікативна вага у ній кожного (кожної) з них, певною мірою змінювалися в процесі економічного і культурного розвитку носія цієї мови — українського народу. Так, до Жовтневої революції офіційно-діловий стиль української літературної мови з відомих соціальних причин практично не існував, а за радянських часів він повністю сформувався і досяг високого ступеня розвитку як у писемній, так і в усній формі — переважно у мовленні працівників радянських установ, організацій і т. ін. (здебільшого з певним професійним забарвленням).

Розмовна українська мова наших днів в устах робітників і колгоспників, не кажучи вже про інтелігенцію, в цілому може кваліфікуватись як літературна: зріс її інтелектуально-культурний рівень, який знаходить свій вияв у лексиці і в загальній нормативній організованості синтаксичного ладу. «Згадаймо, — пише І. К. Білодід, — мудрі, мовнобарвисті, насичені загально-культурною і специфічно-виробничою, а також і народно-розмовною лексикою та фразеологією висловлення М. А. Сашенко, М. Х. Савченко, Є. О. Долинюк, О. К. Диптан, Г. Я. Царика, В. Й. Гургала, Ю. М. Куцого та ін. Крім того, й синтаксична будова їх мовлення — це конструкції літературної усної мови»¹.

¹ І. К. Білодід, Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства. — «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965, стор. 31.

В оцінці структурних якостей розмовної мови ще немало надто категоричних міркувань, які викликають сумнів через відсутність належного обґрунтування їх широким мовним експериментом. Як пише В. Костомаров, «...ми звичайно схильні твердити, що нормальною відповіддю на запитання *Де ти був?* буде *Я був дома* (або просто *Дома*). Елементарне спостереження за мовленням показує, що це не так. Подібна оголена схема, що виражає комунікативне завдання і тільки, фактично в побутовому, розмовному мовленні не існує»¹. Не можемо погодитись з автором цієї цитати. Хіба будь-хто з мовців у відповідь на запитання *Де ти був?* ніколи не відповідає подібною «оголеною» формою — *Я був дома* (в театрі і т. д.) або *Дома* (в театрі) і т. д., особливо за умов розважливого і неафектованого мовлення?

Всебічна характеристика усної форми всякої літературної мови, отже й української, потребує також історичної оцінки. Якщо в радянський час однією з закономірностей розвитку української літературної мови слід вважати інтенсивне зближення обох її форм — усної і писемної і, отже, вироблення першої як певного культурно-мовного стандарту з належними їй компонентами, то, наприклад, у часи Т. Шевченка, коли усною українською літературною мовою у повсякденному вжитку користувалося тільки нешироке коло української інтелігенції, коли з відомих причин були відсутні головні важелі її нормування (навчання нею в школах і вузах, застосування в адміністративно-державних і громадських сферах), — усний різновид української літературної мови ще не міг усталитися, хоча «в мові творів Шевченка знайшли глибоке відображення народнопоетична творчість, усно-розмовні форми народної мови»².

У різний час комунікативні та інтелектуальні якості розмовного мовлення оцінювались по-різному. Наприклад, Ш. Баллі вважав, що «розмовному мовленню майже не властиве абстрагування..., а пересічному носієві мови чужою є свідомо творчість як у літературі, так і в мові. Подібно до того, як не можна назвати жодної народної пісні, яку б дійсно створив народ, так само не можна

¹ РЯНШ, 1965, № 1, стор. 15.

² І. К. Білодід, Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства. — «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», стор. 13.

знайти жодної свідомо створеної обдумані і розгорнутої метафори, яка дійсно належить мові народних мас»¹. Як зазначає І. К. Білодід, «пояснити цю невіру в мовну творчість мас... можна тільки тим, що учений не був знайомий із скарбами народної мовнотворчості в різних її типах (розмовній, пісенній, поетичній)»².

Погляд на живе усне мовлення як на явище гранично просте і слаборозвинене, навіть примітивне в порівнянні з опрацьованим мовленням, був дуже поширений у дожовтневій лінгвістиці; такий нібито стан пояснювався поза-лінгвістичною причиною, що можна бачити вже з таких слів: «...при цілковитій простоті народної мови, яка залежить, звичайно, від простоти ідей, висловлюваних народом, наочніше виступають і форми мови»³. Ще більш анахронічно виглядає тепер думка, ніби «світ ідей, глибоких і складних почуттів, високих узагальнень — недоступний народній свідомості»⁴. Проте цілком слушний намір В. Водовозова розглядати властивості російської мови, взявши для цієї мети «її форми в їх первісній простоті і тій спільності, яка представлена народним говором»⁵.

В сучасних умовах з'являються все нові й нові об'єкти розмови, небачено зростають громадські та індивідуальні потреби й запити мовців. Це зумовлює появу нових різноманітних рис передусім у розмовному мовленні, якнайрізноманітніше лексичне наповнення властивих йому структурних моделей.

4. Єдність і опозиція понять «розмовне мовлення» — «усне мовлення», «розмовне мовлення» — «книжне мовлення»

Окреслення змісту поняття «розмовна мова» потребує, крім усього іншого, належної характеристики таких співвідносних з ним понять, як «усна мова» і «книжна мова» («усне» і «книжне» мовлення). Така характеристи-

¹ «Французская стилистика», стор. 333.

² І. К. Білодід, Стилистичне збагачення українського усного літературного мовлення. — «Українське усне літературне мовлення», К., 1967, стор. 31.

³ В. Водовозов, зазнач. праця, стор. 543.

⁴ В. Воскресенский, Об изучении отечественного языка. — «Семья и школа», СПб., 1879, № 1, стор. 40.

⁵ В. Водовозов, зазнач. праця, стор. 543.

ка має своїм ґрунтом як саму по собі наявність тих або інших матеріальних інгредієнтів мови, так і специфічну організацію їх у межах кожної з цих мовних реальностей.

Розмовне і усне мовлення, точніше, розмовний стиль мовлення і усна форма мовлення — поняття, без сумніву, не рівнозначні, не однорідні. Але, незважаючи на це, ще й досі їх не цілком чітко розмежовують, що, з одного боку, є наслідком якнайтіснішої діалектичної єдності обох мовних реальностей, а з другого — наслідком відсутності належного дослідження їхньої природи, функціонування, характеру взаємостосунків на різних рівнях у єдиній системі національної мови. Змішування далеко не тождешних явищ затримує теоретичну розробку питання, дезорієнтує, негативно позначається на практиці викладання мови у вузі і школі, бо внаслідок цього недиференційовано говорять «про розвиток навичок усної мови», «про вироблення усних навичок» і под. Теорія методики викладання української мови в школі (вузі) не знає жодної праці, хоча б статті, яка б орієнтувала на розвиток в учнів розмовного мовлення. Подаються лише рекомендації щодо вивчення усного мовлення в цілому, тобто в її науковому стилі, публіцистичному і т. д. Повсюдно панує термін «усна мова» (статті А. Т. Гамалія, А. П. Медушевського, І. О. Синиці, О. М. Беляєва, М. І. Дорошенка, Л. М. Симоненкової, І. С. Гмири, А. П. Колесника, М. В. Леонової, М. В. Павловича, І. І. Соболева, М. Г. Стельмаховича, К. М. Плиско та ін.). Натомість поширені словосполучення «розмовна тема», «розмовний посібник», хоч правильніше говорити про «побутові теми», або про «теми, що відбивають різні галузі життя».

Несинонімічність термінів «усне мовлення» і «розмовне мовлення» безперечно: перше поняття охоплює розмовні і книжні елементи, друге — існує як в усній, так і в писемній формі. Тому для позначення явищ, які становлять основний предмет нашого дослідження, часто буде застосовуватись подвійний термін — «усно-розмовне мовлення».

Своїми найістотнішими елементами розмовне мовлення входить до складу усного, і, навпаки, в переважній частині свого виявлення усне мовлення є розмовним. Так би мовити, «справжнє», безпосередньо живе розмовне мовлення є усним¹. Тільки усному мовленню притаманні

¹ Див. П. С. Дудик, Особливості розмовної мови.— УМЛШ, 1967, № 6, стор. 23.

всі ознаки «розмовності», особливо ритміко-інтонаційні, а також жест і міміка. Інтонаційними засобами виражаються як граматичні, так і емоційні сторони вислову. Усно-мовність є, отже, найбільш натуральною формою буття і вияву розмовної мови. «Поняття «усна» мова й «розмовна» мова не є тотожними, усна мова — поняття широке, воно являє собою цілий комплекс, до якого входить розмовна мова як одне з найважливіших його відгалужень, характерне своєю багатоманітністю та експресивністю»¹.

Розмовну мову не можна розглядати як форму або жанр усної, бо вона легко набуває також і писемної форми. Отже, думка про те, ніби «розмовне мовлення має усний характер»², визначає його сутність однобічно.

Різноплановість таких лінгвістичних явищ, як розмовне мовлення і усне мовлення, не підлягає сумніву. Перше виражає функціонально-стилістичний характер комунікації, який забезпечується відповідним комплексом структурно-лексичних засобів, а друге вказує на її форму.

У частині праць з синтаксису немає чіткого розмежування, а отже, немає й достатньо повної характеристики розмовного та усного мовлення. А. Б. Шапіро, наприклад, ототожнює ці мовні реальності: «Найбільш характерні види розмовного, усного мовлення знаходимо в мовленні діалектному»³. Також в праці Н. Ю. Шведової в потрібній мірі не розмежовано поняття «розмовне мовлення» і «усне мовлення». В цьому виявилась не тільки обережність авторки у висновках і кваліфікаціях, а й незмірна складність обох об'єктів, неокресленість їхніх меж. Обидва терміни водночас означають те саме і щось зовсім інше. В повному обсязі розмовне мовлення можна було б визнати й усним, якби при цьому лишити поза увагою писемну форму його вияву, що теж у певному відношенні становить відносно окремий мовний масив, якому властива своя специфіка (втілення в графічних знаках, розрахованих на зорове сприймання; відзначені вище деякі своєрідні риси в оформленні фрази та ін.).

Усна форма сучасної української літературної мови, як і писемна, є надстильовою категорією. Це очевидно й

¹ І. К. Білодід, Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства.— «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», стор. 11.

² А. А. Никольський, зазнач. праця, стор. 1.

³ А. Б. Шапіро, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, Душанбе, 1964, стор. 8.

без доведення, але звідси випливає, що практично необмеженій сфері функціонування усного та писемного мовлення відповідає необмежено багатогранна і розмаїта структурна побудова їх, яка диктує потребу в диференційованому погляді на усне і писемне мовлення.

Оскільки розмовну мову прийнято кваліфікувати як розмовний стиль, то в системі національної літературної мови слід визначити ту мовну реальність, яка за лексикограматичними та іншими ознаками становила б виразну опозицію до розмовної мови. Цю мовну реальність звичайно позначають терміном «книжна мова», а точніше, коли мати на увазі внутрішню градацію явища, — «книжні стилі мови», якими вважаються публіцистичний, науковий і офіційно-діловий стилі в обох формах реалізації — усній та писемній. Тому цілком правомірно говорити не тільки про усно-розмовну (усну форму розмовної мови) і писемно-розмовну мову, а й про усно-книжну (усну форму книжної мови) і писемно-книжну мову. Уснотовність і писемність (писемна форма) у застосуванні до книжного мовлення є такими ж звичайними, необхідними ознаками, як і щодо розмовного мовлення, однак з тією різницею, що органічнішим, типовішим і первинним способом вияву книжного мовлення є писемна форма, особливо для офіційно-ділового і наукового стилів.

Щоправда, термін «усна книжна мова», «усні книжні стилі мови» дещо суперечливий («усна» — «книжна»). Разом з тим дібрати інший, зручніший термін поки що не вдається. Доцільність цього терміна полягає в тому, що він закріплюється за певним комплексом своєрідних ознак у системі усної мови — лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних і навіть інтонаційних, властивих не загалом усній мові, а тільки тому її різновидові, який названо «книжним». Крім того, цей термін має вже деяку традицію¹. Згадаймо хоча б подане вище міркування О. І. Смирницького і О. С. Ахманової про можливість «книжного» стилю в усному мовленні дипломата або наукового працівника.

Відносна антонімія розмовної та книжної мови ніяк не порушує їх єдності в системі національної мови. Ця

¹ Без будь-яких застережень його, наприклад, вживає О. Ф. Гриньова в статті «Некоторые особенности разговорной речи и проблемы ее лингвистического изучения». — «Иностранные языки в высшей школе», вып. 5, М., 1969, стор. 155.

єдність знаходить свій вияв у властивій їм подвійній формі існування — усній і писемній, а також, що, мабуть, більш важливо, у розмовно-книжному взаємопроникненні. Це відзначається граматистами: «Елементи розмовного мовлення в художньо-літературних текстах звичайно поєднуються з елементами книжного мовлення»¹. Навіть мова драми являє собою, за словами Л. В. Щерби, «своєрідний продукт контамінації розмовної і літературної мови»².

Серед своєрідних ознак книжної мови, яка реалізується в науковому, офіційно-діловому та публіцистичному стилях, найсуттєвішими є лексичні (широка насиченість науковими, суспільно-політичними термінами, вживання слів у прямому значенні і т. д.) і синтаксичні (перевага граматично розгорнутої фрази, логічна послідовність і повнота вислову, обмежене використання окличних, оклично-питальних і оклично-спонукальних інтонацій, вужча гама експресивно-емоційних значень тощо) ознаки.

Синтаксичні явища розмовного мовлення різноманітніші, ніж мовлення книжного, яке більш стандартизоване граматично і нейтральне в емоційному відношенні. За слухним визначенням деяких зарубіжних лінгвістів (Вундерліха, Баллі, Мартіно, Шпітцера, Фрея, Гофмана та ін.), розмовне мовлення — це мовлення «певимушене», «без вишуканості». Розмовне усне мовлення відрізняється афективністю, конкретністю та індивідуальною різністю³. А. Терів навіть вважає, що розмовне мовлення не підлягає ніяким законам, організоване вкрай слабо, є хаотичним, химерним⁴.

Провідною для книжного різновиду мови є писемна форма буття. Усна форма, як менш типова для системи книжних стилів, є своєрідним відтворенням писемної.

Обидві форми книжної мови — писемна й усна — утворюють єдину систему книжної мови паралельно до єдиної системи розмовної мови, що також, як уже зазначалось, існує в двох формах, з-поміж яких писемна форма є своєрідною імітацією усної форми розмовної мови і представлена насамперед у численних діалогічних контекстах

¹ А. А. Никольский, зазнач. праця, стор. 6.

² «Избранные работы по русскому языку», стор. 121.

³ Див. Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 4—6.

⁴ A. Therive, Libre historie de la langue française, Paris, 1954, стор. 250.

літературно-художніх творів. У свою чергу за такою ознакою, як спосіб виявлення, розмовний і книжний різновиди (стилі) усної мови об'єднуються в єдиній системі усної мови, а розмовний і книжний різновиди писемної мови об'єднуються в єдиній системі писемної мови. В першому випадку слово чи конструкція виступає слуховим подразником, у другому — зоровим. Структурні особливості обох форм розмовної мови визначаються умовами її реалізації, що передбачають безпосереднє словесно-мовне контактування співрозмовників.

Усне розмовне мовлення історично первинне, тимчасом як писемне виникає після появи письма, саме тоді, коли воно не спорадично, а системно відображає розмовне мовлення. Усне розмовне мовлення в усіх своїх елементах є живим. Тому розмовне мовлення треба вивчати в першу чергу в його усній формі.

Характеристика мови (національної літературної) під кутом зору форми не вносить суттєво відмінних моментів в оцінку відповідних мовних явищ з погляду їх стильової належності, бо, як уже вказувалось, хоча найприродніше розмовне мовлення функціонує «в усній формі, але звідси не впливає, ніби воно існує тільки в ній і принципово змінюється, якщо його оформити писемно (приватне листування, протоколи)»¹. Це зумовлено тим, що лексико-фразеологічні і морфолого-синтаксичні якості стилю зовсім мінімальною мірою залежать від форми. Пор. у В. Костомарова: «Хоча форма, без сумніву, накладає свій відбиток на мовлення будь-якого стилю, структурно-граматичні і логічні властивості стилю виявляються незалежними від неї (форми.— П. Д.)»². Подібно до того, як, скажімо, публіцистичний стиль легко відрізнити від «розмовно-побутового і в усній, і в писемній формі»³, так і «книжний стиль, наприклад науковий, можна було б достовірно описати, виходячи лише з аналізу його усних проявів»⁴.

За радянських умов, коли українська мова інтенсивно розвивається в усіх стилях і формах, взаємодія розмов-

¹ В. Костомаров, Разговорная речь; определение и роль в преподавании.— РЯНШ, 1965, № 1, стор. 12. Незрозуміло, чому тут згадуються «протоколи», які є ознакою ділового стилю — найбільш полярного у відношенні до розмовного.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

них і книжних елементів є основним виявом прогресу всієї стильової системи мови. Прикладом може служити будь-який стиль мови, наприклад публіцистичний, у якому тепер нерідко більш виразно, ніж у науковому, побутові такі явища розмовного синтаксису (звичайно, поруч з лексичними, фразеологічними тощо), як різного типу сегментовані конструкції, приєднувальні, еліптичні та ін. З часом вони все більше усталюються в публіцистиці як закономірні для неї, природні; розмовна стихія демократизує публіцистичне мовлення, наближаючи його до усномовних звичок та смаків більшості населення. В той же час «проникнення розмовних елементів у нормовано-книжну мову може розглядатись і як об'єкт, що вимагає культурно-мовної протидії»¹.

5. Поняття

**«розмовне мовлення» і «писемне мовлення»;
про можливість вивчення розмовного мовлення
за писемними фіксаціями**

Мабуть, через недостатнє опрацювання проблематики розмовної мови навіть у найбільш цінних дослідженнях розмовний стиль мови звичайно протиставляється не книжним стилям, що варто було б робити, а загалом писемній формі мовлення. «Сучасна загальнонаціональна російська літературна мова існує в двох постійно взаємодіючих функціональних різновидах або формах: у формі писемного мовлення і у формі мовлення розмовного»². «...Норми розмовного мовлення ширші за обсягом, ніж мовлення писемного»³. «...Російська літературна мова має два функціональні різновиди: розмовне і писемне мовлення»⁴.

Р. А. Будагов навіть застосовує термін «стиль» до розмовного і писемного мовлення: «Сформувавшись на межі лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів, відмінність між розмовним і писемним стилями однієї національної мови стає її власним здобутком»⁵. Цим, власне,

¹ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 6.

² Там же, стор. 3.

³ «Русский язык в советском обществе» (проспект), Алма-Ата, 1962, стор. 111.

⁴ А. А. Никольский, зазнач. праця, стор. 1.

⁵ Р. А. Будагов, Человек и его язык.— ВЯ, 1970, № 6, стор. 4.

Р. А. Будагов виправдовує те, що «в наш час створюються цілі книги — «граматики розмовного мовлення», відмінні від граматик «взагалі», від граматик загального характеру»¹. Радію, на наш погляд, має А. Б. Шапіро, який пише: «Розмовне мовлення протиставляється так званому книжному мовленню, яке в своїй основі є монологічним»².

З деякими несуттєвими застереженнями чи навіть (частіше) без них тепер такої думки дотримується більшість радянських дослідників розмовного мовлення, що цілком відповідає природі розглядуваних явищ.

У зв'язку з лексико-граматичним та функціональним протиставленнями розмовного мовлення в його усній та писемній формах таким же різновидам книжного мовлення постає потреба ще раз повернутися до розгляду деяких аспектів понять «усне мовлення» і «писемне мовлення», врахувавши у кожній з цих опозицій розмовний і книжний стилі різновиди.

Н. Ю. Шведова зазначає, що «писемне мовлення — це завжди так або інакше оброблена і обміркована фіксація мови з метою наступного відтворення написаного»³. Проте, як нам здається, не повністю можна погодитись з окремими елементами таких висловлювань авторки: «Розмовне мовлення — це саме виголошене мовлення, безпосередньо звернене до слухача або слухачів, яке не піддається попередній обробці (підкреслення наше.— П. Д.) і не розраховане на фіксацію»⁴. І далі: «Якщо в писемному мовленні обов'язково присутній момент «добору» форм виразу, то в розмовному мовленні такого добору немає (підкреслення наше.— П. Д.). Це — визначальне розмежування між писемним та розмовним мовленням»⁵.

Сказане тут про писемне мовлення, зокрема, про його функціональне зумовлення і спосіб виявлення, нам уявляється цілком слушним. «Всі ми, до деякої міри, безпомічні перед чистим аркушем паперу»⁶.

¹ Р. А. Будагов, Человек и его язык.— ВЯ, 1970, № 6, стор. 4.

² А. Б. Шапіро, зазнач. праця, стор. 5.

³ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 3.

⁴ Там же.

⁵ Там же. Так само й Т. Винюк вважає, що в розмовному мовленні «відсутній момент попереднього обміркування». — РЯНШ, 1965, № 2, стор. 24.

⁶ Г. О. Винокур, Культура языка, М., 1930, стор. 168.

Мабуть, хибною є думка, ніби в момент безпосередньої усної реалізації розмовної мови (а тим більше усно-книжної) не відбувається попереднього свідомого добору і такої ж свідомої обробки мовного матеріалу, конструювання речень і словосполучень, ніби процес мовлення здійснюється автоматично. Це суперечило б тому безсумнівному фактові, що всякий акт мовної діяльності, як усний, так і писемний, завжди є свідомим, творчим, а тому з необхідністю передбачає такий же свідомий добір і опрацювання мовних засобів. «Цей добір у багатьох випадках відбувається явно: сказавши щось, мовець виправляє себе, спиняється, щоб знайти потрібне слово і навіть форму виразу думки»¹. Ще виразніше характер усномовної комунікації окреслено в такому зауваженні Л. В. Щерби: «...взагалі всі форми слів і всі сполучення слів нормально створюються нами в процесі мовлення внаслідок дуже складної гри складного мовного механізму людини за умов конкретної обстановки даного моменту»². В іншому місці цієї ж праці Л. В. Щерби знаходимо, правда, твердження, яке ніби суперечить висловленому вище: «...свідоме ж групування слів властиве лише писемному мовленню», тоді як «свідомість щоденного розмовного (діалогічного) мовлення загалом прагне до нуля»³. Стилістично ми діємо в усіх випадках життя. Як слушно зауважує І. К. Білодід, «кожний, хто виступає, розмовляє, вже в ході мовлення контролює себе, застерігаючись від примітивності, просторічності й незграбності вислову»⁴. В той же час у потоці усно-розмовного мовлення, що звичайно реалізується у швидкому темпі, «діє автоматизм, вироблений мовним досвідом і неможливий без готових коротких і експресивних зразків»⁵. Зауважимо, що цей автоматизм не виключає стилістичного втручання мовця, відповідної роботи його мислення. Про більшу чи меншу недоторканість за певних обставин живого мовлення «готових традиційних формул» уже

¹ Т. А. Ладыженская, Анализ устной речи учащихся V—VIII классов, М., 1963, стор. 5.

² «Хрестоматія по історії язиковознавства XIX—XX вв.», стор. 253.

³ Там же.

⁴ «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», стор. 40.

⁵ В. Костомаров, Разговорная речь: определение и роль в преподавании.— РЯНШ, 1965, № 1, стор. 13.

тривалий час ведеться мова у лінгвістиці¹. Інша річ, коли говорять про «стабільні конструкції і застигли, фразеологічно обмежені структури (різного роду повтори, побудови з частками, вигуками і т. д.)»². Справді, на ґрунті стильових якостей усно-розмовної мови витворюються типізовані структури, для яких характерний високий ступінь вживання за певних, часто повторюваних ситуативних умов. Готові ж формули, за нашим переконанням, — це метафізичне поняття, в певному сенсі так можна кваліфікувати всяку форму мови. Живе мовлення не знає закоростених стандартів. Цілком, гадаємо, слід пристати до думки, що «вільність синтаксису розмовного мовлення виявляється уявною»³, бо його різноманітні формули «вишиковуються в струнку систему»⁴. Навпаки, на думку Т. Винокур, навряд чи «взагалі можна говорити про норму в застосуванні до мовлення, не розрахованого на фіксацію»⁵, оскільки «варіативність, а можливо, навіть норма ... в структурно-синтаксичному обрисі розмовного речення майже повністю зв'язана з соціально-психологічними умовами її реалізації»⁶. На наш погляд, ці умови, незважаючи на властивий їм індивідуальний характер (бо завжди реалізуються в індивідуальних мовленнях, регулюючись психікою мовців), усе ж підлягають закріпленій традицією колективного вживання мовної норми. Пригадаймо влучне зауваження Ж. Вандріеса: «Між членами однієї і тієї ж групи ніби існує природно встановлена мовчазна згода підтримувати мову такою, як це диктується нормою. Часто не без підстав цю норму вважають наслідком звичайного вживання мови; але вживання не тільки не довільне, воно являє собою повну протилежність сваволі... Кожен член даного мовного колективу інстинктивно й несвідомо чинить опір сваволі у використанні мови. Всяке порушення звичайного вживання мови з боку окремої особи відразу ж виправляється; сміх карає винуватця і позбавляє його бажання

¹ Див. А. Н. Боголюбов, Об изучении литературных языков. — «Ученые записки Казанского университета», год XXXI, кн. 3, март, Казань, 1914, стор. 9.

² В. Костомаров, Разговорная речь: определение и роль в преподавании. — РЯНШ, 1965, № 1, стор. 16.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ РЯНШ, 1965, № 2, стор. 24.

⁶ Там же.

повторити помилку. Порушення вживання набуває сили закону тільки тоді, коли всі члени колективу схильні допустити його в своєму мовленні, тобто коли помилка сприймається як норма і, отже, вже не відчувається як помилка»¹!

(Гадаємо, що не можна беззастережно погодитись з думкою, ніби порівняно з розмовним мовленням «книжне мовлення значно вільніше: там (як у письмі, так і при говорінні) завжди в наявності обміркований відбір мовних засобів і свідомо-творча їх побудова»². Варто зауважити, що такий відбір і така побудова характеризує мовлення в рамках кожного стилю; різний же ступінь обміркованості мовного акту визначається позамовними чинниками (тематичною складністю і важливістю розмови, підготовленістю співрозмовників, темпом мовлення, який хоч і динамізує, автоматизує мовну діяльність, однак не позбавляє її творчості, не робить її механічним актом). Наприклад, залежно від ситуації і комунікативної мети вислову мовець добирає саме таку, а не іншу форму вислову, один з можливих синонімів (*говорити, мовити, балакати, базікати* і т. д.), замість слова з прямим значенням вживає метафору, ідіому (*червоніти — пекти рани*) і т. д.

Часте повторення в колективній розмовній практиці певних форм робить їх звичними, легкими для відтворення як у звукові, так і в графічному знакові. На цій основі мовна форма стандартизується, посилюється автоматизм її вживання, який, проте, ніколи не стає повним. Таких якостей передусім набувають діалогічні речення-репліки, які, окрім іншого, становлять зразки масового мовного кліше. Чим більша нормативність, частотність вживання мовної форми і чим вагомніше речове значення, передаване нею, тим легше вона еволюціонує на шляху перетворення у відносно автоматизовану мовну навичку.

«Усне літературне мовлення в усій системі слововживання (в лексиці і фразеології), в фонетиці, в граматичних нормах, а також у стилістичних моделях збігається з нормами і моделями писемної літературної мови при збереженні специфіки усного мовлення як функціонального

¹ Ж. Вандриес, Язык. — «Хрестоматия по истории языкознания XIX — XX вв.», стор. 396.

² В. Костомаров, К итогам дискуссии разговорной речи. — РЯНШ, 1966, № 6, стор. 16.

типу усього комплексу літературної мови»¹. Пор. також думку В. В. Виноградова: «Усне мовлення... має організовані форми своєї побудови»².

Одним з дискусійних питань у розглядуваній проблематиці є питання про обґрунтованість або потенційну можливість вивчення розмовного мовлення за відображенням його в художньо-літературних, частково публіцистичних і навіть у деяких наукових текстах. Разом з тим у наявних публікаціях це питання звичайно зводиться лише до визнання чи до невизнання доцільності вивчення усного розмовного мовлення за фіксаціями його в творах художньої літератури, на сторінках газет, журналів, у щоденникових записах тощо. Неважко зрозуміти, що в такій постановці питання виразно помітна методична однобічність, бо, відповідно до поданої нами концепції розмовної мови (і мовлення), цілком нормально і вмотивовано було б аналізувати її сутність диференційовано: явища усно-розмовного мовлення — за їх звукофонемними фіксаціями (широко використовуючи для цього технічні засоби, особливо магнітофонні записи), а явища писемно-розмовного мовлення — за їх писемним відтворенням, зокрема й у мові художньої літератури. Після більш-менш докладного опису явищ обох планів — усно-розмовних і писемно-розмовних — корисно було б виконати монографічні дослідження порівняльного характеру з можливо повнішим проникненням у діахронію. Проте й інший принцип аналізування розмовного мовлення є не менш виправданий: здійснення одночасного і паралельного опису його явищ за усною і писемною формою вияву з наданням переваги одній з них. «Матеріали, взяті з художньої літератури, — зауважує Н. Ю. Шведова, — можуть служити надійним джерелом для вивчення основних словесно-граматичних форм різноманітних побудов, властивих російському розмовному мовленню»³.

Водночас окремі граматисти з помітним недовір'ям ставляться до можливості студіювання усно-розмовного мовлення за творами художньої літератури, оскільки «у

¹ І. К. Білодід, Стилістичне збагачення українського усного літературного мовлення. — «Українське усне літературне мовлення», стор. 17.

² В. В. Виноградов, Проблема сказа в стилістиці. — «Поэтика», Л., 1926, стор. 22.

³ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 25—26.

художньо-літературних текстах зникає звукова сторона розмовного мовлення. Інтонавання тексту, проведене самим дослідником, значною мірою має суб'єктивний характер...»¹, пор. також: «...навіть переводячи писаний текст у звучання, читач інтонує ту чи іншу конструкцію інакше, ніж він інтонував би її при безпосередньому мовленні»².

Поділяючи цю думку А. А. Нікольського і Н. Ю. Шведової, ми водночас схильні формулювати її менш категорично. Нам, наприклад, не здається зовсім безнадійною спроба вивчати інтонаційну будову живого усного мовлення за писаними текстами. Інша річ, що в такому вивченні немає настійної потреби, бо кожен може скористатися безпосереднім об'єктом аналізу — живим звучанням мовної одиниці, щоб повніше збагнути її комунікативну силу, ритміко-мелодійну своєрідність. Зіставивши, однак, графічні фіксації усномовних діалогів (і монологів) з діалогами (і монологами) розмовного типу в творах художньої літератури, легко переконатися, що вони повністю або майже повністю збігаються структурою і лексикою.

Певна річ, у писемному виявленні втрачається звучання конструкції, слова. Але основні інтонації писемної форми розмовної мови є тотожними до визначальних інтонацій усної форми розмовної мови. Тим-то, читаючи текст, ми в думці «промовляємо» його за інтонаційними зразками усної мови. Саме тому майстри художнього читання і декламації передають реалістичне звучання писаних текстів, які в їх устах бринять натурально, переконливо, без фальші. Це стає можливим завдяки однотипності і спільності основної інтонації всієї розмовної чи книжної конструкції незалежно від того, чи реалізується вона усно, чи в усному відтворенні після її писемної фіксації. Звичайно, навіть при найприроднішому вимовлянні писаних текстів зникають інтонаційні нюанси фрази. Але це не заважає легко й точно сприймати зміст синтаксичної побудови, не створює враження ненатуральності, бо інтонаційні нюанси тільки дуже незначною мірою видозмінюють значення мовних структур, надаючи їм певних відтінкових барв звучання і естетичної своєрідності. Вони незвичайно плинні, здебільшого індивідуальні, за-

¹ А. А. Нікольский, зазнач. праця, стор. 6.

² Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 24—25.

лежать від фізіологічно-психічних чинників, що знаходяться в самому мовцеві, а тому важко піддаються фіксації на слух. Навіть за умов свідомо поставленої мети будь-хто з мовців неспроможний в усіх деталях повторити інтонування тієї самої конструкції. Це можна зробити тільки за допомогою спеціального технічного приладу (магнітофона, кіноапарата тощо). Отже, звідси випливає висновок, що інтонації структур розмовної мови невичерпно різноманітні: серед них треба розрізняти інтонації визначальні, типові, в основі своєї загальнонародні, які можуть вивчатися за розмовно-писемними текстами, бо в них уживаються ті самі моделі синтаксичних структур, що й у розмовно-усному мовленні. Проте розмовно-усне мовлення багатше, бо становить творчість мільйонів, творчість, яка в писемному відтворенні зазнає певної трансформації і варіюється залежно від ідейного спрямування твору й майстерності його автора. Письменник не механічно вводить до своїх творів конструкції усної розмовної мови, а свідомо добирає їх, подекуди видозмінює, типізує. Проте характеристика суті усної і писемної форм розмовного мовлення та їх взаємозв'язку поки що не може бути повною, оскільки й досі немає праць, які б ґрунтовно висвітлювали особливості відтворювання письменниками живого усного мовлення.

6. Діалогічність і монологічність розмовного мовлення

Умови реалізації розмовного мовлення звичайно передбачають наявність співрозмовників, які поперемінно виступають то як мовці, то як слухачі.

В будь-якому стильовому вияві розмовне мовлення є діалогічним або монологічним, а подекуди воно виступає як змішане, з перевагою елементів однієї форми над елементами другої — в діалогічно-монологічній або в монологічно-діалогічній формі. Отже, ні діалогічність, ні монологічність не є абсолютними ознаками розмовного мовлення. Іншої думки в цьому питанні дотримуються А. Б. Шапіро та А. А. Нікольський: «...розмовне мовлення є за своєю природою діалогічним»¹; «...розмовне мовлення проявляється у формі діалога»². Висновок про діалогічність розмовного мовлення йде від Л. В. Щерби, який

¹ А. Б. Шапіро, зазнач. праця, стор. 5.

² А. А. Нікольський, зазнач. праця, стор. 1.

вважав, що самий характер безпосереднього живого обміну думками зумовлює виняткову поширеність діалогічних і відсутність монологічних форм. «Монолог найчастіше адресується ряду осіб, серед яких можуть бути близькі і неблизькі, і зовсім чужі: все це позбавляє можливості розраховувати на безпосереднє розуміння і примушує вдаватися до традиційних форм мовлення, до літературної мови, яка — одна для всіх, своїх і чужих...»¹

Ми погоджуємося з Н. Ю. Шведовою, яка виділяє у складі розмовної мови (мовлення), крім діалога, також монолог «як безпосередньо звернену до співрозмовника невимушену розповідь»².

До монологу слід віднести також граматично неускладнену і невимушену розповідь на побутові теми, розповідь, у якій використовуються звичайні для розмовної мови синтаксичні конструкції, лексика, фразеологія тощо; сюди відносимо також розповідь лектора, пояснення вчителя на уроці в школі і под. Прикладом писемної монологічної розмовної мови може бути авторська мова в художньому творі, стилізована під мову якогось персонажа, іноді у формі оповіді від першої особи, як, наприклад, у творах Марка Вовчка.

Переважна діалогічність розмовного мовлення зовсім не означає, ніби, як це до недавнього часу вважалося, розмовними явищами є всі, що виступають у складі діалога, бо, наприклад, у інтелектуальному науковому чи такому ж дипломатичному тощо діалозі (незалежно від того, виявляється він в усній чи писемній формі) виразно переважають структурно-книжні ознаки. Синтаксичне оформлення таких діалогів не тотожне найбільш звичайним усно-розмовним, побутовим діалогам. Отже, поняття «розмовність» безпосередньо не виводиться з поняття «діалогічність», а тим більше не можна змішувати їх³ і беззастережно вважати художньо-літературні, а також драматургічні діалоги розмовними. Немає також повної адекватності між одностильовими усними і писемними діалогами (як і монологам).

Якою є специфіка писемної підготовки усно-розмовного матеріалу? Щоб з цього матеріалу без змін може

¹ «Избранные работы по русскому языку», стор. 116—117.

² Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 280.

³ Пор. А. И. Долгих, К вопросу об изобразительных возможностях синтаксиса русской разговорной речи.— «Русский язык. Диалектология, методика», Орел, 1962.

потрапити до художньо-літературного тексту, що повинно зазнати певної семантико-структурної трансформації, а що взагалі не може стати елементом художньо-белетристичного (публіцистичного і т. д.) мовлення, оскільки структурно і в лексико-стилістичному плані дисгармонізує з ним, позначене винятковістю, периферійністю, віддаленістю від кодифікованої норми? Ці питання тільки тепер починають розглядати дослідники. Так, на думку К. Кожевникової¹, фотографічне відтворення щоденного живого мовлення в художній літературі взагалі неможливе. Це, гадаємо, надто категоричний висновок, бо насправді переважна частина усномовних конструкцій у лексико-структурному плані може бути відтворена, але, звісна річ, не скопійована в художньо-літературному творі². Це й зрозуміло, коли взяти до уваги, що в художньому творі такі неодмінні особливості живих діалогів, як інтонація, паузи, жести і міміка, можуть бути передані не інакше, як графічними засобами, що точно відтворюють лише лексику і синтаксичну будову можливих діалогів у їх натуральному вияві, але натомість тільки приблизно вказують на інтонацію, міміку та жести. Художньо-літературний діалог є наслідком попереднього обміркування, що обов'язково передбачає момент типізації та індивідуалізації. Тому художники слова повинні прагнути, щоб у діалогах, як і в інших структурно-мовних компонентах художнього твору, показати типове в житті, відтворити істотні риси усного, отже, і розмовного мовлення тих чи інших персонажів відповідно до їхнього соціального стану, характерів, освіти, професії, уподобань тощо. Тільки за таких умов діалог буде дійовою формою пізнання і художнього зображення життя. В той же час не завжди «письменник-реаліст бере відповідні конструкції в їх типовій, «чистій» формі, звільняючи їх від випадкового, індивідуального, такого, що фіксується в записках як відхилення від звичайної норми»³. Для мовної індивідуалізації персонажа можуть виявитись корисними й деякі нетипові і некодифіковані риси живого мовлення.

¹ К. Кожевникова, К вопросу художественного воспроизведения высказываний повседневной устной речи в литературном языке. — «Ceskoslovenská rusistika», 1965, № 2.

² Див. О. А. Лаптева, Изучение русской разговорной речи в отечественном языкознании последних лет. — ВЯ, 1967, № 1, стор. 131.

³ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 25.

Наведемо приклади з роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Репліки баби Оришки насичені культурною лексикою і типовими зворотами розмовної мови, що відбивають типові особливості мовлення старшого покоління на селі. І перед очима з'являється постать старої, забобонної, але доброчесної сільської жінки, яка багато лиха зазнала на своєму віку і твердо дотримується відповідних поглядів на життя. Затурканість Оришки виявляється у репліці, сказати б, побутового характеру: «Чого ти, дочко? Чи, *не приводь господи?*» — каже вона, бачачи, що «сльози, як горох, полилися з очей Мотрі». До бога вона, як і її дочка, звертається в хвилини найбільшої розпуки: «*Боже мій!.. що його робити на світі?! — плаче Оришка*»¹; «*Господи!* за що ти мене отак караєш на цім світі? — скрикнула Мотря і залялась сльозами» (136).

Засобами діалога Панас Мирний показує рівень сільської старшини тих часів. Забобонність, віра в сни, у відьом і чортів, страх перед вищим начальством, перед усякою «казенною бомагою» і зневага до бідноти — саме цими рисами великою мірою визначалось її духовне обличчя. Показовими щодо цього є діалоги сільського голови і писаря, які навіть про сновидіння розповідають «з гідністю», розважливо: «— Недурно мені цю ніч чорна собака снилася, — похвалився голова. — Жінка одгадувала: напасть... так воно і є.

— А мені руда свиня, — увернув писар» (134).

Однак синтаксичний лад та емоційне звучання мовлення цих «гаспидських пиявок» за іншої ситуації зазнає змін. Замість розповідних, «спокійних» структур — наказово-окличні форми та інтонації, що є ознакою владного, до того ж переважно лайливого мовлення. Ось, наприклад, як накинувся голова на Чіпку, хоч не був переконаний, що той замішаний у крадіжці: «Гей, ти! — гукнув голова. — Відчини! Чув! Чіпка! чи як тебе? Відчини!»; «Відчиняй, злодого!.. Відчиняй, а то двері виламаю... гірше буде!»; «Бийте двері!.. В'яжіть його, злодугу!» (149). В розмові зі становим Дмитренком голова і писар губляться, ніяковіють, відповідають «вірнопіддано», з тремтінням у голосі. Менший хижак зустрівся з більшим, якому підлягає по службі. Характер відносин між ними

¹ Панас Мирний, Вибрані твори, т. I. К., 1949, стор. 139. (Далі сторінка наводиться в дужках після тексту).

письменник майстерно передає через мовностилістичне оформлення їхніх реплік і уважний добір ремарок: становий говорить владно, зверхньо, енергійно, тоді як сільський старшина — запобігливо і покірливо. Пор.:

«— А! От і добре,— замість привіту каже Дмитренко.— А я тільки що хотів посилати за вами... Завтра вранці щоб мені була громада. Чуєте? Вам кажу й вам! Та глядіть мені, щоб не так, як недоїмку платите...

— Тепер, ваше благородіє,— каже писар,— гаряча пора... люди в полі...

— Що мені до того, чи гаряча, чи яка? Я вас вихолоджу, як не буде громади.

Старшина мовчала, тільки перетирала ногу об ногу.

— Як же, ваше благородіє, сказати громаді? — питає писар» (376—377).

Відносно широкий експресивний курс у структурну композицію та функціонування художньо-літературних діалогів нами зроблено з кількох причин: по-перше, щоб показати виразну стилістичну тенденцію в оформленні художніх діалогів, яка впливає з настанови на реалістичне відтворення усномовних діалогів; по-друге, щоб продемонструвати той безсумнівний факт, що структурно-синтаксичні якості розмовних діалогів (а значить, і монологів), мабуть, однаково виявляються в усній і писемній формі; по-третє, щоб проілюструвати відсутність у розмовно-художніх діалогах елементів штучності. На наш погляд, кожна з цих причин обґрунтовує необхідність вивчення розмовного діалога (полілога, монолога) за обома властивими йому формами вияву, надаючи, звичайно, перевагу усномовному діалогу як генетично первинній, найбільш природній, типовій формі розмовно-побутового мовлення.

На думку Л. В. Щерби, діалог має певні переваги перед монологом: «Монолог є значною мірою штучною формою, і ...справжнє своє буття мова виявляє тільки в діалозі»¹. Однак, як слушно зауважує Н. Ю. Шведова, така невисока оцінка монолога (її також свого часу розвивав Л. П. Якубинський²) «справедлива лише у відношенні монолога «побудованого», літературно опрацьованого і не

¹ Л. В. Щерба, Восточнолужицкое наречие, приложение, Пг., 1915, стор. 2.

² Див. Л. П. Якубинский, О диалогической речи.— «Русская речь», т. I, Пг., 1923, стор. 3—4.

може бути поширена на літературно не опрацьований монолог, розмовний монолог», що являє собою «форму невимушеної оповіді, безпосередньо зверненої до слухача або слухачів»¹.

Монолог і діалог мають свої особливості, свої сфери застосування. Не дублюючи один одного, вони становлять комунікативно необхідні типи (форми) мовного спілкування, отже, мають свою неповторну і нічим не компенсовану вартість, і тому не тільки в повному обсязі, але й у тих чи інших властивих їм складниках не можна знайти підстав для висновку про перевагу однієї з цих двох форм. Монолог і діалог треба кваліфікувати як рівноцінні структурні й природні одиниці навіть незалежно від усної чи писемної об'єктивації, бо в обох випадках оформлення монолога чи діалога підлягає певним закономірностям. У діалогічному й монологічному мовленні беруть участь усі без винятку носії мови, в тому числі й носії місцевого діалекту. Хоча розмежування монологічних і діалогічних реплік ґрунтується не тільки на позамовних чинниках², а й на структурно-синтаксичних (граматична неповнота складу реплік та ін.), все ж «суворих і абсолютних меж між обома типами реплік, безперечно, не існує»³.

Відповідно до специфічних потреб сучасної суспільної мовної практики діалог має різні функціональні форми (кожна з них, звісна річ, позначена окремими своєрідними рисами внутрішньої організації), як-от: «...імпровізація, тобто діалога «несподіваного», «непідготовленого», такого, що виникає в певній ситуації і має різноманітну експресивну тональність і структурно-композиційну повноту, і діалога на визначену тему, діалога як форми

¹ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 280.

² Ці чинники Г. О. Винокур характеризував так: «...монолог відрізняється від діалогічної репліки більш-менш помітною композиційною складністю... Монологічна репліка, на відміну від діалогічної, звернена не назовні, а всередину, тобто мовець адресує її не стільки партнерам, скільки самому собі і в зв'язку з цим не обов'язково розраховує на словесну реакцію партнерів... Монолог, у більшій чи меншій мірі, але завжди прагне вийти за безпосередні тематичні межі розмови, захоплюючи більш широкий зміст, ніж той вузький і досить необхідний, яким задовольняється обмін реплік у діалозі» (Г. О. Винокур, «Горе от ума» как памятник русской художественной речи.— «Ученые записки МГУ», вып. 128, кн. I, М., 1948, стор. 51).

³ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 281.

наукової дискусії, симпозиуму, полеміки, а також діалога-інтерв'ю і под. Ці діалоги звучать на наукових з'їздах, сесіях, у наукових лабораторіях, на колгоспних ланах і в цехах заводу, куди вільно сягає мікрофон, радіо і телебачення... у побутових розмовах і под.»¹ Звичайно, тематична широчінь монологів є не меншою², бо вони, як і діалоги, охоплюють різні явища, стосуються питань виробництва, побуту, культури, спорту, діяльності державних установ, процесів навчання й виховання тощо. Зрештою, поза діалогом, монологом і проміжними між ними формами не існує ніякого мовлення взагалі.

Безсумнівним є факт структурно-композиційної залежності діалога і монолога від теми вислову. Так, навіть найбільш невимушені обставини, за яких ведеться діалог на наукову тему, вимагають від учасників розмови оформляти фразу в науково-структурному реєстрі, тобто відповідно до вимог наукового стилю. Зміна наукової теми завжди зумовлює відповідну зміну лексичних і граматичних засобів. Найбільш помітний цей зв'язок у писемному втіленні діалога чи монолога. Діалог, як і монолог, не закріплений за висловлюваннями тільки в рамках одного стилю або форми, але, як уже зазначалось, стиль (особливо) і форма справляють свій вплив на їх перебіг і структуру. Отже, цілком доцільно говорити про діалог і монолог розмовний — усномовний і писемний, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий. У кожній з цих мовних реальностей перехрещуються різні лінії — стилю, форми (усної і писемної) і типу мовлення (діалогічного і монологічного). Кожне явище мови об'єктивоване у вигляді відносно розгорнутого контексту (групи взаємопоеднаних речень) і може бути оцінене з погляду стилю, форми й типу.

Мабуть, не можна пристати до думки, ніби вислови щоденного усного мовлення «ніякої форми, крім діалогічної, мати не можуть»³. Бо як же кваліфікувати в такому разі хоча б усні розповіді в колі сім'ї про «пригоди дня»

¹ І. К. Білодід, Стилістичне збагачення українського усного літературного мовлення.— «Українське усне літературне мовлення», стор. 25.

² Про це докладно йдеться у кн. Д. Х. Баранника «Усний монолог».

³ К. Кожевнікова, О. Кафкова, Лингвистическая и педагогическая проблематика разговорного стиля.— РЯНШ, 1966, № 2, стор. 21.

на виробництві, про зустрічі зі знайомими і под.? Монолог за таких ситуацій є звичайною словесно-комунікативною формою.

Розмовність — поняття значно ширше, ніж діалогічність, бо в усному і писемному виявах воно охоплює також певні типи монологічних контекстів. У той же час розмовність — поняття, що є вужчим у стильовій проекції. Будучи стильовою категорією, окремим функціональним різновидом мови, розмовність перебуває в певному відношенні до інших стилів, проникає лише деякими своїми елементами до їх системи (явища міжстильової взаємодії), тоді як діалогічність більшою чи меншою мірою виявляється всередині книжних стилів, виступає складником їх побудови, поступаючись, однак, своєю питомою вагою перед монологічністю. При писемній об'єктивності будь-якого книжного стилю діалогічний тип мовлення виступає обмеженіше, ніж при усній: водночас у системі кожного з книжних стилів мови встановлюється своє, властиве тільки йому співвідношення між монологічністю і діалогічністю.

Загалом кажучи, в сучасній публіцистиці та науці діалогічне мовлення активніше (це обмін репліками з питань поточної політики, господарського, культурного життя тощо; наукові дискусії), ніж в офіційно-діловому мовленні, в якому діалогічність дає себе знати хіба що тільки під час усного спілкування, зокрема при підготовці офіційних документів (протоколів, резолюцій, ухвал, інструкцій тощо), де поширеними є репліки-пропозиції з стандартними початковими словосполученнями типу *я вважаю.., мені здається.., краще б зробити (записати) так..*, а також репліки-запитання на зразок *якої ви думки?, що ви пропонуєте?* і т. ін., які, розгортаючись, втрачають властивості діалогізації, трансформуються в монолог, охоплюючи мовні елементи інших стилів.

Діалог формується за інших, ніж монолог, життєво-мовних ситуацій, залежить від інших нелінгвістичних факторів, що визначають його лексико-граматичне і ритміко-інтонаційне обличчя (невимушеність, неофіційність процесу спілкування)¹. Кожна з цих умов (факторів) окремо і всі разом визначають характер діалогічної кому-

¹ Див. К. Кожевнікова, О. Кафкова, зазнач. праця.— РЯНШ, 1966, № 2, стор. 19.

нікації. Двобічність спілкування — найбільш конструктивний фактор з-поміж названих. Проте й він не має абсолютного значення, бо не є обов'язковим для всіх типів діалога, наприклад для діалога внутрішнього, в якому адресатом виступає сам мовець або ж цей адресат тільки уявний. Внаслідок двобічності комунікативного процесу співрозмовники вступають у взаємозалежне контактування. Мовець «або ж прямо спонукає адресата до реакції, або очікує її, або ж у крайньому разі рахується з нею як з можливою; крім того, в свою чергу, він у ході розмови перебуває під впливом стимулів, заданих співбесідником, на які він звичайно яким-небудь способом реагує; далі він змушений враховувати інтелектуальний рівень адресата, його вік і соціальне становище»¹. Це, гадаємо, свідчить про відносний характер автоматизму в перебігові усно-розмовних діалогів і ослаблене діяння фактора невимуженості комунікації. На думку К. Кожевникової та О. Кафкової, «через невимуженість спілкування він (мовець.— П. Д.) має обмежену можливість обробки висловлення щодо змісту...»². Нам здається, що «невимуженість спілкування» не скоує співрозмовника у добір мовних засобів і доцільному їх використанні для вираження певного змісту, а, навпаки, створює для цього додаткові можливості. Скоріше, вимуженість спілкування, зумовлена непередготовленістю співрозмовника до бесіди, недостатнім розумінням теми бесіди чи просто небажанням брати в ній участь, хоч, можливо, й активізує в ряді випадків зусилля співрозмовників, але може ускладнювати нормативність і повноту вияву реплік. Тут можливі дуже складні залежності, переплетення умов і чинників, які тільки сукупно зумовлюють відповідне мовне оформлення вислову. Цілком переконливо автори окреслюють вагомість екстралінгвістичного фактора неофіційності: «Мовець має можливість з огляду на неофіційність спілкування виявити свої емоції і фамільярне ставлення до співрозмовників...»³. На нашу думку, крім відзначених авторами позамовних умов функціонування усно-розмовних діалогів — двобічності, невимуженості і неофіційності — слід

¹ К. Кожевникова, О. Кафкова, зазнач. праця.— РЯНШ, 1966, № 2, стор. 19.

² Там же.

³ Там же.

підкреслити ще одну — темп мовлення, який теж конструктивно обмежує (у випадку динамічності) або збільшує (при повільному, спокійно-врівноваженому розгортанні) можливості змістового і граматичного опрацювання діалогічних контекстів, що проявляється в загальній тенденції до використання найбільш усталених у щоденному спілкуванні побудов, таких, як неповні речення, в тому числі й еліптичні, перервані структури, слова-речення, що часто являють собою діалогічні кліше (*Ще б пак! А як же! Ось тобі маєш! Цур йому!* і под.), мало розгорнуті і нечітко розмежовані конструкції з часткою або вигуком у початковій частині та ін. Ці одиниці розмовного мовлення сприяють його лаконізму. «Однак відповідні мовні явища (еліптичність, короткість речень і под.) аж ніяк не закріплені за діалогічним видом мови»¹. В ньому можуть уживатись і вживаються синтаксично розгорнуті структури, де наявні всі елементи, а також прості речення, ускладнені дієприкметниковим, дієприслівниковим чи прикметниковим зворотами (особливо в усно-побутовому мовленні інтелігенції, на якому позначився вплив книжних стилів мовлення). Все залежить від змісту діалога, його функціональної спрямованості, емоційного тону, підбору співрозмовників і т. ін. «Отже, відбір певних мовних явищ типовий для різних комунікативних форм мови, але не має абсолютного характеру»².

Найбільш полярними опозиціями в структурно-тематичному комплексі «діалог — монолог» виступають, на думку Л. В. Щерби, «крайній випадок діалога» (уривчаста і швидка розмова на які-небудь щоденні або ділові теми) і «крайній випадок монолога»³, що може навіть втілюватись, як нам здається, в такому явищі, як вурквана лекція або доповідь з широким тематичним змістом і складнішою в порівнянні з діалогом синтаксичною побудовою. Така доповідь не розрахована на безпосередню словесну реакцію співрозмовників, але й вона ніби вступає в бесіду великого масштабу: на щось відповідає, щось заперечує, що-небудь стверджує, попереджає можливі й відповідні спростування, шукає підтримки та ін.

¹ В. Г. Адмони и Т. И. Сильман, Отбор языковых средств и вопросы стиля.— ВЯ, 1954, № 4, стор. 94.

² Там же.

³ Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, стор. 20.

через що вона не вільна від елементів реплікації, а значить, її не можна вмістити в рамки монолога. Навіть у драматичних творах не завжди просто відмежувати власне діалогічні побудови від монологічних, які своїми мовними ознаками близькі до описово-аналітичних утворень авторської мови. Не менш хиткі й нестійкі межі між діалогом і монологом в усному мовленні, хоча тут монолог виразно поступається перед діалогом ступенем уживаності та структурною місткістю. Величезна роль діалога як основної форми комунікації відзначалась багатьма дослідниками: діалог завжди «закладений у самій природі мови як засобу спілкування»¹, і тому він «внаслідок цього є основою мовної організації спілкування»².

Привертає увагу оцінка дослідниками структурної специфіки діалога і монолога. Загальною підтримкою користується така слушна думка Л. П. Якубинського: «На протилежність композиційній простоті діалога монолог становить певну композиційну складність»³. Ще категоричніше про це говорить Л. В. Щерба: «Очевидно, що структура реплік (діалога) і структура монолога (літературної мови) будуть зовсім різні. Реплікам абсолютно не властиві складні речення, які є ознакою лише монолога. Натомість у монологі звичайно не буває неповних речень, з яких нормально будуються всі репліки. Крім того — і це, власне, є найбільш важливим — реплікам властиві і всілякі фонетичні скорочення, і несподівані формотворення, і незвичні словотворення, і, нарешті, всякі порушення синтаксичних норм»⁴. Як зауважує з цього приводу Г. М. Чумаков, навіть коли діалог тлумачити, за Л. В. Щербою, як форму звичайної прямої мови, а монолог — як форму писемної мови і близьких до неї різновидів усної мови (наприклад, ораторського), то й у цьому випадку таке протиставлення діалога монологу набуває надто різкої форми. Аналіз зразків художньо-літературних монологів і діалогів (в усьому головному це також засвідчує аналіз усномовних діалогів і монологів) показує, що «монологічному мовленню властиві складні син-

¹ Р. И. Аванесов, Второстепенные члены предложения как грамматические категории.— РЯШ, 1936, № 4, стор. 57.

² Г. М. Чумаков, Монолог і діалог.— «Наукові записки Слов'янського педінституту», т. II. Серія історико-філологічна, вип. 2, Слов'янськ, 1957, стор. 162.

³ Л. П. Якубинський, зазнач. праця, стор. 114.

⁴ Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, стор. 20.

таксичні конструкції, а мовленню діалогічному — прості, причому часто — еліптичні, проте, як в діалозі ми нерідко простежуємо складні речення, так і в монологі — еліпси та інші атрибути мовлення діалогічного»¹. Як в усномовному, так і в писемному оформленні діалога і монолога немало важить не тільки сама по собі форма (тип), але також і те, хто її реалізує. Якщо в розмовно-діалогічному мовленні знаходять своє втілення процеси взаємного і перемінного продукування і одержування інформації, то в мовленні розмовно-монологічному ці два процеси заміщуються одним — процесом продукування мовної дії, що, природно, активізує й одночасно ускладнює психофізичну діяльність мовця, який самостійно творить мовний акт, конструє його логічно й структурно, щоб забезпечити такий виклад інформації, який був би точним і стилістично зручним для адресата. Цей останній здебільшого акумулює її як комплекс нових знань, словесно не реагуючи на них у відповідь. Така однобічна течія монолога породжує його відносну безперервність. Яка діалогові, особливо усномовному, не властива.

Порівняно з монологом діалог є поширенішою і природнішою формою усномовного спілкування, формою взаємного (дво- і багатостороннього) мовного процесу, «ланцюжком відносно коротких словесних акцій і реакцій»², що й зумовлює його мовноструктурні особливості й комунікативні функції.

7. Функціонально-стилістичне членування розмовного мовлення; його зв'язок з діалектним мовленням і просторіччям

Дослідження розмовної літературної української мови передбачає встановлення того, які саме мовні явища формують її специфіку як особливого стилю української літературної мови, а які становлять спільний фонд цього стилю і національної літературної мови. Ці останні, без сумніву, найбільш численні і життєво необхідні. Становлячи нейтральну, стилістично іррелевантну норму мовлення, вони однаково чи майже однаково властиві всім функціональним стилям мови, кожен з яких не становить

¹ Г. М. Чумаков, зазнач. праця, стор. 154.

² Д. Х. Баранник, зазнач. праця, стор. 28.

замкнутої системи¹, бо не скомпонований з ознак, що притаманні тільки йому, не можуть простежуватись в інших стилях. Інша річ, що для певного стилю ці ознаки найбільш типові, в ряді випадків — індивідуальні, властиві тільки йому. По можливості повний опис розмовного стилю передбачає фіксацію і аналіз як «загальномовних» елементів у складі розмовної мови, так і власне розмовних, вичленованих за ознакою непростежуваності їх в інших стилях. Стилїстична релевантність мовних явищ обох типів враховується при цьому, але тільки в ролі додаткової розрізнявальної ознаки, щоб дослідити характер «відношень специфічних мовних форм до нейтральних...», які приймаються за своєрідну «норму», за вихідний пункт. Спроби кваліфікувати норму з позицій її логічної доцільності, на відміну від нібито логічної (або естетичної) дефектності розмовних «відхилень від норми», не можуть бути вільні від суб'єктивізму і тому неспроможні².

Внутрішнє членування розмовної мови може бути встановлене на основі функціонального принципу, що дає змогу намітити певні сфери вияву розмовного стилю з властивими кожній з них своєрідними структурними характеристиками. Розмовне мовлення охоплює всі можливі випадки невимушеної передачі повідомлень побутового і приватного характеру, а також неофіційних ділових висловлювань на теми повсякденного трудового життя переважно в усно-діалогічному мовленні, меншою мірою у мовленні усно-монологічному, яке представлено в простих побутових повідомленнях і розповідях.

У вивченні внутрішньої диференціації розмовного мовлення слід враховувати соціологічний критерій, тобто враховувати конкретні вияви розмовного стилю в залежності від соціального стану мовців, їх професії, освіти, віку, бо ці екстралінгвістичні фактори впливають на більшу або меншу притаманність індивідуальному розмовному мовленню діалектизмів, просторічних елементів, жаргонізмів, арготизмів, на більшу чи меншу кодифікованість його у фонетико-орфоепічному і структурнограматичному плані.

¹ Див. И. Р. Гальперин, К проблеме дифференциации стилей речи.— «Проблемы современной филологии», М., 1965, стор. 68—69.

² Ю. М. Скребнев, Разговорная речь как предмет лингвистического изучения.— «Теория и практика лингвистического описания разговорной речи», Горький, 1966, стор. 27—28.

Навіть у відношенні до російської літературно-розмовної мови ще не вироблено цілком певного критерію для встановлення меж цього мовного стилю, не виявлено проміжних явищ та й взагалі явищ, які б достатньо характеризували окремі різновиди розмовної мови, особливо ті, які частиною мовних ознак сягають інших стилів, є більшою чи меншою мірою інтерстильовими, а значить, і найбільш нейтральними з стилістичного погляду.

При визначенні явищ власне розмовного характеру конче потрібно було б оперувати відповідними стилістичними даними про фактичну вживаність тих або інших слів, словосполук і синтаксичних конструкцій, а не спиратись на звичні традиції і суб'єктивні оцінки. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблено, але тільки щодо лексики розмовної мови¹.

У ряді праць розмовна мова тлумачиться не як функціональний стиль, а як засіб обихідно-побутового спілкування². Цим звужується саме поняття розмовної мови, оскільки її застосування в обихідно-побутовому спілкуванні мало б обмежуватись тільки вираженням найбільш елементарних і частих комунікативних потреб. Тим часом у сучасному житті мовець постійно потрапляє в ситуації і має справу з речами і подіями, з якими він ніколи раніше не зустрічався. Слід погодитись з Б. А. Князевим, що обихідно-розмовне мовлення і розмовне мовлення — поняття не тотожні, перше є тільки частиною другого³.

Внутрішнє членування розмовного мовлення може бути встановлене при умові, якщо підійти до його характеристики з двох сторін: ззовні (цього потребує стилістичний аспект вивчення, який забезпечується співвіднесенням і зіставленням розмовних явищ з нерозмовними, щоб у такий спосіб краще збагнути специфіку і перших, і других) і зсередини, в плані кваліфікації тих його складників, у яких втілюється сама внутрішня структура розмовного мовлення і які визначаються загальними особли-

¹ Ю. Марков, Т. Вишнякова, Русская разговорная речь: 1200 наиболее употребительных слов.— РЯНШ, 1965, № 6, стор. 27—34.

² А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1955, стор. 94—98.

³ Див. Б. А. Князев, К вопросу об определении понятия «разговорная речь».— «Теория и практика лингвистического описания разговорной речи», Горький, 1966, стор. 21.

востями і умовами його функціонування: діалогічністю, ситуативністю та емоційністю. Як зазначає М. П. Карпов¹, діалогічність і ситуативність мовлення (під ситуативністю автор розуміє наявність у мовців знання конкретної обстановки і самого предмета розмови) істотно впливають на структуру мовлення двох або більше осіб у межах певного контекстового відрізка. Якщо вплив діалогічного характеру мовлення найбільше виявляється в тому, що в другій частині мовного ланцюжка (в другій репліці, переважно в репліці-відповіді) не повторюються деякі елементи першої, то фактор ситуативності мовлення передусім позначається на оформленні першої репліки, найчастіше репліки-запитання, яка раз у раз виступає в граматично скороченій формі. Бачачи, наприклад, що хтось із знайомих виходить з кінотеатру, і бажаючи дізнатись про його враження від кінофільму, ми звичайно запитано: *Ну, як?, Як картина?, Як фільм?, Сподобався?* і под., а не *Чи сподобався тобі (вам) кінофільм?*

Отже, діалогічність і ситуативність мовлення дають можливість вилучити з мовного відрізка ті його елементи, які зрозумілі із змісту розмови або з обстановки, у якій вона відбувається. Цьому сприяє також емоційність розмовного мовлення, бо, перебуваючи в збудженому стані, мовці виявляють нахил до конденсованого виразу своїх думок і почувань. У зв'язку з цим ніяк не можна погодитись з М. П. Карповим, ніби емоційність, на відміну від діалогічності і ситуативності, «приводить якраз до зворотного: до включення в його (мовного відрізка.— П. Д.) структуру додаткових елементів»², отже, й структурної повноти вислову. Думка про те, що «розмовне мовлення завжди емоційне»³, теж викликає сумнів, оскільки в багатьох побутових ситуаціях мовлення не обов'язково забарвлюється в певні виразні емоції. Ми б сказали, що розмовному мовленню властиві два полюси комунікації — емоційний і розсудливий, між ними розміщується відносно нейтральна зона, в якій реалізується переважна більшість комунікативних актів та їх вираз-

¹ Див. Н. П. Карпов, Особенности структуры разговорной речи.— «Структурные особенности разговорной речи», Иркутск, 1963, стор. 5—13.

² Там же, стор. 11.

³ Там же, стор. 6.

ників — комунікативних одиниць. Кожна з них більш-менш рівномірно поєднує в собі емоцію та інтелектуальність. Актуалізація емоційного або інтелектуального значення забезпечується усією своєрідною сукупністю лексико-фразеологічних, граматичних та інтонаційних засобів мовлення.

Уся сфера функціонування розмовного мовлення умовно може уявлятися як членована на підсфери (підстили) з власними до певної міри засобами вираження, одні з яких мають загальностильовий характер, властиві всім підсферам чи підстилям розмовного стилю (явища несинтаксичного плану лишаємо тут поза увагою), як, наприклад, найрізніші конструкції сегментованого типу, з елементами додавання, приєднання, еліпсису, умовчання, численні побудови з часткою, вигукком, повторенням певної внутрішньої одиниці і т. д., а інші вузько-ситуативні, такі, що утворюють замкнуті ізоглоси в межах однієї функціональної підсфери, мають підстильову цінність. Це, зокрема, «деякі еквіваленти загальнолітературних підрядних конструкцій типу *Де сіточка, тут лежала?»*¹ та інші структури, які зазнають спеціалізації в усному мовленні, де й виробляються тільки їм притаманні якості.

До функціональних сфер усередині розмовного мовлення з власними комплексами засобів виразу О. А. Лаптева відносить розмовно-монологічне мовлення, розмовно-діалогічне мовлення, розмовні питально-відповідні, стверджувальні і спонукальні репліки². На наш погляд, в цій класифікаційній схемі не дотримано єдиного принципу, має навіть місце тавтологія. Зауважимо тільки, що розмовно-діалогічне мовлення передусім охоплює розмовні репліки-запитання і репліки-відповіді, стверджувальні, спонукальні, заперечні тощо діалогічні конструкції. Крім того, розмовно-монологічне мовлення, будучи менш типовим для розмовного стилю, не повинно називатись перед розмовно-діалогічним.

Розмовне мовлення також членується на ряд жанрів, або стилістично-експресивних різновидів, як-от: спокійно-врівноважене, загалом нейтральне, ласкаво-інтимне, іронічне, сатиричне, гумористичне, емоційно піднесене,

¹ О. А. Лаптева, О структурных компонентах разговорной речи.— РЯНШ, 1965, № 5, стор. 14.

² Там же, стор. 13.

офіційне і под. Поки що ці жанрові особливості розмовного мовлення вивчені мало.

Живому усно-розмовному українському літературному мовленню властиві певні говіркові риси. Проте на сучасному етапі розвитку української мови говіркові явища в ній становлять історично пережиткову категорію. Вони обмежені навіть у живому мовленні сільської людності.

Для носіїв мови молодшого віку діалектні (і просторічні) риси мовлення є мало характерною ознакою, яка в більшості випадків поширюється на вимову. Соціалістичні господарсько-культурні перетворення в нашій країні, суцільне поширення освіти, наявність великого прошарку інтелігенції в складі не тільки міського, а й сільського населення справили свій вирішальний вплив на інтенсивний зріст загальної культури усного й писемного мовлення, зокрема на формування і широке застосування усно-розмовного мовлення на літературному рівні, хоча раніше це мовлення було відоме переважно на діалектному рівні. Це мовлення все помітніше звільняється від колишнього примітивізму, так званого «словникового суржику», говірково-місцевих рис, просторічних і архаїстичних. Не стало «маси», «людей з низів». «В соціалістичних умовах всі колишні «люди з низів», ставши повноправними громадянами і здобувши освіту, стають також повноцінними і багатограними володарями і носіями стилістичних скарбів своєї рідної мови»¹.

Щоправда, в усному розмовному мовленні осіб різного віку, освіти і професії простежуються певні відхилення від кодифікованої норми, помилки у фонетиці, морфології і синтаксисі. Але здебільшого це не діалектизми і не просторічні форми, а звичайні мовні неправильності, починаючи від певних вад у вимові звука (фонемі) і кінчаючи незграбно сконструйованим усномовним чи написаним уривком зв'язного мовлення з одного чи кількох речень, «...цих помилок ми не помічаємо ні в себе, ні в інших: «Невже я міг так сказати?» — дивуються люди.., всі ці помилки соціально зумовлені.., всякий нормальний член певної соціальної групи, запитаний віч-на-віч з приводу неправильної фрази його самого або його оточення, як треба правильно сказати, відповідь, що «власне треба

¹ І. К. Білодід, Стилістичне збагачення українського усного літературного мовлення.— «Українське усне літературне мовлення», стор. 21—22.

сказати так-то, а це сказалося випадково або тільки так почувлось»¹.

Просторічні явища становлять для сучасної мови «насамперед елемент стилістичний, експресивний, до певної міри опрощуючий, побутовий, але такий, що вже відчувається всіма мовцями як матеріал, що лежить за рамками літературного розмовного мовлення. У широкій стихії мовного просторіччя провідними масивами є ті, що наближаються до літературного усного мовлення і, удосконалюючись, трансформуючись, зливаються з ним»².

Питання про сучасне просторіччя належить до одного з найзаплутаніших. О. А. Лаптева теж вважає, що просторіччя — «категорія, яка... швидко втрачає свої функціонально-стильові якості і переходить до розряду власне стилістичних категорій. Це поняття стійко тримається в нашій лексикографічній традиції, хоч продовжує залишатись майже не вивченим у своєму реальному складі і співвідношенні з іншими стильовими сферами, особливо усно-розмовною»³.

Добір засобів вислову, як уже вказувалось, залежить від емоційного забарвлення розмови, яка може провадитись майже нейтрально, сказати б, прозаїчно, рівно, побуденному або збуджено, з виразним виявом переживань та емоцій співрозмовників. У останньому випадку й мовлення виявиться таким же збудженим, експресивно забарвленим. У синтаксичному відношенні воно характеризуватиметься фрагментарністю, нерівномірним і випадковим повторенням окремих елементів у будові фрази, її структурною недооформленістю, ненормованістю, подекуди навіть деякою алогічністю, інтонаційно нерівною лінією вимовляння, широким використанням модальних одиниць мови, особливо вигуків, часток, емоційних звертань тощо.

Явища розмовного мовлення багатогранні на всіх мовних рівнях і найбільше на лексичному і граматичному.

Насамперед у ньому використовуються побутові лексеми, які викликаються щоденними потребами і означа-

¹ Л. В. Щербач, О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании.— «Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв.», стор. 262—263.

² І. К. Білодід, Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства.— «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», стор. 32.

³ ВЯ, 1967, № 1, стор. 136.

ють найрізноманітніші деталі побуту (назви продуктів харчування, напоїв, одягу, речей домашнього вжитку і т. д.). Проте в розмовному мовленні не менш широко вживається й загальна лексика (назви життєво необхідних явищ навколишньої природи і суспільного життя) тощо.

Із сказаного вище випливає, що сучасна українська розмовна мова, як і сучасна українська національна мова в цілому, підлягає в своєму розвитку одночасно і диференціальним, і інтегральним процесам. Вона має різні форми існування: розмовно-літературну, обихідно-розмовну, літературну, діалектну, просторічну, жаргонну, арготичну і т. д. Цим, однак, не порушується єдність розмовної мови, як і всієї мовної системи, бо чим значніші диференціальні тенденції в розмовній мові, тим очевидніше їм протидіють інтегральні тенденції, які зцементовують її цілість, а значить, також цілість усієї національної літературної мови. В своїй основі ці тенденції не лінгвістичні, а соціально-культурні (зріст освіти, суцільна грамотність населення і т. п.), проте вони нівелюють некодифіковані явища в системі національної мови, сприяють її інтенсивному розвитку в напрямку до повного чи майже повного олітературення.

Розділ II

ПОВНЕ ДВОСКЛАДНЕ Й ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СИНТАКСИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЙОГО ОКРЕМИХ СКЛАДНИКІВ

Більшість вітчизняних мовознавців дотримуються погляду на речення як на центральну проблему й головний об'єкт синтаксису мови і синтаксису мовлення. Це повністю стосується й речення в розмовному стилі, який у межах загальномовної системи представлений відносно усталеним комплексом мовних засобів, покликаних виконувати особливу функцію. Майже не користується тепер підтримкою думка, що її у свій час висловив А. Гардінер у книзі «The theory of Speech and Language» (Oxford, 1932), ніби речення в своїй основі належить тільки до мовлення, тоді як слово є одиницею мови. Таке розмежування загалом проводив також В. Брендаль у своїй «Morfologi of Syntax» (Kobenhavn, 1932). Не маючи тут змоги вдаватись до полеміки з цієї проблеми (до речі, тривалої, дуже широкої і досить суперечливої)¹, ми без попереднього обґрунтування ще раз наголосимо на своїй вихідній позиції: речення — це типова синтаксична цілість, що об'єктивно існує в мові і мовленні, отже, й у розмовній мові і в розмовному мовленні. «Синтаксис,— пише К. Попов,— це насамперед наука про речення»². В усіх функціональних стилях мови категорія речення варіюється перш за все за структурною побудовою, яка в кожному своєму інваріанті має закономірну і цілком окреслену єдність словоформ. Усі вони репрезентують со-

¹ Докладніше про це див., зокрема: О. Ф. Дем'яненко, Про об'єкт синтаксису мови і синтаксису мовлення.— «Синтаксична будова української мови», К., 1968; А. С. Мельничук, Проблема строения и содержания синтаксической части общей описательной грамматики отдельного славянского литературного языка.— «Slavia», гос. XXXIV, 1965; О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян, Современные синтаксические теории, М., 1963; И. А. Сизова, Что такое синтаксис, М., 1966, та ін.

² К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис, София, 1963, стор. 5.

бою певні морфологічні моделі, які разом дають вихід відповідній синтаксичній моделі, об'єднуються в реченнєву сукупність. Ядром цієї сукупності є форма головних членів речення — підмета і присудка — в двоскладному реченні і форма головного члена речення в односкладному реченні.

У розмовно-побутовому стилі мови значно виразніше, ніж у книжних стилях, діють дві протилежні тенденції, які, взаємно сплітаючись, проявляються в мовній конденсації (та в зумовлюваній нею мовній економії) і в мовній надлишковості. При характеристиці лінгвістичних явищ, що виникають унаслідок першої і другої тенденції, доводиться розмежовувати структурний і комунікативний аспекти, розглядаючи їх у порівнянні з такими явищами (одиницями) синтаксису розмовного мовлення, які не виступають ні економними, ні надлишковими і тому можуть правити за структурно-комунікативну базову модель. Нею умовно можна вважати модель повного двоскладного і односкладного речення, загальний опис якої з докладнішою характеристикою її окремих компонентів становить мету цього підрозділу.

1. Двоскладність-односкладність як ознака синтаксичної організації речення; різновиди односкладних структур

Як відомо, питання структурної градації речень на двоскладні й односкладні, як і питання співвідносності з відповідними логічними чи психологічними категоріями, передусім з категорією судження, належать до центральних питань теоретичного синтаксису. Їм присвячена численна і в багатьох своїх елементах — як визначальних, так і побічних — суперечлива література. Навіть у найбільш загальному плані її розгляд неодмінно завів би нас убік від безпосереднього предмета аналізу, і тому ми торкнемося тут лише окремих аспектів проблеми «двоскладність — односкладність».

З уваги на досить повну опрацьованість поняття «двоскладність», на велику одностайність вчених у розумінні його сутності буде, гадаємо, доцільніше надати перевагу в наших характеристиках другому поняттю — поняттю «односкладність», не полишаючи при цьому без

аналізу також і речення першого типу — структурно двоскладні, бо й для розмовного стилю мови вони становлять кількісно переважаючі синтаксичні одиниці.

А. Про типологію односкладного речення в його зіставленні з двоскладним

У синтаксичній системі типів простого речення односкладні речення становлять таку своєрідну щодо структури і змісту синтаксичну категорію, яка властивими їм різновидами, виявами та функціями вагомо розширює і доповнює виражальні можливості двоскладних речень, тобто речень з двома співвідносними головними членами — підметом і присудком. В односкладних реченнях є тільки один головний член речення, який, набувши певної граматичної форми і реалізувавшись у відповідній інтонації, сам по собі або разом з другорядними членами (членом) одночасно фіксує певні факти, явища і встановлює їх відношення до дійсності, зв'язок з нею.

Теорію односкладного речення вперше системно виклав О. О. Шахматов¹. Учений є автором терміна «односкладні речення». Він же першим скласифікував їх, описав структуру, зміст і зв'язок з судженням (з «психологічною комунікацією»). До Шахматова ці речення вважались неповними.

Однак ще й тепер синтаксична сутність односкладних речень, як і характер їх стосунків з відповідними категоріями мислення, витлумачується з істотними відмінами у багатьох спеціальних працях з синтаксису. Ще й досі граматичний центр односкладного речення — єдиний у ньому головний член — з певним застереженням чи навіть беззастережно кваліфікується то як присудок, то як підмет, що робиться під впливом його формальної тотожності з головними членами у двоскладному реченні. «Але таке трактування, яке базується виключно на морфологічних ознаках, з точки зору синтаксису залишається необгрунтованим»². Зрештою, тепер уже цілком переважає термінологічне найменування «головний член». Ним підкреслюється своєрідність цього синтаксичного поняття порівняно з поняттями «підмет» та «присудок».

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, М.—Л., 1941.

² О. С. Мельничук, Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966, стор. 58.

Односкладним реченням, як і двоскладним, однаково притаманні основні, неодмінні і спільні ознаки загальної категорії речення: синтаксична і логічна членованість, предикативність, здатність виражати відносно закінчену думку та ін. Поза віссю «двоскладність — односкладність» не існує ніякого синтаксичного утворення, яке б сприймалося на рівні речення. Немає, отже, якогось іншого типу речення («трискладного», «чотирискладного» і т. д.). Причина цього криється в самому характері думки, яка становить основний зміст речення. Ця думка є двочленним судженням, проте неоднаковим: або логічним судженням (у випадку наявності двоскладної структури речення) або логіко-психологічним судженням (при наявній односкладності речення). Лише питальні (крім питальних риторичних) і спонукальні двоскладні і односкладні речення виражають не судження одного чи другого типу, а інші форми думки — запитання і спонукання (наказ, прохання, заклик і т. п.).

Таким чином, логіко-психологічне судження є основним змістом односкладного речення, тоді як логічне судження править за основний зміст двоскладного речення. В логічному судженні обидва його члени-поняття — суб'єкт і предикат — словесно виражені (вербалізовані) і фіксуються свідомістю цілком означено, точно й окреслено, як, наприклад, у такому випадку: *Вітер віє-повіває, по полю гуляє* (Шевч.). Підмет цього двоскладного речення *вітер* втілює в собі суб'єкт логічного судження, виступає його мовним виразником та індикатором, а сполука слів *віє-повіває, по полю гуляє* (група присудка) виражає предикат судження.

У судженні (логіко-психологічному), що його містить односкладне речення, немає вербалізованого суб'єкта судження (предмета думки), і це становить своєрідну диференціальну ознаку самого речення. Будучи невербалізованими поняттями, суб'єкт судження в односкладному реченні виступає у вигляді чуттєвого образу, що формувався під впливом конкретних вражень від таких же конкретних фактів у навколишній дійсності. Наприклад, стоячи на березі моря під час заходу сонця і спостерігаючи за тим, як змінюються кольори неба і морської води, дослухаючись до того, як плещуться хвилі, дихаючи на повні груди свіжим повітрям, людина, як зауважує В. В. Бабайцева, може висловити свій чуттєвий стан і однослівним односкладним реченням *Прекрасно!* і кілька-

слівним двоскладним *Прекрасний захід сонця на морі!* В першому випадку «предмет судження відображений у свідомості у вигляді сприймань і відчуттів (перший компонент думки) і у вигляді вербалізованого предиката (*Прекрасно!*)¹. Судження залишається двочленним, хоча предмет думки представлений у свідомості тільки одним вербалізованим поняттям—предикатом, який синтаксично реалізувався в єдиному у реченні головному члені. В другому випадку (в двоскладному реченні) обидва компоненти предмета судження вербалізовані: суб'єкт судження — в підметовій групі *захід сонця на морі* і предикат судження — у присудковій *прекрасний*.

В основі поділу речень на односкладні й двоскладні лежить спосіб вираження в них предикативності, яка найбільше або й цілком (у випадку однослівності односкладної структури) сконцентровується у семантичних і граматичних властивостях головного члена. Якщо в двоскладних реченнях предикативність, тобто конкретна віднесеність змісту речення до дійсності, виражається вербалізованими присудком і підметом, зокрема способовими і часовими формами присудка, то в односкладних реченнях предикативність втілюється у єдиному вербалізованому головному члені, який сам по собі, без допомоги другорядних членів, може формувати відносно закінчену думку-судження, основний зміст якої складається з вербалізованого предиката і чуттєво сприйманого невербалізованого суб'єкта (предмета мислі і сприймання), який усвідомлюється неозначено, дуже загально або й зовсім не уявляється в ролі виконувача дії, а тільки у вигляді певного чуттєвого образу.

Порівняно з двоскладними реченнями, що становлять основний, найбільш поширений і стандартний тип речення, односкладні структури кількісно менш виявлені в усіх стилях і формах мови. Проте без них звичайно не конструюються розгорнуті вислови, тим більше вислови різноаспектні, різноскеровані. У змістовому та стилістично-функціональному планах односкладні речення мають свою специфіку, яка в процесі розвитку мови проклала собі шлях і до специфіки у формальному вияві.

¹ В. В. Бабайцева, Односоставные предложения в современном русском языке, М., 1968, стор. 13.

Б. Односкладні й двоскладні речення
з означеним суб'єктом

Явища обох типів — односкладні й двоскладні структури, що їх об'єднує спільне значення означеного суб'єкта, — є звичайними для всіх стилів мови, проте найчастіші вони у розмовно-побутовому, особливо діалогічному мовленні. Ось приклади односкладних (а) і двоскладних (б) конструкцій:

а) «Ну, тепер газети читаю, книжки читаю» (13); «Та ждемо ж оце всі. Сідайте до нас» (13); «Чи давно берете участь у художній самодіяльності?» (19); «Та гетьте, не балакайте» (12); «Хто ж викохав тонку, глущку В степу погібати? Постривайте — все розкажу. Слухайте ж, дівчата» (Шевч.); «Діти мої! — прощається Іван. — ...Шануйте матір, любіться із собою, нікого не кривдіть...» (Вовч.);

б) «Я кінчив автошколу» (9); «Я в лавку йду» (10); «На, дочко, та ти не спіши. А я трохи оддыхну» (7); «Городи ми копаєм весною» (22); «Ви нам розкажіть що-небудь про село» (1); «Автозавод в Кременчуці будував і ти» (90); «Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх» (Фр.).

Термін «односкладні означено-особові речення» є майже загальноприйнятим у вітчизняній граматичній науці, проте не єдиним. О. М. Пешковський, як і свого часу М. І. Греч, Ф. І. Буслаєв, П. Перевлеський та ін., вважав такі речення граматично неповними¹. Як двоскладні й синтаксично неповні ці речення розглядаються в статті І. Г. Матвіяса². Такої ж думки про них і М. Я. Немировський³. Раніше цю думку поділяв автор цих рядків⁴. Справді, нестачу підмета в таких структурах засвідчує форма дієслова-присудка, його флексія. Однак уже

¹ Див. А. М. Пешковський, *Русский синтаксис в научном освещении*, изд. 6, М., 1938, стор. 190.

² І. Г. Матвіяс, *Деякі особливості синтаксису особових займенників в українській мові першої половини XIX ст.* — УМШ, 1955, № 5, стор. 10—12.

³ Див. рецензію М. Я. Немировського на книгу О. М. Фінкеля і М. М. Баженова «Современный русский литературный язык». — УМШ, 1955, № 5, стор. 86.

⁴ П. С. Дудик, *Неповні речення в сучасній українській літературній мові.* — «Дослідження з синтаксису української мови», К., 1958.

О. М. Пешковський вважав, що займенник при такому присудкові не додає нічого нового для його розуміння. Немає, зрештою, логічної відміни між структурами «Під хатою заночуєм, Сину мій Іване!» (Шевч.) і «Під хатою ми заночуєм, сину мій Іване!» І хоча перша з них — без підмета-займенника *ми* — односкладне речення, а друга — двоскладне, все ж різняться вони тільки граматично, а не семантично, бо за внутрішньою сутністю переданої думки і характером позначуваного в ній суб'єкта дії виступають однаково означеними. Доповнити речення *Працюю, Працюєш* і под. підметом-займенником неможливо з позареченневого контексту або з ситуації, а тільки «на підставі формальних і смислових ознак самого розглядуваного речення»¹, що, отже, засвідчує наявність односкладного повного речення, а не двоскладного неповного.

Порівняємо ті природні ситуації живого мовлення, коли відповідні структури — з займенником-підметом і без нього — вимовляються спокійним тоном у повільному темпі і без підкресленого логічного виділення головного члена речення: *Люблю весну і Я люблю весну*. За цієї умови критерієм класифікації цих структур на односкладну (перша) і двоскладну (друга) є лише структурно-граматичний, через що й категоріальне розмежування їх у межах односкладності і двоскладності виявляється однобічно, бо не знаходить опори ні в змістових, ні навіть у стилістичних якостях. Останні, проте, здебільшого наявні і служать додатковою (до структурно-граматичної) специфічною прикметою для обох типів речень, що приймаються і функціонують як синонімічні синтаксичні утвори.

У найзагальнішому і водночас у найзвичайнішому своєму вияві стилістична своєрідність односкладних означено-особових речень полягає в тому, що через відсутність підмета-займенника в них більше, ніж у двоскладних означено-особових реченнях, зосереджується увага на головному членові, вираженому дієсловом. Тим самим на перший план висувається не особа, а дія або стан. Коли ж необхідно підкреслити особу мовця або співрозмовника, — наявний підмет-займенник сприймається як функціонально вагомий, попадає в імпульсивну позицію,

¹ О. С. Мельничук, *Розвиток структури слов'янського речення*, стор. 59.

тобто переймає на себе логічний наголос. Так, зокрема, буває при протиставленні однієї особи іншій, їх зіставленні і порівнянні, при запереченні, приєднанні до вже вчиненого кимось тощо: «*А я радію, як ніколи ще. А ви й не поздоровили мене*» (294); «*Ти підеш зараз же в цех, а я ще начальство підожду*» (90); «*В далекій дорозі найду або долю, Або за Дніпром ляжу головою... А ти не заплачеш, А ти не побачиш, Як ворон клює Ті карії очі...*» (Шевч.); «*Слухайте, чого ви плачете? — майже сердито запитав політрук Ясногорську... — Я не плачу, — сказала вона*» (Гонч.); «*Коли згинув чорнобривий, — то й я погибаю*» (Шевч.). У цих двоскладних структурах підмет-займенник *я* або *ти* (*ви*) конче потрібний: без нього фраза втрачає змістову чіткість або й зовсім деформується. Отже, наявність займенника-підмета тут зумовлена не стільки стилістичними причинами, скільки граматичними. Ці останні ще більш виразно проступають тоді, коли наявність займенникового підмета визначається внутрішньою побудовою конструкції, переважно характером оформлення присудка. Так, наприклад, *я, ти, ми* або *ви* наявні, як правило, при складених присудках, іменна частина яких виражена іменником, прикметником, числівником, займенником, а також тоді, коли присудок втілюється у формах минулого часу або умовного способу, які виражають значення 1-ї або 2-ї особи не безпосередньо власними засобами, а через «приєднання особових префіксів, особових займенників 1-ї та 2-ї особи»¹: «*Щось я нездорова тепер стала*» (188); «*Я вже педагог. Воно й добре, але, як не кажи, й відповідально*» (96); «*Тепер ми багаті, а колись ой, як бідували*» (277); «*Я артист, — відповів він. — Людина вільної професії. Живописець!*» (Гонч.); «*Я — твій, коли зоря над гаєм На землю гляне з висоти*» (Сос.); «*Квіти мої, діти! Нащо вас кохав я, нащо доглядав?*» (Шевч.).

Без широких статистичних даних, добутих з різностильового матеріалу, важко встановити чіткі закономірності функціонування односкладних і двоскладних означено-особових речень, більшу чи меншу типовість їх для окремих стилів мови. В. В. Виноградов, наприклад, констатує, що «в стилях сучасної книжної мови (російської. — П. Д.) форми теперішнього часу 1-ї і 2-ї особи в сполученні з

¹ В. В. Виноградов, Русский язык (Грамматическое учение о слове), М.—Л., 1947, стор. 455.

особовими займенниками є більш нормальні і нормативні, ніж відповідні форми без особових займенників»¹. Навпаки, «у звичайній розмовній мові і у розповідному стилі прості форми 1-ї—2-ї особи теперішнього часу (без займенників), очевидно, переважають або в усякому разі рівноправні з формами, ускладненими займенниками»².

Певна річ, сказане В. В. Виноградовим про притаманність обох типів розглядуваних конструкцій різним стилям російської мови в однаковій мірі стосується й української мови. У їх функціонуванні провідною або цілком виразною є тенденція до безпідметовості, до усунення підметів, що відповідають 1-й або 2-й особі, в розмовному, зокрема в неакцентованому, мовленні. Ця тенденція також виразно позначається на оформленні оповіді в мемуарному стилі мовлення: «*Жду ласкавої відповіді на цей лист*» (Коцюб.); поширюється вона й на науково-публіцистичні контексти: «*Дозволь собі розібратись в цих помилках*» (Л. Укр.); «*Нарешті, відзначу цікавий факт...*» (Л. Укр.); її легко помітити і в побудові поетичної мови, зокрема у випадку виразної стилізації під усно-розмовну, говірну, напр.: «*Ой піду я в гай зелений, Посаджу я руту. Якщо зійде моя рута, Остануся тут*» (Шевч.).

У розмовному стилі майже стали нормою означено-особові односкладні речення з головним членом у дієслівних формах наказового способу, які взагалі не розчленовуються. «Шоправда, — пише О. О. Шахматов, — поряд з *Ходи, Ходіть* можливі сполучення *Ти ходи, Ходи ти, Ви ходіть, Ходіть ви*, але ці сполучення за своїм значенням не тотожні з *Ходи, Ходіть*, а саме містять відтінок пом'якшення просьби або дружельюбною наполегливості»³. «*А тепер відпочиньте та розкажіть що-небудь*» (7); «*Що тут хоч осталося? — Та багатенько. Згружай*» (91); «*Ідіть, дівчата, збирайте яблука, рвіть ягоди*» (2); «*Щоб я винуватий перед Калиткою був? Віду накликати хочеш на мене? Живи. Терпи*» (Горд.).

Таким чином, коли взяти до уваги, з одного боку, незначну різницю у функціях дієслів у наказовому способі без підметів-займенників і з ними, а з другого — досить частий збіг цих функцій, їх своєрідне переплетення, то,

¹ В. В. Виноградов, Русский язык, стор. 454.

² Там же, стор. 455.

³ А. А. Шахматов, Синтаксис., стор. 68—69.

мабуть, виправдано буде говорити, що це паралельні конструкції одного семантичного плану — особового в своїй основі типу речення, але в одному випадку односкладного, а в другому — двоскладного. І перші, і другі однаково набувають додаткових модальних і стилістичних відтінків, якщо в їхній склад вносяться синтаксично службові елементи, як-от частки та категоріально інші слова, що виконують функцію частки. Так, частка *та* наповнює спонукання відтінком настійливої просьби, передаваної при помітному нетерпінні мовця: «*Та пустіть же мене, мамо,— звідки в вас отее зло?*» (Тич.). Частки *-бо* або *-но* виступають ознакою невимушеного звернення до інших: «*Та не кричи-бо,— гамували його десятники,— криком нічого не вдієш з ними*» (Коцюб.); «*Гей, куме! — гукає Хома до Романа Блаженка.— Ходіть-но до мене персиків їсти*» (Гонч.). Частка *ну* при дієслові у наказовому способі акцентує на тому, що мовець погодився з тим, проти чого заперечував раніше: «*Ну, читай; Ну, приходьте*».

В. Синтаксичне вираження категорій неозначеності і безособовості

Кожна з названих категорій є істотно відмінною щодо власної сутності, характеризується багатством змістових варіантів і синтаксичних форм виразу, має широку різностильову гаму застосувань і тому цілком може стати окремим об'єктом монографічного аналізу, як, наприклад, у праці Є. М. Галкіної-Федорук «Безличные предложения в современном русском языке» (М., 1958). Ми опишемо тільки головні способи їхнього синтаксичного втілення, до того ж у найбільш типовій для них розмовно-побутовій сфері, в моделях односкладного речення — неозначено-особового і безособового. Їх розмовний колорит помітно дає себе знати в морфолого-синтаксичній типології, де провідні і суто кодифіковані явища переплітаються у частини мовців з деякими некодифікованими, діалектно-говірковими, особливо при усномовному вияві; у неофіційному і непідготовленому мовленні зазначені структури не завжди і не в усіх своїх ланках мають нормативне розташування словоформ, особливо при сурядно-підрядному чи підрядному багатоступеневому зв'язку; часто вони представлені як еліпсовані, подекуди до крайньої межі; для них характерна більша, ніж у книж-

них стилях мовлення, насиченість службовими словами, пасамперед частками, вигуками, займенниками, особливо займенниковою формою «воно» і т. п.: «*А нашого-то Василя за роботу справну то й на дошку пошани поставили*» (54); «*Та, таке вже придумували, що колись і зроду не думали*» (310); «*То ні за що було, а то його ніде дістать*» (15); «*Ну, а в нас в цей час було багацько госпіталей з пораненими на війні*» (6); «*Вам то, може, воно (село.— П. Д.) не таким здається, а мені кращого нема вже й ніде*» (4); «*В Полтаві по Фрунзе то завжди повно риби в магазині. У нас її досить теж*» (7).

Вдамося тепер до окремого і дуже стислого розгляду категорій неозначеності і безособовості, використавши для цього найбільш усталені в граматичній теорії оцінки і терміни. В той же час з уваги на те, що структурно-змістова і стилістична природа відповідних — неозначено-особових і безособових речень, у яких втілюються ці категорії, за останні два десятиліття вже досить повно з'ясована, зробимо наголос на менш відомому, особливо в україністиці, на вияві неозначеності чи безособовості суб'єкта і на проміжних явищах між односкладністю і двоскладністю в рамках різних градацій.

Граматичного підмета, хоча б навіть займенникового, в неозначено-особових структурах немає. Сенса його нестачі у більшості випадків полягає в тому, що суб'єкт дії, уявлення якого викликається наявною в реченні множинною дієслівною формою головного члена, стосується багатьох невизначених осіб. «*Чуєте, як у селі співають?*» (Ст.). Хто співає? Можливо, дівчата, а може, хлопці або ті і другі тощо. Цілком певного іменника в ролі підмета тут не можна або важко підібрати. Звичайно, суб'єкт дії в цій структурі мислиться. Проте в думці він відіграє дуже незначну роль, і називати його — річ зайва. Неозначеність суб'єкта дії в таких реченнях — основна специфіка їх змісту, те, що з логічно-значеннєвого боку відрізняє їх від речень усіх інших типів. Головне для неозначено-особових речень — сама дія, яка називається і стоїть у центрі уваги.

В «Енеїді» І. Котляревського читаємо: «*Латину тільки що сказали*, що од Енея єсть послы». За логікою речей Латин, звісно, не міг забути («тільки що сказали»), хтось повідомив про прибуття послів, але автор не вважав за потрібне інформувати про це читачів. Тому суб'єкт дії залишається для них невідомим і, що найважливіше, не-

актуальним. Не джерело дії *сказали*, а сама дія тільки й варта уваги з погляду загального змісту повідомлюваного автором. Її якраз і названо.

Існують різні ступені неозначеності суб'єкта дії в неозначено-особових структурах. Часто він невідомий мовцеві, і це мало для нього важить, оскільки повідомлення зовсім не потребує найменування виконувача дії. *«Тоді на селі почали землю ділити»* (87); *«Тепер-то трактори, а колись цього не було. Колись биків запрягали та орали помалу»* (224); *«За добру роботу прийняли мене в партію»* (18); *«В те літо починалася імперіалістична війна. З лінії забрали грабарів, ратників, запасних та рекрутів. Найкращу молодь у кілька днів забрали в новобранці»* (Ле).

Функціонально іншими є ті випадки, коли мовець (автор) може більшою чи меншою мірою знати суб'єкта дії, але через різні причини не називає його, зумисне усуває з речення, чим створюється неозначеність, суб'єктна неокресленість вислову: *«В сороковому році подали братню поміч Латвії, Литві, Естонії»* (7); *«Була передовою свинаркою, а потім послали на курси у Великі Сорочинці»* (119); *«Висунули мене кандидатом у депутати»* (Янов.).

У ряді випадків виконувач дії відомий мовцеві і може бути точно вказаний, названий. Так, наприклад, О. Довженко не міг не знати, хто саме призначив чи відрядив його, проте цей момент у своїй розповіді він вважав неістотним для читача і тому вдався до моделі неозначено-особової конструкції: *«Мене призначили завідувати Житомирською партійною школою, але польський прорив припинив цю роботу»*; *«Наші відступили до Києва, а мене відрядили в підпілля польське»*. Такі неозначено-особові структури широко побутують у усному мовленні: *«Мені вже нагадували про це»*, хоч нагадувала відома мовцеві особа чи навіть кілька відомих йому осіб; *«Підписали наказ по інституту, і все»*, хоч мовцеві (і не тільки йому) зрозуміло, що підписав наказ ректор.

Нерідко кажуть: *«Вас просять взяти сказане до уваги»*. Тим часом співрозмовникові ясно, що просить одна особа. Пор. двоскладну особову структуру *«Я прошу взяти сказане до уваги»* і односкладну означено-особову *«Прошу взяти сказане до уваги»*. Синонімічність усіх трьох конструкцій очевидна, проте вони не тотожні за семантично-стилістичними якостями: формою односклад-

ного неозначено-особового речення значення особи мовця затушовується, ставиться у тіні, сприймається з деякою неозначеністю, бо заява-повідомлення ніби висловлюється від якоїсь точно не вказаної групи осіб. Як слушно зазначає В. В. Бабайцева, «неозначеність (хоча б і в невеликій мірі) — семантична властивість неозначено-особових речень»¹. Їм властива нічим не обмежена синтаксична позиційність у складі контексту, майже необмежена структурно-функціональна варіантність, багатство інтонаційного оформлення. Вони легко виступають «самостійними» простими реченнями і складовими частинами будь-якого складного. Часто вони втілюють у собі своєрідні зачини складнопідрядних конструкцій, виконуючи у них роль головного компонента: *«Кажуть, що папороть цвіте один раз на рік у дванадцять ночі на свято Івана Купала, що літом»* (22); *«Передавали, що дощ буде»* (111); *«Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант»* (Гонч.). Також характерна для них функція вставного слова, словосполучки і речення: *«Товару, кажуть, навезли всякого»* (54); *«Згодом дитина, як то кажуть, виладніла і, на радість Аркадієві, скидалася більше на хлопця, ніж на дівчину»* (Вільде).

У тих випадках, коли неозначеність дійової особи є незбагненою для деякого із співрозмовників і коли він (співрозмовник) вважає за потрібне і важливе для себе знати цілком певно про неї, — за неозначено-особовим реченням звичайно слідує запитальна репліка зацікавленої особи, яка спонукає мовця до поіменування («здемаскування») суб'єкта дії. Іноді таке «незбагнення», незнання є тільки удаваним, як, наприклад, у пастора Аркадія Річинського («Сестри Річинські» Ірини Вільде), який, зло й свідомо видавши на розправу окупантам бідняка, облудливими запитальними фразами приховує це у розмові з дружиною. *«Ілька Савицького забрали. — Хто забрав? Як «забрали?»* — випитував, обіймаючи її та пригортаючи до себе (рух цей знову збудив у ньому гостре відчуття свідомості життя). — *«Солдати забрали»*. Комунікативною метою першого речення є повідомлення про вчинок, який ставиться в центр уваги, а такою ж метою останнього речення — повідомлення про виконувачів дії.

Хоча розглядувані структури (неозначено-особові) є типовими для оповідей-монологів, особливо про минуле,

¹ В. В. Бабайцева, *ззнач.* праця, стор. 36—37.

все ж досить звичайні вони й у діалогах, якщо тільки для їх співрозмовників не важить, хто саме є суб'єктом дії, про яку в першу чергу йде річ: «*А харчі вам, дівчатка, всі дають? — Все нам дають. — А молоко дають? — Дають*» (217).

Щодо категорії безособовості, то, будучи внутрішньо дуже розгалуженою, поєднуючи в собі найрізніші логіко-змістові й стилістичні варіанти, вона знаходить в обох формах розмовного мовлення (як і загалом мовлення книжного) так само розгалужене синтаксичне вираження. Ним виступають структурні форми односкладного безособового речення.

Як відомо, своєрідність безособових речень наочно проступає при зіставленні їх з двоскладними структурами. Пор.: *Я не сплю і Мені не спиться*. В двоскладному реченні дія або стан відтворюються як залежні від особи: *Я не сплю*, тобто чиню так свідомо, з власної волі і з певною метою. Натомість в односкладному реченні дія або стан виступають як незалежні від особи, як такі, що настають самі по собі: *Мені не спиться*, тобто це не узгоджується з сприятливими умовами, з бажанням заснути і т. п.

Спільну і головну семантичну прикмету безособових речень, яка відрізняє їх від двоскладних і всіх односкладних структур, належить бачити в тому, що їхній головний член не викликає уявлення про віднесення дії або ознаки, про які стверджується, до предмета як його витворювача або носія¹.

Виразно розмовними є безособові структури, що мають безособове дієслово в ролі головного члена. Вони містять повідомлення про стихійні явища, стани і процеси, що відбуваються в природі. Сучасна людина, коли говорить *Дощить*, має на думці тільки певний стан у природі. Власне безособові дієслова є поодинокими в літературному і діалектному мовленні: *світати, розвидніти, смеркати, сутеніти, вечоріти, морозити, хмарити, дощити, розвиднятися, смеркатися* і т. д. Тому безособові речення з такими дієсловами — головними членами — мають невелику питому вагу в загальній системі безособових конструкцій. Однак вони найбільш типові, повністю, сказати б, безособові. Адже ні від кого вимагати, щоб скорі-

¹ А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953, стор. 136.

ше чи пізніше світало, вечоріло, щоб морозило, гриміло і т. д. «У той же час таке позначення процесів без діячів має суто мовний, граматичний характер: ті ж процеси в інших конструкціях можуть бути представлені як відтворювані діячами»¹. Пор.: «*Світає то вже*» (15); «*І світає, і смеркає, День божий минає*» (Шевч.) і «*Чи то зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю, — думка про тебе тліє в моєму серці*» (Н.-Лев.); «*Гримить же ж, я чую, що гримить. Гримить!*» (10) і «*Грім, здається, гримить?*» (29).

Безособові речення з безособовим дієсловом (з суфіксом *-ся* і без нього) виявляють виразну функціонально-значеннєву специфіку, якою зумовлюється своєрідний і в той же час загальний зміст утвореного на їх основі різновиду безособових структур. Одні з них містять повідомлення або запитання про стихійні явища, стани і процеси, що відбуваються в природі, у навколишньому середовищі. Відсутність суб'єкта дії, навіть у найзагальнішому вияві, є абсолютною, він повністю усунений з розумово-почуттєвої сфери. Головний член може мати й аналітичну форму, утворювану з інфінітива, що означає процес (дію) або стан, та з формальної зв'язки (дієслова *бути*) або допоміжного дієслова *починати, ставати* і под. «Тоді старі люди казали, що це вже кінець світу, а воно й розвиднілось» (133); «Щось і не зоглянувсь, як засутеніло» (7); «Ох, і задощило, нехай городина росте» (2); «На Україні світає» (Риб.); «Звечоріло, зірки проступили на небі» (Гонч.); «Тим часом розвиднялося, світало» (Рил.); «Перед вечерею, коли ще не встигло смеркнути, біля воріт впритулку спинилася тройка баских коней» (Донч.).

Інші структури з безособовим дієсловом позначають переживання, настрої і фізичні відчуття людини, які в своєму перебігові не залежать від її волі. У них лише вказується на особу, позначену непрямим відмінком, з якою відбувається певна психічна чи фізична зміна. Як і в інших випадках синтаксичної безособовості, такий відмінок має значення пасивного суб'єкта дії. «Моему старому, ой, не світає у голові з-за тих його товаришочків» (12); «Жалівся, нудить його, та думали, що це так собі, пройде» (376); «Звідки вам знати, який то був чо-

¹ П. В. Копнин, Природа суждения и формы выражения в языке. — «Мышление и язык», М., 1957, стор. 347.

ловік Гаркуша? *Перед ним панів лихоманило, тряслися, як восени лист на осиці*» (Кач.).

Загальне значення бажальної модальності мають безособові безсуб'єктні розмовні конструкції з прямими додатками, що позначають не особу, а предмет, на який спрямована дія. «*Що пороблю з собою, коли кортить ото погулять, поспівать!*» (211); «*Хліб на столі лежить — кортить його*» (Мирн.). Пор. приклади безособових структур, що криють у собі значення успіху чи неуспіху, тобто теж указують на якийсь внутрішній стан особи. Їх головний член виражається безособовими дієсловами типу *щастить, таланить, фортунить* і под. «*Як кому, то й щастить виграти у лотерею, а мені — ні, та й усе тут*» (299); «*Є ж на світі невезучі люди, яким ні в чому не таланить*» (Ст.). Деякі безособові конструкції позначають наявність або відсутність певних кількісних змін, явищ або станів у навколишньому середовищі: «*Що, не стало молака? Диви, як швидко розібрали сьгодні!*» (268); «*Бракувало мені тільки трьох копійок, а не купиш. То й кажуть: бережи копійчину*» (151); «*Волька, поки ставало повітря в широких грудях, поринав під пароплав*» (Ільч.).

Характерну і виключно діалектну рису розмовного мовлення становлять безособові утвори з дієсловом *хватати* (*не хватати*), яке в побутовому мовленні, особливо літніх осіб, виступає майже єдиним способом, з допомогою якого стверджується наявність або відсутність предмета, позначеного родовим відмінком: «*Для всіх хватить цього добра*» (1); «*Хватить!* Іще що скажеш?» (8); «*Не хвата мені знань, а то б я розказав другим, що в світі оце робиться...*» (17); «*Такої голови, як у нього, хватило б на двох*» (18) ¹.

3-поміж безособових речень, головний член яких виражений особовим дієсловом, ужитим в безособовому значенні, найповніший вияв безособовості мають такі, що означають стихійні, атмосферно-метеорологічні явища з властивими їм світловими, кольоровими, звуковими тощо прикметами; суто природні, фізичні процеси, які в своєму вияві обмежені певними просторовими рамками. Ці структури, які виражають дію невідомої чи малозрозу-

мілої сили, семантично близькі з безособовими розмовними утворами, що мають у головному члені безособове дієслово; такі безособові речення не мають синонімічних синтаксичних паралелей у будь-яких формах двоскладного речення; з другорядних членів речення в них звичайно наявні лише обставини, які вказують на характер і місце перебігу стихійного (спонтанного) в своїй основі процесу. «*А надворі таке мело, що й світа не видно було*» (11); «*Довго не дощило, от чуть посохло на городі*» (212); «*Бряжчить, тріщить, гримить, гуркоче... Гвалт, вереск, ревище... Ідуть некрути*» (Горд.); «*Уже сонечко в морі сіда, У тихому морі темніє*» (Л. Укр.).

Особливо в побутовій сфері активно функціонують розмовні безособові конструкції, що виникають унаслідок зовнішнього впливу як суто природних, фізичних факторів, так і соціально-громадських: «*У неї все горіло в руках*» (14); «*Ой, я оце їла недавно ягоди, так як зайшло в зуби!*» (211); «*Пече, ой, пече дуже, дайте запить скорій*» (356); «*І в плечі так боліло невтерпно*» (Гол.); «*А то й ніч холодна, а пити... просто сушить всередині*» (Гонч.).

Активну конструкцію розмовного мовлення становлять безособові речення з незмінною предикативною формою на *-но, -то* в головному члені. Нею повідомляють про дію здебільшого в її результаті, а не в процесі. Зрідка вживаються на позначення природно-фізичних явищ, які не залежать від волі людини. «*День такий, що все, куди не глянь, взолочено*» (5); «*Сінокос, от біда, залито з учорашнього дня, бо так лило, так лило!*» (266); «*Дивне місце проти сонця. Всі взолочено віконця*» (Тич.); «*І скільки хмільної тривоги налито в дзвінку прохолоду ночей*» (Мур.).

Також частими є безособові речення, головний член яких виражений предикативним прислівником: *безлюдно, болісно, боляче, важко, важливо, весело, видно, відрядно, гарно, добре, досадно, жалко, журно, затишно, зелено, зоряно, красиво, легко, моторошно, людно, лядно, пізно, погано, приємно, прикро, просторо, пусто, радісно, радо, славно, соромно, страшно, сумно, тепло, тихо, трудно, хитро, холодно, чисто, чутно; ненормативні форми горько, обідно, печально, плохо, скверно, скушно, тяжело, харашо, худо* та ін. Таким словам властива двоїстість синтаксичної функції, прислівниково-обставинна: «*Страшно закричав німець враз*» (7); «*І не зглянувсь, як зима ледве*

¹ Див. П. С. Дудик, Особливості безособових речень у полтавських говірках.— «Питання української діалектології і міжмовних контактів», Дніпропетровськ, 1972, стор. 139—146.

чутно, ледве видно підійшла» (Мур.) і прислівниково-предикативна, що реалізується у структурній моделі безособового речення: «Як здумаю, як раніше мучилися, коли вручну доїли, аж страшно стає» (293); «Чутно плескіт у струмочку» (Л. Укр.); «Далеко видно простори лісів, ланів, лук» (Горд.). Предикативні прислівники легко сполучаються з дієсловами-зв'язками *було, буде, стало, стає, стане* і под., а також з інфінітивом, який входить до складу головного члена на правах залежного компонента. При усуненні інфінітива зміст і структура безособового речення можуть цілком деформуватись, як, наприклад, у такому випадку: «Як весело було широкими грудьми повітря крягти» (Рил.). Коли ж інфінітив репрезентує собою клас дієслів мислення або сприймання, то його значення в структурно-змістовій будові безособового речення послаблюється, може навіть розглядатись як факкультативне. Пор. таке безособове речення з інфінітивом і без нього: «Радісно було (думати), що в цій боротьбі з бур'янами є й моя частина впертої праці» (Гол.).

У безособових структурах часто виступають предикативні слова типу *треба, не треба, можна, не можна, необхідно, неможливо, не сила* і под., які разом з інфінітивом (і при можливій зв'язці *було, зрідка буде*) становлять форму головного члена. Завдяки виразній модальності таких слів безособові речення виражають стан людини з відтінком можливості чи неможливості реалізації, доцільності, доконечності, неминучості, необхідності, повинності та ін. «А ще потрібно докосить жито було» (17); «У Шевченка є такі твори, що їх без сліз не можна читати» (110); «Тії землі забути нам не сила» (Криж.). До нелітературних явищ в лексичному оформленні таких структур насамперед належить слово *прийшлося* у складі головного члена: «Мені довго прийшлося лежати у госпіталі» (7); «Оце й вмирати тут прийдеться» (5); «А чого це вам приходиться ждати?» (211).

Звичайними для розмовного мовлення є безособові конструкції, що мають головний член, виражений предикативним словом типу *гріх, диво, досада, жаль, лихо, лінь, пора, сором, страх, час* і под. Тільки в безособовому реченні такі слова втрачають зв'язок з парадигмою відмінювання. В усіх інших випадках застосування вони зберігають звичайні іменникові функції, пор.: «Сором тобі таке казати» (4) і «Сором буває й потрібний» (163). Інші приклади: «А вам жаль її» (221); «Ой, уже, мабуть, пора

дзвонить, а я розбалакалась» (144); «Досада мені з тієї роботи» (14). Пор. також структуру «О, слуг було так страх повно» (161), в якій слово *страх* входить лише до складу головного члена на правах семантично ослабленого прислівника міри і ступеня: «Аж жаль було дивитись» (Гол.); «О рест. Сором тобі таке говорити» (Л. Укр.).

Дуже типові для розмовного мовлення безособові конструкції, головний член яких виражений предикативним словом *нема (немає)*. Обов'язковим елементом структури таких речень є непрямий додаток у формі родового відмінка (звісна річ, у випадку наявності моделі повного речення): «Усе, було, спішиш, і оддишу нема» (54); «Ведмедів тут нема» (24); «Надій на врожай нема» (Горд.).

Стандартними є запитання з формою *нема (немає)*, які в розмовно-побутовому мовленні, причому навіть у мовленні інтелігенції, виразно переважають над логічно більш умотивованими структурами з формою *є (єсть)*. Це типові синтаксичні структури на зразок: *Пива нема? Магнітофонів немає?* і т. д.

Означена особовість, як і її антонім безособовість, також і неозначеність особи — це багатопланові логічні категорії і водночас такі, що втілюються переважно в нормативних синтаксичних формах односкладного речення (означена особовість — передусім у формах двоскладного), притому навіть тоді, коли реалізуються усно. Наявні відміни зумовлені, як правило, впливом лексико-фразеологічного і морфолого-фонетичного матеріалу. Ці утвори виражають багату гаму модальних і експресивних значень. Вони найбільш поширені в розмовному мовленні (і в суміжних мовних жанрах), але й, звісна річ, мають загальномовну, надстильову цінність, їх вивчення істотно доповнює наше уявлення про синтаксичні якості усїєї мовної структури.

2. Фразеологізми-речення і фразеологізми в структурі речення

Термін «фразеологізм» досі не має потрібної окресленості, хоч намагання витлумачити різнобічну і суперечливу сутність позначуваних ним явищ має значні традиції насамперед у вітчизняному дореволюційному мовознавстві (М. В. Ломоносов, Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня,

І. І. Срезневський, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов), у радянському (В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, Б. О. Ларін)¹ і, частково, у мовознавстві зарубіжному (Ш. Баллі² та ін.). Завдяки цим традиціям і дальшому вивченню фразеологізмів протягом останніх 10—15 років³ їхня природа усвідомлюється все повніше.

Зважаючи на характер і завдання нашої праці (і цього підрозділу в ній), ми залишимо в полі зору лише ті окремі теоретичні питання фразеології, які характеризують її об'єкти з погляду властивих їм синтаксичних ознак. В українському мовознавстві різні аспекти цих явищ розглядаються в статтях Й. А. Багмута, Д. Х. Баранника, І. К. Білодіда, П. Й. Горещького, М. А. Жовтобрюха, Н. А. Москаленко, П. П. Плюща, Г. М. Удовиченка, І. Г. Чередниченка та ін. Фразеологізми усного, переважно розмовного, мовлення аналізують Б. О. Ларін, Л. Г. Скрипник, Д. Х. Баранник, Ф. П. Медведєв, Г. І. Повх, Г. М. Муқан, І. К. Кучеренко, П. С. Дудик та ін.

Терміном «розмовна фразеологія» ми об'єднуємо всю сукупність специфічних мовних словосполук, які протягом віків створювалися народними масами і вживаються в їхньому різноманітному мовленні, переважно побутовому. Тим самим остеронь лишається системне охоплення

¹ Стилий огляд внеску цих та інших вчених в теоретичне опрацювання питань фразеології див., зокрема, в працях М. Телії «Что такое фразеология?», М., 1966, стор. 5—27; її ж, Фразеология.— «Теоретические проблемы советского языкознания», М., 1968, стор. 257—277.

² Ш. Баллі вперше у своїй «Французькій стилістиці» назвав вчення про стійкі сполучення слів фразеологією; він також першим застосував цей же термін у збірному значенні, маючи на увазі самий матеріал таких сполучень.

³ Вийшли друком монографічні праці: Н. Н. Амосов, Основы английской фразеологии, Л., 1963; О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской фразеологии, М., 1957; В. Л. Архангельский, Устойчивые фразы в современном русском языке, Ростов-на-Дону, 1964; А. М. Бабкин, Русская фразеология, ее развитие и источники, Л., 1970; А. П. Мордвилко, Очерки по русской фразеологии, М., 1967; Л. И. Ройзензон, А. М. Бушай, Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии, вып. II, Самарканд, 1970; М. Т. Тачиев, Глагольная фразеология современного русского языка, Баку, 1966; И. И. Чернышева, Фразеология современного немецкого языка, М., 1970; Н. М. Шанский, Фразеология современного русского языка, М., 1969; проведено наукові фразеологічні конференції в Ленінграді, Самарканді, Полтаві; з'являється також усе більше розвідок про українську фразеологію (монографія Л. Г. Скрипник «Фразеологія української мови», К., 1973, та ін.).

індивідуально-письменницької фразеології і фразеології суто книжної — біблійної, античної і т. д., яка теж бра- тиметься до уваги, але тільки спорадично і лише тому, що й ці групи фразеологізмів якоюсь мірою побутують у повсякденному розмовному сучасному мовленні, заяв- ляючи про свою книжність хіба що тільки змістом і сти- лістичними відтінками.

Звісна річ, з'ясування синтаксичних функцій фразеологізмів повинно ґрунтуватись на відповідному розумінні самого терміна «фразеологія» як загального найменування для всієї сукупності мовних явищ — стійких сполучень слів. Які з них можуть вважатись фразеологізмами і, отже, елементами фразеології, який обсяг цього поняття — це, зрештою, головне питання, що його розв'я- зує фразеологія як лінгвістична теорія. Поки що панує різнобій у класифікаціях фразеологічного матеріалу¹, що їх пропонують різні автори (В. Л. Архангельський, М. М. Шанський, С. Г. Гаврін, Л. Г. Скрипник, О. М. Бабкін, Л. І. Ройзензон та ін.).

На наш погляд, найзагальнішим (родовим) слід вважати термін «фразеологізм». Його синоніми-замінники — «фразеологічна одиниця», «фразама». Це такі сталі словосполучення, у значенні яких є переосмислення, метафора, хоча б п'ятак на неї; сюди також належать неметафоричні крилаті формули, логічно вагомі взірці, переважно вислови видатних осіб.

За структурно-семантичними ознаками, передусім за ступенем граматико-змістової злитості елементів, фразеологізми можна поділити на п'ять типів: ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення і фразеологізовані сполуки слів (словосполучення).

Ідіоми. Ці мовні утвори об'єднуються семантичною неподільністю, синтаксичною нерозкладністю і замкненістю, що робить їх еквівалентними слову. Зміст ідіоми прямо не впливає з лексичного значення її елементів, частина яких у ряді випадків має тільки один цілком закріплений морфологічний вираз. Так, ідіома *бути на близькій нозі* допускає парадигматичну виводимість лексики (*був, була, були* і т. д.) чи навіть її еліipsis («О, я з вашим головою *був* ще з молодю на близькій нозі» (46); «Хоч

¹ Див. А. Н. Кожин, Некоторые вопросы русской фразеологии.— РЯШ, 1969, № 3, стор. 87—93.

з начальником ти *на близькій*, то й що, а робить мусиш» (96), але не терпить граматичної модифікації словосполучення *на близькій нозі*.

Фразеологічні єдності. Вони мають переносне значення, хоч і менш виразно виявлене, ніж в ідіомах; це значення трохи ослаблене вільнішою семантичною пов'язаністю структурних одиниць, з яких можуть компонуватись вільні словосполучення, що мають пряме значення, пор.: *намилити голову* в значенні «сильно покартати, полаяти когось» (фразеологічна єдність) і *намилити голову*, тобто виконати відповідну дію з використанням мила (вільна словосполучення); або ще: «...вислів *пальці знати*,— пише М. А. Жовтобрюх,— означає невмілу роботу, яка робилась невправними руками, отже, його загальний зміст зв'язаний зі значенням слів *пальці* і т. д.»¹.

Фразеологічні вирази. Передусім цим терміном доцільно об'єднати прислів'я і приказки. Ці утвори мають структуру речення, функціонують у контексті як синтаксично закінчені одиниці. Вони «не тільки семантично членовані, але й повністю складаються зі слів з вільними значеннями»², «не виступають семантичним еквівалентом окремого слова»³. «*Хвали сіно в стогу, а пана в гробу*» (319); «*За моє жито ще мене й бито*» (19); «*Що легко нажить — з дому біжить*,— сказав наймолодший» (Панч). Крім цих образних узагальнень народного характеру фразеологічні вирази охоплюють також образні літературні узагальнення⁴, так звані крилаті вислови (слова): «*Привид бродить по Європі — привид комунізму*» (К. Маркс, Ф. Енгельс); «*Чуття єдиної родини*» (Тич.)⁵.

Фразеологічні сполучення. Це, з нашого погляду, ходові формули (частина їх — книжного похо-

¹ М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. I, К., 1965, стор. 73.

² Н. М. Шанский, Основные свойства и приемы стилистического использования фразеологических оборотов.— РЯШ, 1957, № 3, стор. 17.

³ С. И. Ожегов, О структуре фразеологии.— «Лексикографический сборник», вып. II, М., 1957, стор. 38—40. Див. також А. П. Мордвилко, зазнач. праця, стор. 5—6.

⁴ Див. Д. Х. Баранник, Усний монолог, Дніпропетровськ, 1969, стор. 91—92.

⁵ «Бувають такі крилаті слова, які з дивною влучністю виражають суть досить складних явищ» (В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 257).

дження), що криють у собі метафору або певний образний зміст, мають досить прозору «внутрішню форму»: *прибитий горем, голуба кров, добрі наміри, розбиті надії, людина великого обов'язку, храм науки, сміх бере, залишатися сміхом, спустити з очей, покласти голову; Хома невірний, співати Лазаря, відкривати Америку, другий Сталінград* і под.; це також фразеологізми-професіоналізми, зміст яких загалом відомий лише обмеженому колу людей, наприклад, для усно-розмовної фразеології Полтавщини характерні такі словосполучення: *вигнати діди* (гончарське) — «нагріти вироби так, щоб вогонь виходив з горна»; *посадити дядька* (ткацьке) — «схрестити дві нитки в якомусь місці під час снування пряжі на верстаті»; *дати дуб* (чинбарське) — «обробити шкіру дубленням»; *з'єднати плитуси на вус* (теслярське) — «скріпити плитуси під кутом».

Фразеологізовані словосполучення. Ці різноструктурні сполучення слів об'єднуються такою спільною ознакою, як неметафоричність значення, синтаксична неподільність компонентів, з яких вони виворились, напр.: *шкода й гадки, не велике цабе, куди твоє діло, нехай бог боронить, чого доброго, нехай йому халепа, ні з того ні з сього, цур йому й пек, чи ти ба, чорт візьми, ні бе ні ме, на тобі, ось тобі на* і под.

Стійкі словосполучення зазначених типів (навіть і книжного походження) з функціонального погляду є передусім фактами розмовної фразеології. Вони живляться розмовною течією мовлення, виступають уособленням багатомовної життєвої практики, конденсацією народного досвіду. Розмовні фразеологізми мають практично необмежене застосування і якнайширші можливості для висловлення почуттів і настроїв. Не варт, гадаємо, трактувати розмовні явища тільки як стилістично знижені, як певне відхилення від загальноприйнятого, літературно-кодифікованого і на цій підставі робити висновок про те, що «розмовні фразеологізми характеризуються вузькою сферою вживання, насамперед усного, і своїм специфічним зниженням стилістичним забарвленням (навіть вираження пестливості у них супроводжується гумористичним та іронічним відтінком)»¹. Різні видозміни розмовних фразеологізмів (скорочення їхнього складу, переста-

¹ А. П. Коваль, Практична стилістика сучасної української мови, К., 1967, стор. 109.

повка компонентів, пропуск деяких з них, переказування загального змісту, вкраплення в їх структуру певних супровідних слів, різні введення у контекст і т. д.) притаманні й побутовому мовленню. І тут немає принципової різниці між пересічним мовцем, навіть малоосвіченим, а тим більше з природним хистом до слова, і письменником¹. Інша річ, що в останньому випадку можливих видозмін більше, вони різнобічніші, гнучкіше вплетені у зв'язне висловлення. Та коли зважити на масовість народного фразотворення, то ця обставина, поза всяким сумнівом, покриває те, що досягається колективною літературно-художньою творчістю.

Фразеологічні вирази стоять окремо за такою загальною, але суттєвою ознакою, як рівень синтаксичного вживання: збігаючись своєю структурною побудовою з побудовою речення, вони, природно, втілюють його логікограматичну і стилістичну сутність. Щодо ідіом, фразеологічних єдностей, фразеологічних сполучень і деяких різновидів фразеологізованих сполучень слів, то властиве їм значення і структурне оформлення спричинились до того, що ці об'єкти фразеології здебільшого вживаються в ролі складників речення, його членів.

Найбільш типовою моделлю фразеологічних виразів (прислів'їв, приказок, крилатих слів) є модель узагальнено-особового односкладного речення. В цій синтаксичній формі вони звичайно виражають узагальнено сформульоване застереження, пересторогу, пораду, мають повчально-моралізаторський характер: «*Менше балакай, більше почувеш*» (246); «*Умирать збираєшся, а хліб сій*» (3); «*Шила в мішку не втаїте*» (381); «*Значить, не трайте, куме, сили, спускайтесь на дно*» (Міщ.); «*Про свій коровай ніколи не забувай*» (Скл.). Помітно іншими є функції тих фразеологічних виразів, що мають структуру двоскладного речення й односкладного неозначено-особового: спонування в їх змісті відсутнє, в центрі постає констатація певних життєвих фактів, які, будучи очевид-

¹ Як відомо, немає характеристик того, як окрема людина протягом тривалого часу використовує у природному стані фразеологічні засоби мови. Здається, цього й не можна зробити в скільки-небудь значному обсязі, бо навіть у значних уривках зв'язного мовлення, зафіксованого графічно чи звукотехнічно, фразеологізмів може й не бути. Проте зарадити в якійсь мірі тут може анкетування, проведене за відповідною програмою.

ними і міцно закріпленими в народній свідомості, сприймаються узагальнено і повчально: «*На любов і смак товариши не всяк*» (18); «*Хвастун до роботи не берущий*» (22); «*Трудяца копійка годує довіку*» (185); «*Без діла людина старішає*» (65); «*Біля сухого дерева й мокре горить*» (225); «*Смерть усіх рівняє*» (Мирн.); «*Непроханий гість — гірше ординця*» (2); «*З щастя не мруть*» (233); «*За битого трьох небитих дають*» (15).

У формах безособового речення переважно засвідчуються фразеологічні вирази з дієслівною формою *нема* (*немає*), інфінітивом, формою на *-но*, *-то*, предикативним словом типу *добре*, *сором*, *гріх*, *треба* і под.: «*Немає науки без муки*» (299); «*Поганому роду нема переводу*» (260); «*Сором казати, гріх потаїти*» (29); «*Матір ні купити, ні заслужити*» (11); «*Е, паніматко, — кажу, — до любові небоги нема великої дороги*» (Вовч.); «*Та нема лиха без добра*» (Вільде); «*Нам своє робить*» (Тич.).

Є велика група фразеологічних виразів, що мають структуру складного речення, найчастіше складнопідрядного з одним підрядним: «*Погано голові, коли розум у портфелі*» (139); «*Молоко прибуде, як силос буде*» (17); «*Хто хоче багацько знати, тому треба мало спати*» (202); «*Де колгоспне сіють, там поля веселяють*» (139); «*Яка про машину турбота, така з неї й робота*» (96); «*Чоловік на те й родився, щоб весь вік розуму вчився*» (Тют.); «*Забула, що куди сиру лежить, туди й око біжить*» (Гонч.); «*Не місце людину красить, а людина місце*» (169).

Образністю і лаконізмом характеризуються фразеологічні вирази з одним тільки словом у головній частині, яке в ряді випадків не допускає синонімічної заміни: «*Посинів, як той пуп*» (376); «*Плигає, як пампух в олію*» (18); «*Дивиться, мов баран на нові ворота*» (91); «*Пропав, як швед під Полтавою*» (1); «*Пише, як у труні лежить*» (Браз.); «*Збирався, як той чумак по сіль*» (Тют.); «*Б'ється, як риба об лід*» (Руд.).

Немало фразеологічних одиниць складної побудови виявляє різнобічні взаємозалежності між компонентами. В той же час очевидною є безперечна компресія структури навіть тих фразеологізмів, які усталились у формі сурядно-підрядних утворів: «*Не вгадаєш, чим він дише: одно каже, друге робить, третє пише*» (43); «*Дівчина, як верба: куди вткнеш, там і приживеться*» (4); «*Щастя — що тряця, кого схоче, того й нападе*» (Мирн.); «*Сон — не поміха: хто спить, той не грішить*» (Мирн.).

Помітно рідше структурною формою фразеологізму виступає складносурядне сполучникове речення (переважають сполучники *а, та*): «*Старість — не радість, а помирати не хочеться*» (10); «*Слова ласкаві, та думки лукаві*» (85); «*Волос сивіє, а голова шаліє*» (96); «*Родичів багато; та ніде пообідати*» (318).

Значно поширеніші моделі складного безсполучникового речення з причиново-наслідковими, «пояснювальними» тощо відношеннями між компонентами: «*Мій батько нікому не винен: у того позичить, тому віддасть*» (382); «*Гроші — сила: одних підкуплять, других напоять, третім лиха накоять*» (23); «*Волос довгий — розум короткий*» (Мирн.); «*Казав сліпий — побачимо*» (Панч).

Компоненти фразеологічних виразів — безсполучникових і сполучникових синтаксичних конструкцій — часом розміщуються в одній тематичній площині: їх значення і, отже, значення всього фразеологізму підсумовується його кінцевою частиною, яка римується з передостанньою, проказується завершальною інтонацією, що нагадує інтонацію узагальнюючих постпозитивних слів у реченнях з однорідними членами: «*Тесть — інженер, зять — комбайнер, дочка — знатна ланкова — от і сім'я вся*» (339); «*Продав — загубив, купив — найшов — такий він прийшов*» (117); «*Коли ходиш, то ходи, коли любиш, то люби — поговорів не роби*» (16); «*Хоч кращого, а хоч гіршого, аби — іншого*» (Мирн.).

Фразеологічні вирази будь-якого синтаксичного оформлення набувають ширшого узагальнення при умові наявності в їх складі субстантивованих слів: «*Живий про живе й дума*» (32); «*Молодого кров гріє*» (222); «*Глухе не вчує, так видума*» (116); «*Здоровому все здорово*» (358); «*Мертвого жалем не зведеш*» (І. Гол.); «*Голому розбій не страшний*» (Мирн.).

Фразеологізми характеризуються рухомістю синтаксичних відношень між компонентами, можливістю їх перестановки, що в жодному разі не дозволяє трактувати їх як скам'янілі, незмінні. Їхній склад легко допускає лексичні видозміни, як і зміни словопорядку, вони по-різному вмонтовуються в контекст, набувають тих або інших лексико-граматичних варіантів, створюваних семантикою одного з компонентів та їх розміщенням у фразі: «*А один такий, що скільки вб'єш, стільки в'їдеш*» (15); «*А другий хлопець такий, що в'їдеш стільки, скільки й*

вб'єш» (143); «*Ну, що ти з ним зробиш, як воно [син] таке, що скільки вб'єш, то стільки і в'їдеш*» (50).

Досить поширеним є семантичний паралелізм фразеологічних виразів, пор.: «*Не вчи дитини штурханцями, а хорошими слівцями*» (39) і «*Вчи дитину не ложкою, а добрим словом*» (71); «*Щасливі щастя не шукають*» (4) і «*Щасливі на часи не дивляться*» (178); «*Голодній кумі пироги на умі*» (11) і «*Голодній кумі хліб на умі*» (83); «*Здоров'я — усьому голова*» (Мирн.) і «*Хліб — усьому голова*» (Цюпа). В подібних випадках зберігається адекватність синтаксичної будови фразеологізму, а відмінності у змісті не виходять за межі синонімії. Є, проте, немало випадків значно глибокої видозміни об'єктів фразеології, видозміни, яка полягає в розширенні структури фразеологізму і в оновленні на цій основі його семантики. Тим самим зміст фразеологізму актуалізується, набирає злободенної гостроти. Так, прислів'я старого фонду «*Без бога ні до порога*» замінилось на «*Без бога нам ясніша дорога*» (41); «*Без попа і бога нам ширша дорога*» (112). Тільки у мовленні осіб старшого віку ще трапляється «*На бога надійся*» (171), та й то, здається, в силу давнішої говірної звички, переважно для виразу іронії. В міру того як релігійна затурканість зникала, цей вираз перетворювався на заперечно-застережливий «*На бога не надійся*» (4), семантично оновлювався контамінацією старих і нових слів, їх протиставленням: «*До бога не взивай, а лікаря шукай*» (23); пор. також фразеологічну одиницю зі словом *бог*, друга частина якої в гумористично-осудливому тоні вказує на вартий жалю наслідок від марновірства: «*На бога сподівався — без штанів зостався*» (22).

Оновлення лексичного складу старих фразеологізмів додаванням до них певних слів однаково типове для усно-розмовного і писемно-розмовного різновидів мовлення, викликається умовами і вимогами нових суспільних форм життя, тобто екстралінгвістичними чинниками. Наприклад, під час Великої Вітчизняної війни багато фразеологізмів «прийняли» до свого складу слова *фашист, гітлерівець, фашистський, гітлерівський*¹; у такий спосіб

¹ Докладніше про це див. Ф. П. Медведєв, Г. І. Повх, Нова фразеологія сучасного усного мовлення. — «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965, стор. 152—154.

народний розум і почування, дотеп, гумор і сатира, спрямовані проти фашистських загарбників, знаходили у фразеологізмі комунікативно дієвий вираз, набуваючи в слові злободенної політичної гостроти і етичного осуду: «Роздайся, море,— фашистська жаба пливе» (59) і давніше гумористичне — «Роздайся, море,— жаба пливе» (7); «Про вовка помовка, а чортів фашист у хату» і «Про вовка помовка, а вовк у хату»; «Німець з України пішов без підошов» (46) і здавна вживані фразеологізми *Без підошов зостанешся; Пішов без підошов*.

Новоутворення у фразеології має лексико-семантичний характер, а не категоріально граматичний, бо при цьому використовуються давні структурні моделі фразеологізмів. Крім уже наведених, в цьому переконують ще й такі приклади, пор.: «Яка господиня, така й хата» (173) (давня синтаксична модель: *яка... така...*) і «Яка ланка, така й ділянка» (19); «Недарма кажуть: яка хата — такий тин, який батько — такий син» (Тют.).

У наповненні фразеологізмів новими лексичними одиницями знаходить свій вияв одна з важливих тенденцій у розвитку фразеологічних багатств мови. За комунікативною вагою і частотою виявлення перед цією тенденцією не поступається й інша, протилежна за лексико-семантичними і синтаксичними наслідками — тенденція до структурного ущільнення фразем, особливо прислів'їв, до їх еліпсації¹. Тут можливі такі основні випадки:

1. Фразеологічні вирази, які мають будову неповного двоскладного речення без підмета, що відповідає 3-й особі, але з наявним присудком у минулому часі, у формі 3-ї особи однини майбутнього часу або у формі прикметника в називному відмінку: «Од біди тікав, та в горі попав» (3); «У слюзах хустку випере, а на грудях висуше» (20); «Язиката, а на трудодні не багата» (293); «Злякав вола мішком дерті» (І. Гол.). Легко бачити, що діяознака в цих виразах сприймається узагальнено, як така, що може бути приписана кожному, і це зумовлено тісною

¹ «Відмітною рисою мови прислів'їв є особлива любов до еліптичних висловів..., прислів'я виривалося із уст начебто мимоволі, випадково, в розпалі живої, захоплюючої розмови..., в живій розмовній мові багато слів не домовляються, заступаючись тоном голосу, виразом обличчя і жестикуляцією» (П. Г л а г о л е в с к и й, Синтаксис языка русских пословиц.— ЖМНП, 1871, июль, часть VI, стор. 2); див. також Л. Г. Скрипник, Видозміни форми фразеологічних одиниць.— «Мовознавство», 1969, № 6, стор. 15.

структурною злитістю всіх компонентів у фразеологізмі та їх семантикою.

2. Фразеологізми, які, будучи співвідносні з будовою складносурядного речення, мають у другій сурядній частині (в другому компоненті) еліпсис присудка або предикативної частини, які зрозумілі з попередньої сурядної частини. Ця структурна неповнота фразеологічної одиниці має зовнішньосинтаксичне походження, зумовлена надлишковістю лексико-граматичних засобів висловлення, прагненням до його економії, до уникнення тавтології. Тим самим такі фразеологізми-речення повинні посісти місце серед звичайних неповних речень відповідного формального складу, таких, що утворились вільним поєднанням слів: «Пташка красна своїм пір'ям, а людина — своїм знанням» (334); «Добре довго пам'ятається, а зле — ще довше» (27); «Крутий плай коня морить, а вдовицю — слава людська» (І. Гол.). Не менш часто фразеологічні одиниці такої структури ущільнюються на кілька членів у другому компоненті: «Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слюзки» (134); «Два сонця має земля: одне світить з неба, а друге — з Кремля» (380); «На В'єтнамішли босами, а з В'єтнаму босими» (9).

3. Фразеологізми, що, як і вільні словосполучення, являють собою еліптичні утвори приказкового типу. Вони мають іменну структуру, неназване в них дієслово зрозуміле не з позареченневого контексту, а з власних внутрішніх лексико-граматичних засобів, відтворюється не буквально, а тільки синонімічно: «З хорошим бригадиром — що з радянським командиром» (35), пор. «З хорошим бригадиром трудитись... (жити і т. п.)»; «Ще книжки в сумці, а вже парубки на думці» (212); «На язичі медок, а на думці льодок» (2); «Новому — широку дорогу, старе — геть з дороги» (195).

4. Трансформація старих, але широковідомих фразеологізмів часто простежується в тих випадках, коли фразеологізм виступає в скороченому складі; редуція ґрунтується на внутрішніх можливостях фразеологізму, доповнюваних можливостями контексту, який усуває потребу в тому, щоб наводити фразеологізм повністю. Його нееліпсована частина зберігає повноту і чіткість змісту та експресивно-емоційних значень усієї фразеологічної конструкції, бо, як і остання, закріплюється в свідомості мовців. З часом скорочені варіанти фразеологізмів настільки приймаються носіями мови, що стають уживані-

шими за повні форми, видаються їм зручнішими і колоритнішими. «Ці еліпси часто втрачають пряме значення, набувають переносного; у них звужується семантика повного фразеологічного звороту»¹, та кожного разу його легко зрозуміти, бо поряд з ним функціонує повний фразеологічний вислів. Так, крім фразеологізму старого фонду «*Не святі горшки ліплять, а прості люди*» (85), ми багаторазово фіксували його еліпсований варіант: «Справиться [бригадир], *не святі горшки ліплять*» (171). Еліпсис конденсує в собі значення цілого звороту, приводить до актуалізації тих компонентів, які становлять скорочений варіант фраземи, напр.: «*Хоч за старця (...аби не остаться)*, та що можна було тут зробити, коли жити одній наче й сором» (4); «*Сім літ мак не родив (...і голоду не було)*, а хліб тільки один рік, і вже трудніше» (179); «*Не лизь попереду батька (...в пекло)*, се не гоже, в школі ж ума набирався» (212); «*Тобі аби мед (...та ще й ложкою)*, так діла не буде, роби, як і всі, пани вивелись» (317); «*Моя хата скраю (...я нічого не знаю)*, то так раніш було, тепер же нема хати скраю, всі за всіх стоять» (169); «*По чім фунт (...лиха)* знаю, як його не знати, як у куркуля ще служила, три війни пережила» (192); «*Твердий орішок він (...не так то просто й розкусити)*, та й на нього найдуться зуби» (22); «От бач, *гора з горою не сходиться*» (Браз.); «Мені подобається ваша твердість. *Рука — руку...* Ви врятували мені життя. Я подбаю про ваше майбутнє» (Загреб.).

Як можна бачити з наведених прикладів, звичайно скорочується кінцева частина фразеологізму: вона семантично ослаблена, уточнююча і тому легко відтворюється на основі початкової, попередньої, словесно реалізованої; випадків, коли редукується початкова (див. перший приклад) або серединна (другий приклад) частина фразеологізмів, ми відзначили лише кілька, що й зрозуміло, бо в цьому разі мислення, щоб відтворити скорочений компонент, не може в достатній мірі опертись на вже відоме і лексично втілене у фразеологічному звороті, напр.: «*Да, їй... просо на думці (еліпс—голодній курці)*, хто цього не зна» (14); «*В житті... все буває (еліпс—як на довгій*

¹ Ф. П. Медведев, Г. І. Повх, Нова фразеологія сучасного усного мовлення.— «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», стор. 154—155.

ниві), тільки робить треба, тоді неперемінно буде, що хочеш сам собі» (40).

Конструктивною рисою багатьох фразем виступає службове слово, яке модифікує значення всієї структури: «*Не шукай моря, і в ковбані втопишся*». Сполучникова частка і актуалізує вагу приєднаного компонента, акцентуючи на тому, що він не зовсім звичайний, протилежний очікуваному. В ряді випадків фразеологізм, будучи рівнозначним будові двоскладного речення (*В кишені вітер гуляє*), семантично осмислюється як односкладна безособова конструкція, що зумовлюється ідіоматичністю вислову, можливістю заміни певної його частини нефразеологізованим варіантом, пор. *В кишені пусто*.

Характерним є вкраплення елементів чужого мовлення у фразеологічний вислів: «*Не кажи «зроблю», а кажи «зробив»*» (45). Безсумнівно життєва актуальність таких структур, у яких вчувається «подих» і спостережливість народних мас: «*Найкраще в роботі слово — «Готово!»*» (381); «*Схватив кіт сало та й кричить: «Мало!»*» (22).

Крилаті вислови видатних людей теж побутують у розмовному мовленні, в тому числі й усному, засвідчуючи його зрослий інтелектуальний рівень: «*Чув я, що Соколат говорив: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю»*» (90); «*Іду на ви, як вам це, а?»*» (734); «*Виходить, ви живете за логікою Людовіка: «Після нас хоч потоп»*» (Цюпа); «*А французи, бач, говорять: «Любов — це егоїзм удвох»*» (Цюпа).

Застосування частини фразеологізмів закріпилось за певними обставинами мовлення. Так, фразеологізм *До весілля заживе* вживають у всіх випадках, коли треба когось заспокоїти в зв'язку з одержанням фізичної травми, пораненням: «*Там трохи зранився, палець йому покалічило, та й сам не бідкається, каже, до весілля заживе*» (170). Коли потрібно щось неодмінно сказати, нічого не обминувши, не забувши, вдаються до фразеологізму *З пісні слова не викинеш*: «*Не хотіла була й казати, що балакають ото за нього [бригадира], та з пісні слова не викинеш, хай знає, він родич же*» (2). «*Після дощика в четвер!*» (Панч) — так шахтар Гнат Убогий розцінює сподівання крамаря одержати плату від німців за реквізований крам. *Бери (на) й моїх н'ять* — так каже той, хто втручається в щось, пристає до чийсь думки, рішення і под.: «*Так що, зореш весь клин, як обіцяв? На й моїх н'ять, ще позмагаюсь з тобою*» (147). *Пора (час) і честь*

знати — фразема передає намір полишити гостину, відданя когось, розмову, яка затягнулась, і под.: «Засиділись у нас тоді сусіди допізна, тоді Грицько [сусід] каже, що *пора й честь знати*, і зразу всі підвелись, пішли» (91).

Іноді у діалогах та монологів натрапляємо на цілий ланцюжок реплік, що мають у своєму складі фразу. Згусток таких реплік створює яскраву тональність мовлення, нерідко гумористичного, що залежить від змісту фразем і загального тла діалога, нефразеологічні елементи якого підтримують закладені у фраземах стилістичні можливості, їх образність, тональність та ін.: «Чого носа повісив? Що, не везе? (запитання до рибалки) — І да, і ні. Як кажуть, *часом з квасом, а порою з водою*» (186); «Скажи йому, що *пожне він те, що посіє*.— *Та то як об стіну горохом*» (16); «Як, Петро, живеш? — *Як горох при дорозі*.— А Марія? — *Як у бога за пазухою*» (109).

Частина фразеологізмів криє в собі алогічність думки, яка в зв'язному мовленні набуває негативно-заперечної модальності, служачи водночас основою для витворення каламбуру. Його коріння, як і найбільш натуральний і масовий вияв, припадає на живе мовлення, заздалегідь не підготовлене, в повній мірі ситуативне: «*То все груші на вербі, не менше*» (193); «*Набалакала сім мішків гречаної вовни, да усі й неповні*» (21). Пор. інші варіанти цього фразеологічного каламбуру: «*Набалакала сім мішків гречаної вовни і всі повні*» (31); «*Наговорила сім міхів орхів, ще й гречаної вовни*» (310).

Каламбур може й не мати, як у наведених нижче прикладах, метафори, і тоді його конструктивним елементом виступає незвичайна сполучуваність компонентів, при якій дальший з них логічно ніяк не зумовлюється попереднім: «*Не знав, не знав, та як на те й забув*» (356); «*Ну й ніс — для празника ріс, а ти в будень носиш*» (6); «*Сім год моряк, а корабля не бачив*» (25); «Микола розповідав дівчатам байки, працював за приказкою: «*Не гайся, робиш не робиш — хитайся*» (Смол.). Іншими є ті випадки, коли фразеологізм виражає роздільність дій, означаючи можливість реалізації тільки однієї з них: «*Або рибку з'їсти, або на дно сісти*» (47).

У розмовному стилі мови поширені фразеологізми приповідкового характеру, які витримані у фольклорній тональності: «*Ваші грають, а наші ридають*» (111); «*Спа-*

сибі вам не за те, що грали, а за те, що перестали» (84); «*Що первая мука — дитина мала, а другая мука — свекруха лихая, а третя мука — мій муж ревнивий*» (15).

Передусім у розмовній мові, в її оповідних жанрах, побутують фраземи казкового типу, так звані казкові зачини і кінцівки: «*Жив собі чоловік, і був у його син*» (23); «*Ото вам казка і бубликів в'язка*» (111); «*Це вам казка, а мені бубликів в'язка*» (356).

Що ж до синтаксичного функціонування ідіом, фразеологічних єдностей і фразеологічних сполучень, то в принципі кожен з цих типів фразеологізмів також може виступати синтаксично самостійною одиницею контексту: «*Та в його в кармані солов'ї свищуть*» (111); «*Забалакалась я з вами. Переливаю з пустого в порожнє*. Так ви хоч письмо напишіть» (199); «*Ну, що ж ви так посідали та й сидите, мов води в роті набрали?*» (Фр.). Однак абсолютно переважаючою функцією для них є функція члена речення, особливо присудка двоскладного повного і неповного речення, який сконцентровує в собі метафоричну характеристику вчинків особи, її діяльність у різній обстановці. Такі фразеологізми — це своєрідні ходові означення, часто простежувані, колективно усвідомлювані. «Внутрішня форма» їх у ряді випадків забута, і мовці майже не виявляють схильності до її відновлення, їх мислення не активізується в цьому плані, напр.: *теревені правити, лясси точити, байдики бити, дати чосу, дати гарбуза, пекти раки* і под. «*Оце і будемо ми тут теревені правити*» (20); «*А тепер, бачите, вчать мої онуки, вже підросли. Онучка Маруся одинадцять класів кінчала, грамотна, уже й косу обстригла, ну, мати їй давала чосу*» (10).

В інших ідіомах «внутрішня форма» більш-менш прозора: *заплутатись по самі вуха, потилицю чухати, накинати оком, власним казанком варити, за вухом не свербити, вилазити боком, вивести на чисту воду, не даватися в зуби, з ніг збитися, звернути в'язи, рота роззявити, як рукою зняти, вуха обгризти, язика чесати, язиком молоти, вухом не вести, в пляшку (бутилку) заглядати, пастки очима* і т. д.

Подекуди фразеологізм формує не окремий член речення, а тільки його частину, яка синтаксично підпорядковується напівлексичній зв'язці (в дієслівному складному присудку) або предикативному слову типу *треба, можна, сором* і под.: «*Долі було в мене раніш як кіт на-*

плакав» (146); «Ми часто були голодні, хоч зуби на полицю склада» (29); «Довелось тоді бригадирові, хоч сядь і плач» (163); «Помітив я через кілька тижнів, що Максим був липким на руки, таким і лишився» (І. Гол.).

З-поміж фразеологізмів у ролі другорядних членів перше місце щодо частоти вияву належить обставинам, передусім способу дії, а також міри і ступеня: «Верзеш, що ні в тин, ні в ворота» (124); «Росте цей син не по днях, а по часах» (55); «Та він тепер живе — кум королю і сват міністру» (221); «Німці недовго були, вигнали їх як рудих мишей» (9); «Як той горох при дорозі ми з ним були» (356); «І я сам остався як палець» (177); «Біля села Ярошівка ледве пощастило вислизнути з-під самого носа гітлерівців» (І. Гол.); «Ось куди загнала нас з тобою гонитва за довгим карбованцем» (Гонч.).

Поєднання у фразі двох і більше ідіом наповнює вислів експресією, підкресленою емоційністю: «Як то що? Носив вовк, понесли й вовка. А кінці в воду» (Фр.); «Я до вас з хлібом з сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала (Н.-Лев.); «Пішла Марина світ за очі, як з мосту та в воду» (Н.-Лев.); «А там намажуть п'яти та й драпака дадуть у лісі» (Скл.).

Якнайширшою є синонімія серед одиниць фразеології, особливо ідіом і фразеологічних єдностей: *дати гарбуза — причепити кабак; молоти язиком — торохтіти язиком — плести язиком — язиком базікати; вибити бубну — дати чосу* і под. «Та нащо плетеш язиком, як і сам до пуття не знаєш» (69); «Та язиком добре теліпає, навчивсь» (81); «Та годі тобі молоти язиком» (93); «З нього тільки й роботи, що язиком базікає» (101) і т. д.

У сфері фразеології є також цілком стандартні вислови — відповіді на повні запитання, часто ухильні, непрямі, загальні, з нотками гумору, грайливості або нетерпіння і т. п.: «Так женивсь, чула, Петро на Михайленковій? — То сорока на хвості принесла» (214); «Коли прийдеш? — Після дощика в четвер» (117); «Коли то було? Йй-бо, даже не згадаю... — Значить, за царя Гороха, так?» (249); «Чом же не купили? — Купило притупило, от чом!» (154); «А ти, Назарук, чого такий? — Який? — не збагнув Омелько. — Наче мокра курка» (Конв.).

Фразеологізми різного типу — неоціненний здобуток розмовного мовлення. Будучи сповнені вагомим змістом, образності і влучності, криючи в собі вдалі характерис-

тики і оцінки явищ життя, вони одночасно становлять економні засоби вислову, які легко запам'ятовуються і відтворюються за відповідної ситуації.

3. Займенникові конструкції з формою *воно*, *його*, *собі*, *сам*, *сильний*, *саме*

Спочатку розглянемо особливо типові явища — синтаксичні побудови з морфологічним елементом *воно*. Ці конструкції дуже поширені в розмовному мовленні, цілком органічні для нього, природні і структурно різнотипні. Вони бувають двоскладними й односкладними, повними й неповними реченнями, фразеологічними утвореннями, а також еквівалентами речення, переважно словами-реченнями. Повний опис їх поки що відсутній. Характеристики таких утворів, здебільшого під кутом зору виявлення в них синтаксичних і стилістичних функцій слова *воно*, донедавна були дуже стислі, охоплювали лише головні моменти і тому якоюсь мірою повторювали одна одну¹. Спеціально ці мовні утворення розглядаються лише в одній невеликій статті², отже неповно, без охоплення цілого ряду важливих явищ і з не досить широким ілюструванням тих явищ, які аналізуються. Тому лишається потреба у повнішому синтаксичному розгляді слова *воно*, в тому, щоб доповнити вже зроблене в цій ділянці зауваженнями теоретичного характеру і виявити ще не описані випадки синтаксичного функціонування цієї займенникової форми, визначити бодай головні стилістичні якості, що властиві їй в структурі різнотипних синтаксичних побудов.

Тільки в штучно скомпонованих репліках-відповідях сама собою форма *воно* може стати реченням: «Що (хто) це? — Воно». Малотипові також структури, в яких це слово функціонує як присудок: «Ми — це і він, і вона, і воно» (116); «І воно — не воно» (27); пор. «І ми не ми,

¹ «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського, т. II, К., 1951, стор. 108—109; Б. М. Кулик, О. М. Масюкевич, Збірник вправ з стилістики, К., 1963, стор. 204—205; І. Г. Матвіяс, Синтаксис займенників в українській мові, К., 1962, стор. 26—27; І. Г. Чередищенко, Нариси з загальної стилістики сучасної української мови, К., 1962, стор. 316.

² П. С. Дудик, Конструкції з словом «воно» в усному мовленні. — «Усне побутове літературне мовлення», К., 1970, стор. 140—144.

і *я не я*» (Шевч.). На синтаксичному рівні членів речення за формою *воно* практично закріпилась загалом одна функція — функція підмета з виразним значенням вказівності. Ця функція в зв'язному мовленні виявлена широко, переважно тоді, коли в попередньому реченні уже названо підмет, додаток або обставину, виражену іменником чи субстантивованим словом з конкретною семантикою: «Засулля, це село називається того так, що *воно* розміщене за Сулою» (1); «А наше село — Веприк, дуже старовинне. В книгах *воно* згадується дуже давно» (28); «Широке, розлоге поле, та не людське *воно*, а панське» (Коцюб.); «Тоді мало бути більшовицьке повстання проти гетьмана і німців, хтось виказав, що *воно* почнеться й покотиться Пслон» (Панч.); «Присунься ближче до сонечка, хай і *воно* загляда в книжку, хай і *воно* читає...» (Коцюб.). Функція підмета так само очевидна в ситуативних, умовно кажучи, побудовах, коли уявлення про конкретний предмет (істоту чи неістоту), на який вказує займенник, безпосередньо береться з ситуації мовлення, через що таке уявлення словесно формується й утримується в свідомості, не будучи до цього і для цього практично реалізованим у відповідній формі: «Та *воно* [син] у тебе моторне» (16). Що *воно* тут — підмет, на це вказує також наявність узгодження з ним у роді присудка. Або: «Пропало *воно* [здоров'я] за війну» (145); «Е, *воно* у нас розумненьке. Вже й «до побачення» махає» (95). Але розгляньмо таку конструкцію: «*Воно й поганенький* [костюм]». Тут, на наш погляд, немає синтаксично деформованої фрази: характеризуючий член речення *поганенький* підпорядкований «ситуативному» підметові в «синтаксично зворотному плані» (термін І. Г. Чердниченка), поєднується з ним, і тим самим форма *воно* позбавляється суб'єктної функції, перетворюється в частку, а вся словосполучка *Воно й поганенький* формально представлена одним членом речення — присудком. Саме речення слід кваліфікувати як неповне. Інший приклад такого типу: «Я ж думала, що син генеральський, коли ж *воно не те*» (16).

Підмет-займенник *воно* здебільшого співвідноситься з іменником (субстантивованим словом) середнього роду. «*Воно* [дитина] ще мале» (252); «Ну, виключай же: *воно* [радіо] тобі заважає» (213); «*Воно* [вікно] з середини не заціпалося» (298); «Своє поле цікавило мало. *Воно* здавалось таким маленьким, мізерним...» (Коцюб.).

Однак відповідність у роді нерідко відсутня: форма *воно* вказує на іменник (субстантивоване слово) чоловічого або жіночого роду. Така родова неузгодженість виражає експресію, виступає як вагомий стилістичний засіб вираження відповідного ставлення до особи, позитивного — співчуття, прихильності — або негативного, як і до різних явищ, подій, об'єктів. Звісна річ, ці комунікативні якості мовлення досягаються не самим тільки синтаксичним неузгодженням форми *воно*, а й всією змістовою «потенцією» конструкції, позареченневим контекстом, лексикою, відповідним інтонуванням вислову. Пор.: «Було, виряджаєш сина на роботу в Одесу, а *воно* ж молоде, зелене, ще не в курсі, то попаде десь до недобрих людей» (318); «Який малий хлопчик, а отакее розумненьке виробля. *Воно*, видно, ще піонерчик, бо в галстуку» (93); «Коло дитини полковник плакав дуже, а *воно*, сердешне, аж сине було і кулачки зажало» (9); «А то раз учитель підійшов і питає:— А що, Миколко, вивчив урок? *Воно* стало, осміхається... тут осміхається, а там сльози» (Вас.); «Виступала капела «Думка». *Воно* як заспіває «Вічний революціонер»! Чудово!» (82); «А що, — кажуть, — ваша дочка, Горпино? — Вийду я з хати та з-за дверей і дивлюсь, а *воно* й водить оченятами — шукає мене» (Вовч.); «Вийди, Тамарко, мама зве.— Не хочу.— Мамо, а *воно* не хоче» (36); «З такою міною Антосьо й хурмана привітав.— Чого *воно* їжиться? чого дметься?..— думав собі хурман» (Свидн.).

Однак лексичне оформлення певних уривків мовлення може «долати» стилістичну виразність зазначеної синтаксичної неузгодженості між словом *воно* та співвідносним іменником, і тоді вся структура набуває нейтрального звучання, що особливо є характерним для неособових оповідно-роз'яснювальних контекстів: «Тхір, вважай, всю пшеницю шкодить. *Воно* найбільше заводиться там, де дрова складаються. *Воно* невелике, та сильне» (24); «Та *воно* такий черв'як. *Воно* дерево об'їдає. Заводиться, закладає яечки і таке мале вироста» (24).

Вибір форми *воно* та її неузгодженість із співвідносним словом може йти від незнання справжньої суті певних явищ, від недостатньої інформованості особи, яка в такому випадку примушена вдаватися до неконкретного й неточного опису і, отже, до вживання слова *воно*: «Ото в сусідів стоїть оте високе [антена вишка]. *Воно* мені невтямки» (266); «Ага! Я ото в їй, в тій електриці, не

розбираюсь. Мені якби світило, а відкіль *воно* береться, те я знаю не дуже» (38); «Я думав, що там татко ходить, а *воно* тільки похожий, чужий дядько» (Стар.).

Елементи узагальнення і водночас деякої сердечності підмет-займенник привносить у висловлювання тоді, коли, заступаючи множинну форму іменника, стосується певного кола осіб або істот молодого (переважно) віку: «Єсть, звісно, учені, які ото як дорослі вчаться. *Воно* тобі сидить за книжкою, сидить, гризе ту науку...» (163); «Оце шестеро вутят як на сміх. І крашанками їх годувала, і всім, а *воно* ходить однаково слабке» (75). Але в такий же спосіб легко можуть виражатись протилежні емоції, наприклад образливе ставлення до особи, її приниження і под.: «Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а *воно* приндиться» (Коцюб.).

Значення узагальнення усувається, а натомість інтимізує роль підмета-займенника і всієї структури посилюється, коли *воно* після раніше вжитого іменника у формі множини вказує на одну особу, яка в такому разі за певними рисами вдачі протиставляється всім іншим або схожа з ними: «В колбуді дітки розважаються, виступають. Йому ще семи років нема, а *воно* вже розказує» (237); «Всі діти на дворі, ходять, гуляють, граються. А *воно* сидить собі в хаті» (84).

Мабуть, не варто, як це робить І. Г. Матвіяс, говорити про те, що «займенник *воно*... часто в живій розмовній мові і насамперед в односкладних (безособових) реченнях виступає в ролі так званого фіктивного підмета... «Якимсь зіллям напувала, так *воно* й минулось» (Шевч.)»¹. Гадаємо, що не слід тут вбачати аналогію до німецького *es*, про яку говорить дослідник, і вдаватись до найменування «фіктивний підмет». Адже, як він сам зауважує, ще Д. М. Овсянико-Куликовський зазначав, що такий «уявний займенник» показує мовцеві непотрібність шукати відсутній підмет. І. Г. Матвіяс пише: «Нерідко фіктивний підмет *воно* зустрічається і в двоскладних реченнях; тут його псевдосинтаксична роль виступає ще яскравіше»². А приклад «Я не знаю й досі, Нащо *воно* москалі ті Коси заплітали» (Шевч.) вказує, що не може

¹ І. Г. Матвіяс, Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст.— «Дослідження з синтаксису української мови», К., 1958, стор. 86.

² Там же, стор. 87.

бути фіктивного підмета там, де є справжній (*москалі*). Слово *воно* є тільки підсильною часткою в складі підмета. І про псевдосинтаксичну роль цього слова теж немає підстав говорити, бо синтаксична роль (функція) виявляється не тільки на рівні члена речення, словосполучення і речення, а й між словами у складі окремого члена речення. Слово не стає антисинтаксичним явищем від того, що вживається несамоостійно, тільки як службовий елемент члена речення.

Таким чином, хоч слово *воно* може функціонувати і як займенник (і, отже, член речення), і як службове слово, все ж труднощі синтаксичного розбору, пов'язані з ним, невеликі, переважно тому, що по суті відносно самоостійна синтаксична функція займенникової форми *воно* обмежується функцією підмета. Де його немає, там і відсутня ця форма: *воно* переходить у граматично службову форму.

Найчастіше слово *воно* виконує роль вказівної частки, особливо в оповідних жанрах мовлення; зв'язок такої частки з займенником нерідко відчувається: форма *воно* неозначено вказує на якусь подію тощо. На вказівність можуть не нашаровуватись ніякі інші значення чуттєвої сфери, як, наприклад, у такому контексті: «А я вчора дівчат ваших бачив та балакав з ними. Я толком і не зрозумів, що *воно* за практика така» (61); «Справді ж, *воно* цікаво. Приїхали старости з паляницями, вклонилися і бачили, як куниця до них — до Шевченків — у хату забігла» (Іван.). Але звичайно вказівна частка *воно* відбиває звички частини мовців, переважно осіб старшого і середнього віку, що проживають у сільській місцевості і висловлюються саме так, а не інакше, за узвичаєною традицією: «Товариші, давайте думати про оформлення колони, бо *воно* вже травень недалеко» (66); «Може, *воно* так і повинно бути,— подумала паніматка,— може, *воно* по-старому тільки вітаються з матір'ю по-людськи, а тепер таке і соромно вже, а треба присідати» (Свидн.).

Форма *воно* часто входить до складу питальних займенникових структур, у тому числі й риторичних, посилюючи їх невимушеність і водночас послаблюючи саме запитання, що легко пояснити службовою функцією цього слова, його лексичним та інтонаційним підпорядкуванням повнозначному слову (словам) у фразі. Пор. очевидну безпосередність та енергійність запитання в тій самій репліці без слова *воно* і помітну відсутність цих

якостей за умов його наявності: «Чого на станцію не возять?» (7) і «Чого воно на станцію не возять?» (16); «Що ж буде тепер?» (3) і «Що ж воно буде тепер?» (Тоб.). Як бачимо, форма *воно*, послаблюючи енергійність запитання, вносить у категорію запитання інтонаційний елемент оповіді і врівноваженості, більшої безпосередності, а також відтінок вказівності, завдяки чому цілком можливою стає стилістична заміна *воно* займенником *це*, якщо фразу змінити відповідно до норм інтелектуального нормативного мовлення, до якого форма *воно* теж зрідка проникає, не вносячи стилістичної дисгармонії: «Ми сьогодні ведемо телепередачу безпосередньо з квартири Павла Тичини. Воно вже так повелося, така вже традиція вести розмову про великих людей з рідної оселі, в якій вони плідно працювали, здобували загальну популярність і повагу. Ми вшановуємо сьогодні 80-річчя поета» (С. М. Шаховський); «І що воно ото за бабуся?» (63); «І що воно в неї за фрукти?» (298); «Що воно значить оте наше «ел»?» (Гонч.): «Та чи він хоч знає, що це воно таке?» (Гонч.). Пор. «Що воно за дівчата?» і «Що це за дівчата?» Можливий еліпсис *воно* чи *це* остаточно переконує в службовості функції слова *воно*. В той же час легко бачити, що такий еліпсис криє в собі певне стилістично-експресивне значення. В прикладі «Що за дівчата?» структура втрачає виразний запитальний характер, вагомо поглинається окличною модальністю. Ці і подібні запитання допускають різні варіанти інтонування, які залежать від того, як і кому вони адресуються, тобто прямо чи непрямо звернені до інших чи «адресуються» самому собі, як, наприклад, у такій фразі: «І що воно за молодь стає? — не раз думала і дивувалась я» (3); при емпатичному вимовленні слова *що* в таких структурах форма *воно* стає енклітикою до нього. Такі висловлювання містять емоцію здивування, осуду або, рідше, схвалення, прихильності, що передається осудливим чи прихильним інтонуванням всієї фрази, логічним виділенням у ній певного елемента; ці модальні значення подекуди підкреслюються жестом, мімікою, але частіше вони спираються не тільки на інтонаційно-жестові моменти, а й на лексичні: фраза доповнюється словами (словом) з виразним оцінним значенням, напр.: «І що воно тепер за мода пішла, біс його зна». І все ж самої тільки зміни інтонування і жести виявляється цілком достатньо для того, щоб перебороти опір лексичного матеріалу,

який несе в собі негативний зміст (*біс його зна*), і надати всьому вислову помітної позитивної емоції, перетворивши його на виразника схвалення, прихильності до тих, хто об'єктивно заслуговує тільки осуду.

У багатьох уривках невідготовленого й невимушеного побутового мовлення стилістична функція займенника *воно* в ролі частки є нечіткою, можливо, навіть нульовою. Його наявність у розмовній фразі, здається, не можна пояснити нічим іншим, як індивідуальною мовною звичкою, нахилом до заповнення пауз у мовленні, до спокійно-врівноваженої оповіді. Стосовно до таких випадків можна говорити про структурну надлишковість вислову, створювану формою *воно*, яка легко й без шкоди для змісту і стилістичної специфіки всієї конструкції може бути усунена з неї, чому також сприяє така внутрішньосинтаксична особливість конструкції, як наявність у ній інших слів із службовою синтаксичною функцією, зокрема вказівної частки *це*: «*Це воно* було на Жовтневі свята» (16), пор. «*Це* було на Жовтневі свята». «А *воно* тепер люди розумні стали, бо вчаться всі, хто хоче» (8); «*Воно* про все знати хочеться: про космос, про В'єтнам, про все!» (69).

Таким чином, стилістична нейтральність чи мала виразність форми *воно* засвідчує її лексико-граматичну необов'язковість у структурі речення, факультативність. Ці випадки кількісно переважають серед усіх інших, тобто тих, у яких *воно* виступає вагомим граматичним і стилістичним фактором (підметом), через що його редуція обов'язково тягне за собою змістову недовершеність усієї побудови, напр.: «Він став питати, чиє *воно* [дитина]» (24); «До нас *воно* близько [школа], то й добре діткам» (25).

Займенник *воно* в значенні частки широко представлений у різних розмовно-побутових фразеологізмах, фразеологізованих словосполучах чи взагалі у більш-менш усталених і функціонально звичних сполучах слів, часто приповідкового типу, що передають різні сентенції, роздуми, міркування, в яких вчувається життєвий досвід, уже сформовані переконання і знання. З погляду лексико-граматичного тут простежуються явища двох основних планів: а) структурно усталені фразеологізовані сполучки з службових та займенникових (займенниково-прислівникових) слів і б) стійкі сполучки, що мають одним із своїх компонентів іменникове, дієслівне тощо сло-

во (слова) з конкретною або ослабленою семантикою. Кілька ілюстрацій:

а) «Хотів, щоб швидше, а воно на тобі» (73); «Ага, он воно що! Що ж вас, молоденьких, інтересує?» (115); «Все холодно.— Та воно то так, не тепло щось» (111); «Раніш я думала, мені й зносу не буде, а воно бач як» (5); «Що воно так, то так... В інституті важче, літератури скільки!» (90); «...Он воно що! А чи не можна, козаче, й чужим до загону пристати?» (Стар.); «...Та так то воно так.., а як би часом ти вмер, то я б собі утяв і правдицю» (Стар.).

б) «У вас скрізь пісок? Ото ж бо воно є» (34); «А воно й правда, не той народ став, що раніш, кращий, бо ж грамотний» (46); «...А воно на те йде: або нам, або їм не бути на світі» (Стар.); «Хіба ж ти знав, що так воно й буде?» (Вас.).

Помітна і така змістова своєрідність конструкцій з словом *воно*: ними мовець щось підсумовує, поєднує в злагоджену картину свої сприймання навколишнього, свої почування: «Вигодуєш було, а тоді випихнеш з хати, мов воно й не потрібне» (255); «Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться» (Коцюб.).

Підсумовуючий характер думки-почування не усувається й тоді, коли подібним зворотом починається вислів, у тому числі й фразеологізований: «Воно таке: чоловік, що муха, то й бережись, живи з умом для других і себе» (76); «Та воно звісно...— якось непевно відказав Михайло Григорович» (Гр.).

Показники того, чи форма *воно* — член речення, а чи тільки займенникова частка, подекуди криються в дальшому контексті, що конкретизує семантику цієї форми: «Ото ж не курю, не заглядаю, а воно ще й незадоволене. Сказано ж— жінка» (49). На те, що тут *воно* є підметом, вказує узгодження з ним присудка (*ще й незадоволене*).

Форма *воно* може виступати також як підмет, значення якого конкретизується присудком. Структура речення — двоскладна: «Оце колись роблю, коли це шарудить щось, а воно — горобець» (7); «Воно тут щось е... Я догадуюсь, що це воно, та мовчу поки що...» (Мирн.).

Займенникова форма *його*. В знахідному відмінку здебільшого виступає додатком. Вказуючи на особу (предмет), яку було названо в попередньому реченні або яка зрозуміла з конкретних обставин мовлення,

такий додаток виконує цілком окреслену й важливу функцію: урізноманітнює вираз думки, бо дозволяє уникнути стилістично небажаного повторення якогось слова. «У війну у мене чоловік був на фронті. Вбито його, дітей двоє, то я настраждалась» (179); «Нашого начальника цеху? Його ми поважаємо» (82).

У родовому відмінку форма *його* звичайно вживається у двоякій функції: або в об'єктній, як додаток, або із значенням присвійності, належності, тобто в атрибутивній функції, як, наприклад, у такому випадку: «Колгосп наш ого-го який тепер! Бо ж молодь стала оставатись робить. Його одні ліси чого стоять!» (103).

До типово розмовних належать звороти з формою *його* в ролі частки. Передусім це афективні питальні конструкції, що мають у своєму складі початковий питально-відносний займенник, займенниковий прислівник, однаково легко й часто адресуються співрозмовникові і самому собі (мовцеві), виражають його сумніви, вагання щодо подальших своїх і чужих вчинків, поведінки і под. «Куди б його піти?» (181); «Чим би його зайнятись?» (163); «Що б його зробити?» (3); «Де б його себе діти?» (146).

У структурах, що мають елемент *його*, послаблюється питальність вислову (порівняно з побудовами без *його*). Це видно уже з самого зіставлення обох паралельних синтаксичних форм: «З ким би його поговорити?» і «З ким би поговорити?» Форма *його* модифікує інтонування репліки, створює відчуття більшої неозначеності, меншої говірної сконденсованості. Крім того, звороти типу «Куди б його піти» належить розглядати як лексично стандартизовані й усталені.

Такими ж усталеними є афективні побудови (питальні, ослаблено питальні, спонукально-окличні, емоційно-оцінні і под.), в яких форма *його* до певної міри натякає на якусь особу (осіб), певний факт, життєву ситуацію, і тому в ряді випадків її можна розглядати як таку, що виступає у функції дуже неокресленого (фіктивного) об'єкта дії, який допускається (підказується) ситуацією мовлення, інколи його «підтекстом», знаходячи при цьому також ґрунт у змісті та структурі самої конструкції. Так, вираз «А хто його зна?» (19) цілком може сприйматись і у значенні «не знаю, мені не відомо» і «ніхто його (певної особи, предмета.— П. Д.) не знає». Досить включити до складу такого речення якийсь обставинне слово (пор.

«А хто його тепер не зна»), як об'єктне значення його виразнюється і, отже, з'являються певні підстави для розгляду цієї займенникової форми як такої, що виступає в синтаксичній ролі додатка.

І все ж переходить від ослабленої об'єктності форми його до її безоб'єктності, синтаксичної службовості часто бувають умовними. Тоді відповідні конструкції допускають двояке тлумачення, хоча серед структурно й функціонально усталених синтаксичних побудов значно більше таких, у яких форма його сприймається безоб'єктно. Вона надає питальному займенникові або питальному прислівнику, всій конструкції розмовного колориту, пом'якшує або посилює (під логічним наголосом) її звучання, чіткіше співвідносить зміст висловлення з певними фактами, окресленіше вказує на певні особи (особу), предмети. Ще кілька прикладів: «А хто його зна. Може, в таку негоду автобуси не підуть по написаному!» (57); «Поки молодша була, то й горе забувалося, а тепер як впаде на душу, так ти його і не викинеш з голови» (61).

Займенникова форма *собі*. Її велика типовість саме для розмовного мовлення не раз відзначалась дослідниками, але, як правило, тільки за писемними художньо-літературними фіксаціями¹. Якщо в праці І. Г. Матвіяса зосереджено увагу на виявленні семантико-стилістичних функцій давального відмінка зворотного займенника *себе*, то в дослідженні Н. Ю. Шведової цей займенник передусім характеризується з погляду його синтаксичних можливостей формувати речення, члени речення та за його позицією у фразі. Нашими матеріалами також підтверджується думка обох авторів про те, що «утворення з *собі* мають значення незалежної, вільної, ні з чим не зв'язаної ознаки², що, входячи до складу дієслова-присудка, форма *собі* привносить у передавану ним дію значення спокійного, безперешкодного її перебігу і зв'язку виключно з суб'єктом, як, наприклад, у таких випадках: «Пише *собі* на дошці [вчителька], а на клас хоч би й глянула» (73); «Отак *собі* планував довго, а не вніс у проект всіх квартирних зручностей» (306); «Ходимо улицями і заулками, гуляємо *собі*, а він питає...»

¹ Див. І. Г. Матвіяс, Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст., стор. 42—45; Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 160—163.

² Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 160.

(Вовч.); «Та він і не біг, а так *пішов собі*, та й годі» (Тоб.). Однак у переважній більшості випадків на це загальне значення нашаровується в певних однотипних структурах якесь інше (інші), стилістичне, наприклад відтінок інтимності, як-от: «Воно [дитина] *росло собі*, ну, колись боліло, тепер же розумненьке» (270); «Принесли святи пива, *побалакали собі*, які ото науки на світі бувають, любенько й весело *собі погомоніли*» (39). Відтінок доброзичливого ставлення до мовця, прихильності і співчуття¹, як і відтінок легкої іронії тощо, буває тим значнішим і очевиднішим, чим повніше цьому сприяє лексичний фактор, тобто наявність у реченні саме тих, а не інших лексем. Але, звісна річ, це явище є загальним правилом: «Ото ті закохані не змінились і після революції. *Милуються собі*, тільки й собі довіряють, себе знають» (79); «*Стануть собі*, обіймуться — Співа соловейко; Послухають, розійдуться, Обое раденькі» (Шевч.); «По садочку *собі ходять*, за руки візьмуться...» (Л. Укр.).

«Бувають випадки,— пише І. Г. Матвіяс,— що займенник *собі* виступає в реченні не з повною втратою семантичного навантаження та синтаксичних зв'язків з членами речення, а тільки з послабленням їх. У якійсь мірі *собі* буває відповідником до форми запитання *кому?*, і через те можна припускати, що він у реченні виконує роль додатка: «Добру *собі* невісточку маєте» (Марко Вовчок)². Н. Ю. Шведова не подає прикладів речення з елементом *собі* в ролі додатка, але натомість фіксує одну словосполуку з *собі* в ролі обставини³. Наші матеріали засвідчують значне поширення займенника *собі* в самостійній синтаксичній функції додатка, що вказує на особу мовця і залежить від дієслова-присудка із значенням конкретної фізичної дії: «У магазині «Електрон» я взяв *собі* і братові по транзистору» (306); «*Собі* хату взяв, а братові гроші віддав» (70) (пор. «*Собі* жінку взяв, а дітям матері немає» (97); «Взяв *собі* син гарну жінку, приемну та чепурну» (161); в цих структурах *собі* є часткою, оскільки вся словосполука (*взяти жінку, взяти собі жінку*, тобто «одружитись») становить фразеологічний зворот мови. «Дівчатка, як вивчите те своє, приходьте до нас на телевізор, *нарвете собі* ягід, скільки схочете»

¹ Пор. Є. Тимченко, Номінатив і датив в українській мові, К., 1925, стор. 47.

² «Дослідження з синтаксису української мови», стор. 45.

³ Див. Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 161.

(177); «Він шукав собі транспорту, щоб взяти котушки з кабелем» (Гонч.); «Ференца він узяв собі за перекладача» (Гонч.) (пор. узяв йому, узяв командирові і т. п.). Ще виразнішою є синтаксична самостійність форми *собі* в складі прийменникової конструкції: «Козаков по собі знав, як небезпека змінює людину» (Гонч.); «...величезну міць носить у собі людина» (Гонч.). Подібні словосполучення можуть сприйматись як предикативні: «Пашка... Ідїть, голубчику, зараз, прошу вас, бо дівка просто не при собі» (Стар.), тобто «негаразд почуває себе»; «С т е п а н. Прости, даруй мені! Я не при собі...» (Стар.).

Інше, проте, спостерігаємо в побудовах, у яких зворотний займенник у формі давального відмінка сполучається з присудком, що виражений якимось дієсловом мислення, почування, мовлення, пересування в просторі (*думати, подумати, загадати, вважати, почувати, говорити, йти* і под.). При таких дієсловах *собі* втрачає самостійне семантичне навантаження, виступаючи невід'ємною частиною присудка або головного члена односкладної конструкції: «Думаю собі: ні, таки грамотним бути — то вже немале щастя мати» (67); «Ви собі не уявляєте, яка це мила дитина. Поки його не було, так наче і не треба, а як стало, то не можна собі уявити, як це без нього» (49); «Тепереньки, — думаю собі, — наші дівчата наживуться без моєї пані...» (Вовч.); «А от уявіть собі, раптом ви стикаєтесь у темряві з фріцом» (Гонч.); «Іноді уявляю собі, — глухо говорив Сагайда, — що було б, якби вже все на світі було єдине» (Гонч.).

Отже, службова синтаксична функція зворотного займенника *собі*, тобто функція частки, є найбільш характерною для нього. В складі імперативних структур з дієсловом, що має значення фізичної дії (*йти, робити, писати* і т. д.), форма *собі* передає відтінок незацікавленості особою після того, як вона щось уже зробила, сказала і под.; *собі* при цьому пом'якшує спонукування-наказ, прохання тощо: «Ідїть собі, куди хочете» (310); «Роби собі, як знаєш» (39); «...а пані гнівається: «Іди собі, — каже, — хліб мій їси!» (Вовч.); «У мене й лягти ніде... Ідїть собі, ідїть» (Панч); «Слухаю. А ви, дітки, гуляйте собі!» (Панч).

Подібно до займенникових форм *воно, його* форма *собі* також легко вступає у зв'язок з іншими службовими словами, разом з якими вагомо модифікує значення і модальний характер відповідного синтаксичного утворення.

Так, наприклад, у поєднанні з часткою *хай* (*нехай, най*) займенник-частка *собі* входить до складу головного члена, вираженого дієсловом наказового способу або іменником, прикметником, дієприкметником. Місце *собі* в структурі речення — після частки *хай* або ж, зрідка, в кінці предикативного члена. Все утворення набуває позитивної модальності: мовець нараз погоджується з тим, проти чого, можливо, раніше заперечував, визнає слушність окремих дій, міркувань інших або й своїх власних: «Чули, у нас весілля вчора було. Побралися двоє учителів. Ну, *хай собі* живуть, *хай* поважаються *собі*» (126); «Тепер *хай* мій Микола *собі* далі спеціальність шука» (102); «...Ну, і *нехай собі* споживає на здоров'ячко» (Стар.); «Тоді вже й пані: «*Та нехай собі*» (Вовч.).

Крім відзначеного, частки *хай* і *собі* в таких конструкціях подекуди підсилюють відтінок байдужості чи ігнорування того, що виражене усією структурою і приписується певному суб'єктові дії: «*Хай собі* паном назветься, аби робив» (96); «Раз попросилися, ну й *нехай собі* їдуть» (Загреб.).

Собі у функції займенникової частки може виступати складником усіх без винятку дієслівних ідіом у ролі присудка або предикативної основи речення. Її незмінна і найзагальніша функція в цьому випадку — привнести у втілену в ідіомі ознаку (дію), що може бути приписана будь-якій особі, стилістичний відтінок меншої категоричності, окремоті, невимушеного, зниженого, навіть згубилого звучання і т. п.: «*Намотай собі на вус*: трактор — то не кінь, тут голову треба мати» (114); «*Ти собі в толк візьми*, нащо та корова, коли ніяк її доглянуть. У колгоспі ж молока вдосталь» (187); «*Зав'язала собі світ* за тим ледащом» (Коцюб.); «*Дмитро. Що я? Один собі, як палець*, та й годі!» (Стар.).

У реченнях з подвоєним дієсловом у присудковій або в головному члені односкладної конструкції на основний відтінок байдужості мовця до висловлюваного нашаровується інший — відтінок певної зневаги, навіть погорди до іншої особи: «*Ти собі хоч проси, хоч не проси*, то не буде діла! Я як подивлюсь на це, так у мене мороз поза спиною ходить» (71). З допомогою *собі* витворилась дуже типова суцільно займенникова й синтаксично нерозкладна конструкція, що функціонує як еквівалент речення, своєрідний і нейтральний щодо вираження стверджу-

вальної і заперечної модальності з ухильною відповіддю на прямо адресоване запитання (адекватне слову-реченню *Нічого*); частці *собі* властива закріплена позиція кінцевого слова у звороті, її перестановка руйнує своєрідність усієї побудови: «Як здоров'я, Миколо? — *Та так собі*. І не здоровий, і не лежу» (120); «Як ти там? — *Та так собі*» (111); «Ти чого посміхаєшся?.. — Я? Нічого. *Так собі*» (Ю. Бедз.).

Займенникову частку *собі* часто мають у своєму складі стійкі формули казкового характеру. Дієслово-присудок у них (переважно *бути, жити*) і частка виражають невизначений час події. Його чіткіше окреслення непотрібне, це об'єктивно байдуже і для мовця, і для слухачів: «*Був собі* чоловік, і були в нього два сини...» (44); «*Жили собі* чоловік і жінка, і не мали вони дітей» (146); «За далекими горами, за глибокими морями *жили-були собі* три брати» (77) і под.

З а й м е н н и к о в і ф о р м и *сам, самий, саме*¹. Форми чоловічого роду *сам* і *самий* представлені лише називним відмінком (у непрямих відмінках їм відповідають спільні парадигми), нечітко розрізняються синтаксичними функціями, в ряді випадків допускають взаємну заміну, найчастіше виконують роль означення (переважно в непрямих відмінках), рідше підмета, коли-не-коли присудка і обставини.

Займенник *сам* виконує в реченні функцію виділення або підкреслення ролі особи або предмета в чому-небудь, їх важливості та окремоті в певному відношенні. Узгоджуючись з іменником або субстантивованим словом, займенник *сам* не відповідає на запитання *який?*, бо лексичне значення його як займенникової форми неконкретне, загальне, вказівне, загально кажучи, неприкметникове. Ця його якість робить можливим функціонування форми *сам*, притому лиш у називному відмінку, в значенні, яке близьке до обставинного значення способу дії, що також підтверджується можливістю постановки запитання *як?, у який спосіб?* Займенник *сам* набуває значення «без допомоги інших», «самотужки», «без чийого-небудь

¹ Їх характеристиці присвячені три невеличкі розвідки: М. М. Михайлов, Значение и употребление местоимений «самый» и «сам». — РЯШ, 1957, стор. 22—26; І. Г. Матвіяс, Синтаксис займенників в українській мові, стор. 54—60; П. С. Дудик, Займенникові форми *сам, самий, саме, самі* в полтавських говірках. — «Українська народна лексика», Дніпропетровськ, 1973.

впливу»: «Ходила дочка *сама* в школу, навіть зимою, таке зразу вдалося самостійне» (26); «Я *сам*, — провадив далі Семен, а очі й лице палали йому, — я *сам* піду, аби ваша згода» (Коцюб.); «Я *сам* тебе скоро виперу, в Дунаї тебе сполошу» (Гонч.); «Я краще *сам* піду до командира, — почав він просити червоноармійців» (Панч).

У багатьох випадках відмінкові форми займенника *сам* (*самий*) допускають синонімічну заміну на *один* (*одна* і т. д.). Тоді вони вказують лише на відокремлення в певному відношенні особи (осіб) або предмета (предметів) від інших, на її (їх) окремість, деяку винятковість. «Як загинули на війні цій сини, вона [мати] *сама* осталась, так і робить у колгоспі, люди шанують її» (152); «Зостався голуб *сам*, сумуючи сидить» (Гл.); «Я тебе, вірная, аж до хатиночки *Сам* на руках однесу» (Стар.). Ці значення, що їх можна було б також передати словосполуками «без інших», «без нікого» і под., помітно акцентуються при сполученні займенника *сам* з числівником *один*, який легко може заступати займенник, прономіналізуючись для цієї ролі, а також при повторенні, потроєнні займенникової форми, тим більше, коли таке повторення ускладнюється службовим словом (словами).

Відтінки інтимності, душевної теплоти у ставленні мовця до іншої особи підкреслено виявляються й тоді, коли в повторюваному займенниковому елементі виступає афікс або займенник *сам*, який, окрім іншого, вагомо обарвлює увесь вислів фольклорною тональністю, напр.: «Скільки то їх, тих матерів, які *самі-самісінькі* щоднини нудять по своїх синах, чоловіках!» (160); «Я мешкаю нижче, проти долини, тільки з моїми домівниками, *сам-самісінький*» (Коб.); «Ми тепер, мабуть, *самі-самісінькі*, — казав Воля, — аж доки не прийдуть наші» (Янов.); «Олеся стоїть у старій свитині, стоїть *сама-одна*» (Вовч.).

Постпозиція займенника *сам* у відношенні до дієслова, як і деяка лексична ослабленість останнього, завжди тягне за собою пересунення наголосу на займенникову форму, сприяє її логічно-емоційному виділенню, підкресленню: «Хто співав? — Ми з батьком. — А чого так погано? — Бо батько співав *сам*» (23); «Не знаю. Якщо Марія буде дома *сама*, то підемо» (37); «Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв *сам*» (Коцюб.).

У ряді випадків основним для займенника *сам* є значення «я», «ти», «він» — залежно від того, якої особи

він стосується¹: «*Сам* прийду гляну» (6); «*Сам* бачиш, що треба вчитися у вік машин» (117); «Гамалія по Скутарі — По пеклу гуляє. *Сам* хурдигу розбиває, Кайдани ламає» (Шевч.); «Еге, дай! — озветься Антосьо,— а *сам* з чим зостанусь?» (Свидн.).

Повторенням займенника *сам* у формі чоловічого роду і прийменника *на* утворилась фразеологізована сполука *сам на сам*, яка звичайно набуває обставинного значення способу дії: «Бесіда між інженером і вищим начальством велася *сам на сам*» (119); «Ковальов і Мороз лишилися в кімнаті *сам на сам*» (Соб.).

Повторюваний займенник *сам* разом з часткою *не* виконує предикативну роль: «Сьогодні я *сам не сам*» (214), тобто «погано (неспокійно) себе почуваю». Форма *сам* виявилась продуктивною в утворенні цілої низки інших фразеологізмів і фразеологізованих сполук *сам не свій*, *сам собою*, *сам до себе*, *само собою* і под.: «І *сам* не гам, і чужому не дам» (116); «*Сам* блудить, а других судить» (84); «Як *сам*, то й пан» (8); «*Сам* п'ю, *сам* гуляю» (11); «Ходив козак нещасливий, *сам не свій*» (Вовч.); «Він хотів одірвати погляд, але його очі якось *самі собою* впали на зціплений кулак» (Ю. Бедз.); «Так, третій рік,— спокійно промовив Брянський, ніби *сам до себе*, і задумався» (Гонч.); «Червоноармієць не зрозумів його і відказав: «Ідіть і ви, товаришу, а малому *само собою* буде нагорода» (Панч). У поєднанні з дієсловом *знати* витворилась стійка словосполука, що іноді виконує функцію вставного елемента у вислові: «Нехай би сохло на зиму, бо зима, *сам знаєш*, яка довга» (16). Пор. інші варіанти цієї словосполуки: *сама знає*, *самі знаємо*, *самі знаєте* і т. д.

У формах непрямих відмінків займенник *сам* здебільшого виконує означально-уточнюючу функцію або, значно рідше, функцію об'єкта. В цьому другому випадку займенник субстантивується. І знову-таки відтінок відокремленості особи (предмета) від інших осіб (предметів) зберігається: «Діти в селі трудящі, змалку бачать, що все треба *самим* робить» (23); «Не посилалиму «про-

¹ «У народній мові *сам* вживається часом замість особового займенника для вираження зосередженості особи на якій-небудь дії і ставиться при одному з дієслів, коли два або кілька приписуються одному підмету» (Ф. Буслаяв, Историческая грамматика русского языка, Синтаксис, М., 1875, стор. 173).

шеніє», однаково не пустять... Треба конче *самому*, на словах» (Коцюб.).

Обставинне значення займенника *сам* також може в основному зберігатися у формах непрямих відмінків, але тільки в позиції перед дієсловом і на певній віддалі від означуваного слова: «Тяжко мені, боже милий, Носити *самому* оці думи» (Шевч.).

На відміну від різностильового книжного мовлення, в усно-побутовому мовленні осіб, які неповно опанували літературну норму, форма *самий* майже повсюдно співіснує з уживанішою паралельною формою *сам* у різних функціях: «Я *самий* ще ремонту трактора, другі скінчили» (112); «*Самий* тепер бідкається, що подався в город, у селі ж краще тому, хто тут родивсь» (119). Означальний займенник *самий* увійшов до широковживаної стійкої словосполуки *в самий раз*, яка вживається в обставинному значенні: «Приїхав ти, сину, *в самий раз*, ось-ось кабанчика заколемо» (163); *у сам раз* простежується рідше, переважно при швидкому темпі мовлення: «О! *В сам раз* ти на обід» (214). Для зазначеної категорії осіб характерне вживання займенника *самий* (*сама*, *само*, *самі*, *самого* і т. д.) з прикметником для вираження найвищого ступеня якості, приписуваної цим прикметником особі або предмету: «А його будинок був *самий чистий*, скляний, увесь аж блищав» (23); «Кажуть, що цей місяць *самий холодний*» (Коцюб.). У згаданих носіїв мови форми найвищого ступеня порівняння вживаються без усталеного в сучасному нормативному слововжитку елемента *найбільш* (*найбільш чистий*). Цим засвідчується споконвічна типовість таких форм для живого народного мовлення і завдяки цьому проникнення їх до літературно опрацьованих контекстів, авторами яких є загальнознані майстри слова.

Форма *саме* вживається здебільшого в значенні частки, проте функціонально дуже вагомої, близької до прислівникового слова *якраз*. У цій функції *саме* виступає уточнюючим структурним елементом будь-якого члена речення, найчастіше — обставини часу і місяця. В супроводі іншого службового чи займенникового слова (слів) уточнююча роль *саме* акцентується: «А то навесні, коли вони [зайці] *саме* розмножуються, в поле виходять трактори і пригортають малесеньких зайчат» (1); «А багач сидів *саме* за столом та їв пироги» (23); «*Сама* в ці дні Кузьма й вирішив усиновити Василька...» (Панч); «Сподіва-

ються, що росіяни вийдуть *саме сюди*, тут зручні місця для форсування» (Ю. Бедз.); «Вони не мали сумніву, що перед ними *саме капіталіст*, власник якого-небудь роздробленого підприємства» (Гонч.); «*Що ж саме* ви радили?» (Гонч.). У фразі «*Саме* вивантажують на берег величезні гранітні циліндри» (Іван.) *саме* своїм значенням наближається до прислівника *зараз*, і тому тут можна бачити обставину часу з ослабленою семантикою.

Цілком виразною є роль обставини способу дії, утвореної словом *саме* (або його фонетичним варіантом *само*) і займенниковим прислівником *так* у функції лексично провідного елемента; у такий спосіб виникає стійка синтаксична єдність, обидва компоненти якої мають сталі місця: у сполуці *саме так* займенниковий прислівник завжди виступає другим елементом, а в сполуці *так само* — першим. *Саме так* має значення категоричності, безапеляційності: «Не інакше, а *саме так* треба робить, як стахановці на заводі, тоді й колгосп розбагатіє» (166); «Хто ж знав, що станеться *саме так?*» (273); «І *саме так* зрозуміла його Ясногорська» (Гонч.); *так само* означає тотожність певної дії до її попереднього вияву, її незмінну тривалість або поновлення (спонування до цього, якщо вона чомусь припинилась), а також дію, яка для її витворювача є новою, незвичайною і несподіваною: «Та гарно, коли молоді молодими мирно, любо живуть і на старості *так само*» (177); «Чи то на сміх, чи й взаправду кажуть, що раніше не так сушило сонце, як тепер.— Та то казочка про білого бичка: *так само!* От, тільки сушіше стало, бо лісів поменшало і боліт» (86).

Як бачимо, з займенниками *воно*, *його*, *собі*, *сам* (*самий*), *саме* сформувалась велика кількість мовних зворотів, які мають своїм джерелом народну течію мовлення, здавна побутують у ньому, живлячи собою в тій чи іншій мірі іностильові акти спілкування. З допомогою цих, як і, звісна річ, інших, займенникових форм витворились у межах відповідних синтаксичних структур численні стилістичні явища, можливості, які в жоден інший спосіб, ніякими іншими мовними засобами не можуть бути реалізовані. В цьому полягає найбільша комунікативна цінність побудов із займенниковим елементом (елементами).

4. Специфічні форми присудка двоскладного речення і предикативної основи речення односкладного

Своєрідність синтаксису розмовного мовлення вагомо заявляє про себе також у структурних формах присудка двоскладного речення і головного дієслівного члена деяких різновидів односкладних утворів. Особливо це стосується аналітичних форм зазначених членів речення. Саме вони є найбільш динамічними і стилістично вагомими елементами речення. Це пояснюється морфологічним багатством, барвистістю і численними змістовими можливостями тих мовних форм, у яких вони реалізуються і які сукупно з іншими складниками реченнєвої структури здатні виражати значний комплекс об'єктивних та модально-експресивних значень, передавати найрізніше ставлення мовця до висловлюваного.

З уваги на повний структурний збіг і майже цілковиту адекватність семантико-стилістичних функцій присудка двоскладного речення і головного дієслівного члена односкладного, а також враховуючи громіздкість другого терміна і пов'язану з цим незручність викладу, ми здебільшого не будемо (хоч це шкодить деякій точності наведених синтаксичних характеристик) вдаватись до обох термінів, а тільки до першого з них; тим самим не будуть спеціально розмежовуватись речення двоскладної і односкладної будови, повні й неповні структури.

Форми простого ускладненого присудка (інакше — прості ускладнені присудки), як і форми ускладненої предикативної основи речення, мають у ряді випадків говіркові риси. Незалежно, проте, від цього вони утворюються двома основними способами: або повторенням дієслова в будь-якій формі, або сполученням його з іншим повнозначним словом, яке втратило лексичну самостійність і набуло службової функції¹. Обидва випадки не-

¹ Докладно й кваліфіковано розглядає такі дієслівні форми Н. Ю. Шведова (Очерки..., стор. 27—96). Побіжно характеризуються вони в статтях: П. С. Дудик, Форми простого ускладненого присудка в полтавських говірках.— «Сучасні говори Наддніпрянщини», Дніпропетровськ, 1969, стор. 102—109; С. Я. Скляр, Стилістична роль повторів у поезіях Т. Г. Шевченка.— «Дослідження з мовознавства», К., 1963, стор. 15—23; А. Е. Киселев, Лексическое повторение как грамматическое средство русского языка. Автореф. канд. дисс., М., 1954; його ж, О некоторых случаях выражения модальности в русском языке.— «Известия Крымского пед. ин-та им. М. В. Фрунзе», т. XXIII, Симферополь, 1957.

рідко ускладнюються службовим словом, переважно часткою, що створює нові можливості для розкриття логічного, емоційного і вольового змісту висловлюваної думки. Майже не простежуються вони в офіційно-діловому стилі мови, більшість їх не потрапляє й до наукового стилю, але натомість з різною стилістичною метою можуть використовуватись публіцистичним мовленням, сприймаючись у ньому як іностильове явище.

У конструкціях з подвоєнням (потроєнням і т. д.) Н. Ю. Шведова розрізняє побудови безсполучникові і сполучникові з виділенням у кожному типі кількох підтипів. Так, серед безсполучникових побудов розрізняються такі, компоненти яких належать до однієї граматичної категорії (ми б сказали — до однієї частини мови), і такі, що їх складники належать до різних частин мови. Залежно від характеру сполучуваності компонентів безсполучникові побудови першого підтипу поділяються, поперше, на лексично не обмежені сполуки типу *сидів-сидів, писав-писав* («...у плані граматичної абстракції вони існують як вільно наповнювана модель»¹, можуть конструюватись з будь-яких дієслів); по-друге, на лексично обмежені сполуки, одним із компонентів котрих може виступати лише слово певної семантичної групи: *лежиши відпочиваєш* (в жодному разі *лежиши біжиши*), *стоїть плаче* і под.; по-третє, на сполуки з лексично незамінюваним компонентом: *візьму сяду, знай прийду* і под.; елемент *візьму* лексично не може бути замінений ніяким іншим.

Спостереження над українським розмовним матеріалом переконують нас у слушності класифікаційної схеми, запропонованої Н. Ю. Шведовою. Тільки через тісні рамки нашого дослідження цих явищ ми скористаємось схемою авторки в загальному плані.

Повторення дієслова в тій або іншій видо-часовій і способовій формі, окрім синтаксичного значення, яке полягає в трансформації звичайного простого присудка у простий ускладнений, ще набуває певної семантико-стилістичної функції, бо виступає індикатором цілком окресленого значення та емоції. Завдяки повторові утворюється окрема інтонаційно-смілова одиниця, а в синтаксичному плані — й окрема синтагма з градацією на цілу низку різновидів, що в свою чергу суттєво позначається

¹ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 18.

на ритмомелодичному членуванні розмовних уривків мовлення.

Так, значення тривалості дії, її повторюваності чи великої повноти вияву формується повторенням дієслова в теперішньому часі і в минулому недоконаному. Обидва компоненти вимовляються або зливо, прискорено (проте з акцентуванням першого з них), або з паузою і однаковим виділенням наголошеного складу в кожному елементі. Другий випадок частотніший, типовіший. В той же час зазначені інтонаційні відміни не тягнуть за собою відмін в основних і спільних значеннях таких сполук — у значеннях тривалості предикативної ознаки, її сталості або інтенсивності. Вдамося до прикладів: «А другий біга, біга, а толку ніякого» (7); «Старости поглядали-поглядали на двері, а їх все нема» (2); «Галя слуха-слуха таку сумну приповістку про таке гірке та злиденне життя, — та аж страх і візьме» (Мирн.); «Мучився-мучився ото старий пан та й перевів нас з горниць у нову хату» (Мирн.); «Молодого віку *робиш-робиш*, а сам в убожестві, в ганьбі, — і такеньки старість накопиться» (Вовч.).

Така структурна модель присудка здебільшого властива розмовно-побутовій, переважно розважливій, монологічній оповіді. Проте вона є звичайною й для діалогів на побутові теми, особливо для реплік-відповідей, що сприймаються при цьому з виразною категоричністю, до якої може долучатись відтінок роздратованості, нетерпіння, ухильності, поблажливості, прихильності тощо. Певна річ, за неодмінний модифікуючий чинник у вираженні цих та інших модальних значень завжди править відповідне інтонуювання відповіді: «А ви бачились з Лариною? — *Бачилась, бачилась*» (23); «Голова вже робить, не знаєш? — *Не знаю, не знаю*» (2); «Довго ждали? — *Ждали, ждали і ще раз ждали*» (8). У такому випадку, як «*Чули, чули*, — загомоніла громада, — прислав він і до нас гінця, привозили і грамоту з Києва...» (Петр.), повторення присудка виражає більшу певність у реалізації дії.

Поширеними є форми ускладнених присудків з дієслів у доконаному виді минулого і майбутнього часу. Обидва дієслівні компоненти таких присудків помітно зливаються інтонаційно і означають дію, яка періодично поновлюється, а потім замінюється іншою дією (діями) з результативним значенням. «Старости *подивились-подивились*, потому встали і пішли» (19); «*Походиш-походиш*, а все ж

доб'ється» (8); «Парубки погомоніли-погомоніли та й розійшлись» (Вовч.); «Здрастуйте! — Сергій та Оленка до панів, так соромливо. Стали на порозі, стоять. Подивились-подивились пани їм на ситець, та й нічого» (Тесл.); «Я напишу, напишу... годі.., а ти не принось двох двадцяток, не треба» (Вовч.).

Ускладнений головний член односкладного речення у формі наказового способу або дійсного, що виконує функцію наказового, підкреслює настійність наказу, прохання, заклик або, в залежності від інтонації, виражає ці модальні значення послаблено, з відтінком доброзичливості. «Учись-учись — здається» (6); «Підемо, підемо, годі-бо» (1); «Стій, стій! Куди ти біжиш!» (Кул.); «Тягни, тягни! — погукувала на невістку» (Горд.); «Слухайте, слухайте! Годі вам там. Земля належить трудящим» (Коцюб.); «Навчай, навчай! Яка, пак, премудра! — не втерпіла баба Параска» (Н.-Лев.); «Прийди, прийди, коханку, Далеко ще до ранку!» (Федьк.); «Не забудь, не забудь Юних днів, днів весни» (Фр.).

Порівняно з розглянутими випадками повторення дієслова в структурі присудка або предикативної основи речення виражає помітно більшу безперервність, тривалість чи інтенсивність дії, якщо тільки до складу предикативного члена речення входять сполучник, частка або вигук *і, та, та й (да й), як, так, о* та ін. Це також лексично необмежені сполуки. «Наш Союз міцніє і міцніє» (14); «Добре, що молоді з нашого села ото вчаться і вчаться» (13); «Я як був у них, то воно [дитя] плаче та й плаче, все «ува» та «ува» (12); «Ой, дівчата! Ми балакаємо, а вони все собі списують та списують. Нащо воно вам потрібне?» (18); «Та беруть-беруть, і все на місці» (Збан.); «Стережуть і стережуть, і що воно далі буде, сам не знаю» (Мик.); «Музика гра та й гра!» (Коб.); «Так. Вередую та й вередую. Ласощів хочу!» (Кв.-Осн.); «Та вже бався, бався, на те бог і свято дав» (Л. Укр.); «Читай же, читай щодня газети! Порозумнішаєш!» (274); «Крутить, ой крутить же, стерво, — Корній знов скрушно мотає головою; то зуб йому крутить» (Гонч.); «Взагалі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив, як ніч, навіть їсти покинув» (Коцюб.); «...а вона йому десять, та так і стриже, так і стриже, та вигадує, та докладає, та придирається...» (Кв.-Осн.).

Цю функцію — посилення інтенсивності, тривалості дії — виконує й кількаразове повторення присудка. «Чо-

ловік довго не одвідував її в лікарні, а потім іде, йому, мовби, й совісно. Зараз помирились і так і живуть вони, живуть, живуть і живуть. Та й хорошо це!» (19); «Здурів! здурів! Йй-богу, здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі» (Коцюб.); «Ти не маєш права так говорити про Сусанну Петрівну. — Ні, маю! Вона просто заздрить, заздрить, заздрить!» (Соб.); «Воюють ті американці в Азії, воюють і воюють. Та не виграють...» (169); «Сідайте! — запропонував він господареві. — Та сідайте, сідайте, на мене не оглядайтесь: я вже походжу, така в мене звичка!» (Смол.).

Кількісно значно меншою (порівняно з лексично необмеженими сполуками в ролі присудка або предикативної основи речення) є група лексично обмежених сполук — безсполучникових і сполучникових. Але й вони продуктивні у розмовному мовленні, особливо в казках, думках, в оповідях про минуле. Вичерпно характеризує їх Н. Ю. Шведова¹, певною мірою О. В. Красильникова². Ми тільки наведемо (загалом за Н. Ю. Шведовою) приклади вживаніших різновидів таких сполук, одночасно безсполучникових і сполучникових, оскільки службове слово категоріально не модифікує значення словосполучення і всієї конструкції, а лиш повніше акцентує один із компонентів в аналітично побудованому предикативному членові. У сполуках типу *лежить думає, ходить співає, сидить шие, лежить та думає, ходить і співає, сидить та й плаче* називається конкретна дія (*думає, співає, шие*), що відбувається під час перебування особи в певному стані (*лежить, сидить* і т. д.). *Піду подивлюсь, зайду провідаю, біжи купи, поїдемо купимо, дійдемо спочинемо*, так само як і сполуки з службовим словом, означають конкретну дію (*подивлюсь, провідаю, купи* і т. д.), для реалізації якої потрібне попереднє і відповідне спрямування руху. *Ість-н'є, купить-продасть, одягне-обує, шие-в'яже, побив-порував, просить-плаче, н'є-гуляє, їсть та н'є, шие та й в'яже* означають різні дії, але такі, що поєднуються, зливаються в одній. *Живе-поживає, грає-виграє, ходить-походжає, гука-погукує, кричить-покрикує, лє-поливає* (а також такі і подібні сполуки із службовим словом) — дія тривала, що реалізується безперешкодно і в той же час не зовсім цілеспрямовано; *дивить-*

¹ Див. Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 57—71, 86—91.

² Див. Е. В. Красильникова, Конструкции с удвоением в русской разговорной речи.— РЯШ, 1971, № 5, стор. 80—83.

ся не надивиться, тишитесь не натішитесь, слухає не наслухається, читає не начитається, любить та й не налюбиться — дія виявляється повно, тривало, значення заперечення майже відсутне (за Н. Ю. Шведовою — тільки ослаблене; стор. 67). У кожній з груп зазначених сполук тільки дві лексично повнозначні одиниці, які не вступають у підрядний зв'язок, бо в них відсутні формальне вираження залежності однієї форми від іншої. Їх також не об'єднує інтонація переліку, якою характеризується сурядний зв'язок. Тому до речі буде такі сполуки вважати паратактичними, такими, компоненти яких вступають у різні відношення логічного підпорядкування, зв'язані між собою за смыслом, займаючи в реченні або незалежну позицію, або залежну від однієї і тієї самої третьої форми¹. «Багато тут під Веприком шведів *побили-порубали*» (23); «Мала мати одну дочку, та й купала у медочку, та й купала-обмивала, щастя-долі не вгадала, за п'яниченьку віддала. П'є п'яниця, *п'є-гуляє*, прийде — жінку *б'є та лає*» (12); «Воно нічого, тільки якби племінниця не так відносила. А то *все ходить та бурчить*» (5); «Діти малі, не розуміють, *плачуть та просять*» (4); «Не я тебе *сушив-крушив*. Сама ти зів'яла, Як я тебе тричі сватав, А ти відказала» (50); «Здрастуй, сестро. Ну, як *живеш-маєш?*—Та *живем-не горюєм*, до хліба маємо. *Жуємо та живемо*. Так собі, помаленьку» (71); «*Жили-були* собі наші сусіди працювито, то й стали передовиками (341); «Вийшла мати з нової хати, *Стала* вона *плакати і ридати*, Вийшла мати за нові ворота, *Стала* ж вона, як бідна сирота» (211); «Хто сидів під возом, хто під горницями; кожен ховався од душної спеки, що несамовито *пекла-палила*» (Мири.); «Він з жінкою своєю *ходить-позходить* та спродає, та гроші лічить!..» (Вовч.); «Як-то ви *живете-поживаєте?*» (Вовч.); «Галю раз у раз *гука та погукує*» (Вовч.); «*Снідаємо й дивимось*, любуємось місцем» (Тесл.); «...нічого не второпаю, що ви *говорите-кажете*» (Кв.-Осн.); «Прокіп нічого вже. *Плете сидить*» (Тесл.); «...а той Андрійко... *лежить* у Лубнах у лікарні, *помирає*» (Вас.).

¹ Див. А. Н. Гвоздев, Согласование глагола с глаголом.— РЯШ, 1930, № 2; В. И. Собинова, Словосочетания с двумя формами глагола, связанными по способу подчинения.— «Труды Воронежского госуниверситета», т. 59, Воронеж, 1957; Е. В. Красильникова, зазнач. праця, стор. 82.

У записках розмовного мовлення нерідко повторюється імператив, здебільшого у формі другої особи однини (при можливій зрідка множинній формі) і часткою *не* посередині: *жди не жди, говори не говори, кажи не кажи, крути не крути, питай не питай, плач не плач, проси не проси, сидить не сидить, сідайте не сідайте, співай не співай, ходи не ходи* і т. п. Такі розмовні предикативні форми виступають у складносурядних побудовах з протиставним змістовим зв'язком між компонентами (окремими сурядними реченнями) і мають обмежену лексико-граматичну сполучуваність з підметом, який завжди буває займенниковим, займаючи в першому сурядному реченні пряме (більш звичне) або інверсоване місце; при присудковій може стояти частка *собі*, яка посилює категоричність дії або стану і вказує на певне нехтування, ігнорування мовця співрозмовниками, пор.: «*Ти проси не проси, а я за це діло не візьмусь*» і «*Ти проси собі не проси, а я за це діло не візьмусь*» (192).

Однак словосполуки типу *бий не бий, веди не веди* також функціонують як вставні елементи речення, показуючи обов'язковість, навіть неодмінність дії, вираженої присудком або головним членом безособової конструкції, як, наприклад, у такому випадку: «Веприк [село] проявив сильний патріотизм, що шведам, *крути не крути*, а довелось *тікати*» (23).

Позиційне роз'єднання повторюваних дієслів у тій же предикативній формі ще більше (порівняно з уже розглянутими випадками) актуалізує її, а у віршованій мові ще й створює необхідну фольклорно-поетичну ритміку і тональність, забезпечуючи цим гармонійну стрункість фрази. Коріння її побудови сягає народної творчості, народної пісні, де розмір, ритм і мелодія поєднуються напрочуд вдало: «*От думав наш викладач, думав, а далі й каже...*» (90); «*М а р т и н. Йосип Степанович, слухайте сюди, я ж кажу, не дає Юдко Мартинові набір, не дає*» (Кроп.); «*Не зашумлять столітні дуби, Не зашумлять... Не зацвітуть поживклі луки, Не зацвітуть*» (Олесь). Ці стилістичні якості мовлення також зберігаються за умови паралельного вживання кількох різносемантичних повторів: «*Хтось було двері в нас вкрав! Вже ми їх лапали-лапали, обмацували-обмацували*; прийшлося було пробі кричати, а ти тут увійшла» (Кв.-Осн.); пор. також у фольклорному мовленні: «*Рости-рости, дівчинонько, на другу весну. Росла-росла дівчинонька, Та й на порі ста-*

ла, *Ждала-ждала миленького, Та й плакати стала*» (нар. пісня) ¹.

Пор. також структури із значенням невизначеної чи навіть нереалізованої дії, що подекуди підкреслюється наявною часткою *чи*: «*Пишу чи не пишу, а все ж втомлююся*» (90); «*Він їй слово нехотя скаже чи не скаже, а вона йому десять*» (Кв.-Осн.); «*Хомиха спить і не спить, дримає і не дримає*» (Н.-Лев.); «*Закрию очі, сплю не сплю, і марно здається, мовби лечу я у санках...*» (Л. Укр.); «*Чи хотіли, чи не хотіли старости, узявши хліб, назад пішли*» (Кв.-Осн.).

Характерну рису синтаксису розмовного мовлення становлять побудови, що мають у предикативному члені сполуку з лексично незамінюваним компонентом типу *візьму* (*візьму, візьміть*), *знай* (*знайте*), *давай* (*давайте*), *гляди* (*глядіть*), *дивись* (*дивіться*): *візьми зроби, візьму й зроблю, візьму та й зроблю* і т. д.; *знай ходить, знай поспитає, знай і скажу; гляди напиши, гляди ж не забудь* і т. д. Ці явища потребують окремого розгляду.

У сполуках типу *взяв зробив, взяв і попросив* слово *взяв* втрачає «повноту свого реального значення» ², фактично виступає як частка. За слушним зауваженням Н. Ю. Шведової, «загальноприйняте визначення цих форм як таких, що виражають раптову і несподівану дію, не відображає їх основного значення» ³. Таким значенням є для них значення довільності дії, її підкресленої невимушеності, що особливо впадає в око у сполуках з сполучником *і* (*та, та й*). Часом такий присудок має відтінок здійсненого наміру, бо показує, «що дія реалізувалась після того і внаслідок того, що була замислена» ⁴.

«О, Микола хазяїн! Ще з осені *взяв та й купив* усі запчастини. Тож і затримки не було з машинами в жнива» (347); «Чоловік *узяв і поклонився*» (1); «А я *взяла та сказала* за це дочці» (9); «Так він перше ніж у стан поїхав, *взяв та й одвів* до Дмитренка пару коней» (Мирн.). Щодо відтінку деякої раптовості, то його також можуть

¹ Повторення, потроєння і т. д. дієслова в тій самій чи морфологічно змінній формі утворює кілька однотипних присудків, якщо контекст представлений кількома реченнями з окремими підметами: «*Співала* колосом власна нива, *співали* жайворонки над нею, *співав* пісню серп, *підрізуючи* стебло, лунали співи по сінокосах, *співало*, *врешті, серце, повне надій*» (Коцюб.).

² А. А. Шахматов, Синтаксис..., стор. 233.

³ Н. Ю. Шведова, Очерки..., стор. 92.

⁴ «Курс сучасної укр. літер. мови», стор. 37.

пабувати ці сполуки, проте, здається, лише тоді, коли мовцеві чийсь вчинок здався невмотивованим, несподіваним. При цьому обидва компоненти вживаються у формах імператива: «А він *візьми та скажи* йому, розкрий усі карти!» (6). Можлива й форма умовного способу, однак при цьому втрачається значення раптовості, несподіваності, і весь мовний зворот набуває спонукально-заохочувальної функції: «Ти ж би *взяв та й попросив*, аби допомогли» (19).

Співіснує з *візьму прочитаю* конструкція *давай* (*дай*), *давайте* (*дайте*) *прочитаю*. Лексично незамінюваний компонент — дієслівна частка *давай* — здебільшого стоїть у препозиції, сполучаючись з дієсловом у майбутньому часі, наказовому способі або у формі інфінітива. Важко пристати до думки, ніби «в цій... конструкції значення раптовості початку дії звичайно сполучається з уявленням її тривалості, великої інтенсивності і наполегливості» ¹. Загальне і спільне значення таких побудов — це значення певного наміру, рішення або спонукання. Значення ж раптовості дії їм не притаманне. Інша річ — інтенсивність дії. Адже у фразі «Якось стрілися ми з нею і *давай балакають*» (15) дія (*давай балакають*) сприймається як цілком ситуативна і, найімовірніше, наперед не планована. Проте дія може проєктуватись заздалегідь: «Посідали — *давай обідать*» (Тесл.). У нижченаведеному прикладі форма присудка з елементом *давай* виражає тривалу дію, деяку невизначеність її і загалом звичайний перебіг: «Тут вп'ять впала пороша, ми, ловці-молодці, *давай ходить, давай слідить*, сьогодні рано устали й зараз на слід напали» (Кв.-Осн.). Набагато, однак, частіше такі структури містять спонукання (заклик, наказ, прохання і т. п.) до дії: «Пошабашили — і додому. — *Давай кінчимо* скирту, і тоді вже» (14); «*Давай спорити!* — *Давай!*» (136); «Він кинув батіжок, плюнув у долоні: — Ех, ти, Європа!.. *Дай-но я цюкну*» (Загреб.). Частка *давай* (*давайте*) легко може доповнюватись спонукально-вольовою часткою *ну* (*ану*): «*Ну, давайте* в доміно *зіграємо*» (93). Ці структури подекуди мають відтінок осуду, докору: «*Давайте, виходить, лежма полежимо?*» (1). Можливе також синтаксичне самостійне функціонування дієслівної частки *давай* (*давайте*) або таке саме функціонування її у сполуці з прислівником або іменником

¹ «Курс сучасної укр. літер. мови...», стор. 36.

при еліпсованому дієслові. Значення спонукування є основним модальним значенням для таких двоскладних і односкладних утворів: «*Давай пішки, певніше буде*» (117); «*Давай грамаєм, людей мало, час є*» (17); «*Давайте на таксі, бо ніколи*» (213); «*Давай, давай, удвох нам буде веселіше, — обличчя майора проймає жовтизною, а сивий їжак стриженої під бокс голови надає йому якоїсь колючості*» (Гонч.); «*Давай, давай! — чути, як підганяють. — Давай, давай!..*» (Збан.); «*Ну, за що ж вип'ємо? — підняв чарку Павло. — Давай мовчки, — сказав Грицько*» (Гол.); «*Хе-хе, — сміється Кирило. — Стара, давай насіння*» (Тесл.).

Побудови, що мають у предикативному члені лексично незамінюваний компонент — дієслівну частку *гляди* (*глядіть*), *дивись* (*дивіться*) у сполучі з повнозначним дієсловом, характеризуються загальним значенням застереження, перестороги: *Гляди, не скажи; Дивіться, не спіть; Гляди ж, прийди; Дивись, зроби це* або: «*Іди, іди, та гляди більше не попадайся*» (Кул.); «*Грицьку, — звернувся до Саранчука. — А ти б часом не заніс листа до моїх? — З охотою. — Тільки гляди, не підведи, земляче*» (Гол.); «*Гляди, сьогодні щоб убрався*» (Котл.). Службова функція *гляди, дивись* може зберігатися й при еліпсі повнозначного дієслова; в цьому випадку ще виразніше проступає модальність застереження, перестороги: «*Михайло. Гляди ж, того! Встань та послухай сюди*» (Котл.); «*Він виткнувся з-під повітки й до Зінки ще раз: «Гляди ж мені!»*» (Гол.). Але: «*Батько з рук у його, подививсь та по пиці його, по пиці халявами: — Гляди, — каже, — гляди!»*» (Тесл.); *гляди* тут означає *бережи*, тобто функціонує як власне предикативна одиниця (головний член односкладного означено-особового речення).

Пор. структури, в яких форма *знай* виступає у складі присудка як частка або виконує функцію окремого предикативного члена. «*Люди знай їздили по шляху: настає саме гаряча пора возовиці*» (Мирн.) і «*Ніколи цього не буде. Так і знай!»*» (Гол.). Сполука *знай їздили* має лексично незмінюваний перший компонент. Вона означає дію, що її реалізації сприяли певні супутні обставини, однак значно частіше дія відбувається незалежно від таких обставин, подекуди навіть наперекір їм. Це вже констатував і К. С. Аксаков: «*Цей вираз означає, що ні до чого іншого діла немає... Замість знай може бути вжите і знає. Напр.: «Навколо нього і шум і крик, а він знає собі*

піше (знай собі піше), і тільки» (тобто *піше*, ніби відмежувавшись від усього іншого, ніби нічого не помічаючи)»¹.

Варто звернути увагу й на лексично обмежені сполуки у функції предикативного члена типу *видом не видати, дрижма дрижати, кишмя кишити, лежма лежати, ливм'я лити, поїдом їсти, пропасти пропадом, ревама ревати, сидма сидіти, стійма стояти* і под. До них близькими є бігом бігти, криком кричати, ходором ходити, ревом ревіти, стогоном стогнати та ін. Обидва компоненти в сполуках обох типів належать до різних граматичних категорій, вимовляються злито, означають інтенсивну дію, повноту її вияву. Наприклад: «*Раніше, бувало, на селі чоловік поїдом жінку їв, а тепер рівноправність, спробуй-но*» (78); «*Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців*» (Коцюб.); «*А мати примічає, що з дочкою твориться дивне, але не здогадується.., що Настя сиднем сидить вдома, стала покірною та слухняною*» (Речм.).

Комунікативно вагомі у розмовному спілкуванні побудови, предикат яких виражений словами типу *звари, зроби, перестань, попадись, приглянься, прийди, скажи, спочинь, сядь, транся*. Такі форми здебільшого ускладнюються сполучником-часткою *і*: «*А тут і прийди начальник цеху, в самий раз!*» (90) (пор. «*А тут і прийшов...*»); «*Ось і загуби карбованця в дорозі, що тоді?*» (358); «*Станься ж тоді лихо: син захворів*» (189) і т. п. Ці форми, як і вже розглянуті, генетично і щодо функції є типово народно-розмовними й такими, що згодом потрапляють до художньо-белетристичного стилю. Зовнішньо вони збігаються з формами наказового способу, а за функцією їх слід кваліфікувати не як «драматичний імператив» (на тій підставі, що виразно вони не зв'язані ні з яким часовим значенням і надають вислову особливої динамічності і драматичності), а як специфічні форми минулого часу². Як про це пише О. Н. Прокопович, схожість з імперативом у даному випадку є зовнішньою, фонетичною, з наказовим способом їх об'єднує однаковість синтаксичних зв'язків із залежними словами, однак важли-

¹ К. С. Аксаков. Соч. филологические, ч. I, М., 1875, стор. 569—570.

² Див. Е. М. Прокопович, Особые формы прошедшего времени в роли сказуемого.— РЯШ, 1960, № 4, стор. 14—17.

вішим є інше: цим формам, на відміну від форм імператива, властиве значення часу взагалі, зокрема — категоріальне значення минулого часу доконаного виду. Це значення зберігається й за умови вживання їх в одному ряді з дієсловами інших часових форм (минулого, теперішнього). Вони утворюються тільки від дієслів доконаного виду й можуть стосуватись будь-якої особи, хоч у них і немає вказівки на особу (як і в інших формах минулого часу); своєрідне значення таких форм: їм властивий додатковий відтінок неочікуваності дії, її довільності (з погляду мовця).

До активно вживаних службових слів у складі предикативних членів речення належать *як, так, ну, ану, аж, вже, хоч, хай, тільки, лиш* і багато інших. З їх допомогою формується безліч різновидів дієслівних та недієслівних предикативних членів у складі двоскладного і односкладного речення. Докладний опис їх зроблено в неодноразово згадуваній праці Н. Ю. Шведової, тому ми обмежимось тільки окремими зауваженнями, вкажемо лише на окремі явища.

Дуже продуктивними є побудови, в яких експресивно-динамічну функцію виконує присудок з дієслова доконаного виду у формі минулого чи майбутнього часу та з модальної частки *як*, інколи *як не*. Такий присудок показує несподівану в минулому дію, а часто й великий ступінь її вияву: «*Ще ми вчора були на буряках, а дощ як нагрняне!*» (7); «*Та вони як вискочили з батогами, та як почали лякати діда!*» (80); «*Як вискочили з хати, та усі хто куди!*» (72); «*Учора отам на косовиці як грякнув грім, то аж шибки в хаті повилітали!*» (31); «*Коли щось як скинеться біля лозок, як ударить хвостом!*» (6); «*А собаки як лепенули в другу сторону!*» (179); «*От як затуркали, затуркали, бо, звісно, як наші молодичі, скільки їх не буде, та як заговорять разом усі в один голос, так нічого і не второпаш*» (Кв.-Осн.); «*І оладки,— каже,— і в школу беруть. Батько:— Що?! — Та як ухопить деркач*» (Тесл.); «*Баба припала лицем до подушки та як заголовить*» (Тесл.). Ці значення ще очевидніші при повторенні предикативного члена: «*Х р и с т я. Мене за серце як ухоне, як ухоне!*» (Кроп.); «*Таку злість в собі почуваю, аж душа пащить... як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх*» (Коцюб.). Однак раз по раз слово *як* не створює відтінку раптової чи несподіваної дії, а тільки підкреслює її неперіодичну повторюваність:

«*Мама раніш як куплять нам туфлі, та одні ж на п'ятьох, воно й жалієш тоді їх, бережеш, подивишся, подивишся та й поставиш, пилючку тільки витреш*» (19); «*Ото як піду до неї, коли щось болить, то вона духом підніме тебе*» (249); «*Та як попомотаєшся день, та так же втомишся.., що й... на колючках би заснув*» (Тесл.). В цих прикладах слово *як* легко допускає синонімічну заміну на *коли* (*ото як піду — ото коли піду; було як куплять — було коли куплять*), отже, набуває функції займенникового прислівника і певною мірою може навіть розглядатись як окремих придієслівний член речення (обставина) з розпливчастим значенням. Такі форми переважають в усних оповідях про минуле: «*Я як подивлюсь, як ті діти тих учителів іноді дратують!*» (5).

До типових явищ у розмовному синтаксисі належать присудки з особового дієслова і постпозитивного прислівника-частки *вже* (*уже*), яка означає повніший перебіг дії і в той же час показує, що дія-ознака є для особи новою, хоч і такою, що впливає з її попереднього стану. Обидва компоненти присудка інтонаційно зливаються: «*Тепер-то бачу вже*» (21); «*Сама знаю вже*» (3); «*Я сказала, що знаю, а сама боюсь вже*» (3); «*Скоріше, скоріше кінчаймо та йтимемо вже*» (6); «*Коли б то діти підросли вже, хоч бачити їх вченими*» (286). У заперечних конструкціях цей прислівник-частка вносить відтінок більшої категоричності в твердження про відсутність певної дії: «*Любив се діло. Зараз, правда, не люблю вже*» (19). В такому ж поєднанні може вживатися частка *хоч* (діалектне *хоть*) з обмежувальною функцією або частка *хай* з відтінком побажання: «*Аби тут протопив хоч*» (1); «*Гірко було жити, гірка робота, ну, все воно пройшло і не вернеться хай*» (2). За інших контекстуальних умов частка *хай* у такій позиції може виступати як повноцінний еквівалент дієслова-присудка: «*Та хай сплять. Що їм робить тепер. Грицю, не буди, нехай!*» (4). Частка *аби* в складі присудка надає йому і всій конструкції допустово-обмежувального відтінку: «*Своє життя аби розказала, то яка б була історія!*» (256).

Присудок (або головний член односкладного речення) може ускладнюватись постпозитивною часткою *таки*, яка створює відтінок допустовості: «*Ну, я пишу-таки листа*» (179); «*Зробимо-таки діло*» (181).

Своєрідно розмовними є питально-окличні конструкції з простим ускладненим присудком з особового дієсло-

ва і займенника який (яка, яке, які). Обидва компоненти присудка акцентуються і стоять у кінці речення: «Сім'я в мене знаєш яка?» (117); «Телевізор у нього бачив який!» (100). Відповідно до норм книжного мовлення структури цього типу піддаються трансформації в складнопідрядні, в яких дієслово виконує функцію головної частини. Ігнотаційний малюнок, а значить, і стилістична природа побудови при цьому змінюється докорінно, зокрема, втрачається її оклична модальність: «Знаєш, яка в мене сім'я?»; «Бачив, який у нього телевізор?».

Простий ускладнений присудок може мати в своїй структурі постпозитивний займенник такий (така, таке, такі), який, сам по собі не вносячи повнішої визначеності в семантику дієслова, все ж передбачає її обов'язкове розкриття при дальшому розгортанні думки, коли звичайно наявний інший, конкретизуючий присудок: «Не було ніяк дощу. А це недавно пройшов такий, що й промочив аж-аж землю» (122). Подекуди займенник такий є факультативним для структури речення, що служить додатковим аргументом на користь визначення його складовою частиною предикативного члена: «Якби ви знали, як у мене син співав. Ну й голос був. Та ось охрип і щось зробилось таке — перестав співати» (114).

Звісна річ, не в меншій мірі розмовна специфіка виявляється у синтаксичному оформленні іменних та дієслівних складених присудків, особливо ускладнених. Тут неможливо навіть у загальних рисах схарактеризувати цей незмірно широкий об'єкт аналізу, і тому ми обмежимося тільки окремими зауваженнями і поодинокими прикладами-ілюстраціями.

Складені присудки обох типів найбільше характеризуються такими визначальними рисами: наповненням лексикою і фразеологією, переважно розмовно-побутовою; насиченістю модальними частками та іншими повнозначними і службовими словами в ролі часток; порядком слів, особливо граматично залежних, які часто виносяться у кінець присудка і речення, як, наприклад, у таких висловах: «Колгосп наш багатий хоч куди!» (в іншому варіанті — *багатий хоч як*); «Усе дома гарне таке»; «А чоловік хороший-хороший такий»; «Е, дощ буде. Он наступа страшне який!»; «Урожай — страшне який!»; «Мій батько, ой же, яким комуністом був!»; «Оце тут грунт нічого, а далі глина, не годний вже». Проте більш звичною є препозиція службових елементів складеного

присудка у відношенні до головного, тобто прямий порядок його компонентів: «Я ж зосталась одна-однісінька!»; «Після обіду підем картоплю брать». Кілька інших типово розмовних прикладів: «Тільки тепер уже не те, а молодого страх яка ловка була» (341); «Буряки у вас хороші? — Буряки? Отакі-о завбільшки!» (173) (значення ознаки, вираженої присудком, підкреслюється жестом); «А шия... хоч обіддя гни, отака-о!..» (Тесл.); «Село наше — на весь район». Або ще більшою мірою наголошується предикативна ознака: «Отам на грядках отакі-о головки!» (29); «Буряки? Отака-о гичка» (79). Пор. також: «У мене дочка теж дума їхать оце вчиться» (120). Найімовірніше, що словесний комплекс — *теж дума їхать оце вчиться* — ускладнена форма дієслівного складеного присудка. Так само: «Обурення й занепокоєння... дійшли до того, що він ладен був повернути назад» (Оров.).

Із своєрідних рис в оформленні зв'язки передусім впадає в око її відсутність у теперішньому часі (йдеться про найтиповішу зв'язку, передавану дієсловом *бути*): «Колгосп наш мільйонер» (14); «Електромонтер мій син» (2); «Дні тепер погожі» (4). В тих рідших випадках, коли зв'язка наявна, вона найчастіше має форму «єсть», «є»: «Доглядять урожай єсть наша спільна турбота» (245); «У нас в домі є і телевізор, і холодильник, і воду провели, все, що треба, є» (19).

І, наприкінці, зауважимо, що незаперечною є також розмовна специфіка багатьох неаналітичних предикативних одиниць. Вкажемо хоча б на такі з них, як *бах, бац, бебех, брязь, бряк, бульк, бух, дзень, звяк, зирк, кап, клац, лап, ляп, паць, пльг, пурх, рип, стриб, стук, трах, трісь, тьоп, хап, хвать, хвись, хіп, хруп, хрусь, чмок, шарп, шась, шльоп, шубовсть* і под. У книжних стилях мовлення, особливо у науковому та в офіційно-діловому, такі форми сприймаються як іностильові, побутово-розмовні. На думку Ф. І. Буслаєва, аналогічні явища російської мови («хлоп», «прыг» і под.) — це урізані дієслівні форми¹; І. І. Срезневський і О. О. Потебня вважали їх дієслівними частками²; О. М. Пешковський — формами

¹ Див. Ф. І. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, М., 1958, стор. 106.

² Див. И. И. Срезневский, Глагольные частицы. — «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики», СПб., 1854; А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, М.—Л., 1941, стор. 189.

«ультрамоментального виду»¹, О. О. Шахматов — дієслівними вигуками², В. В. Виноградов, О. Н. Прокопович — дієслівно-вигуковими формами³, А. І. Германович, А. А. Реформатський — дієслівними формами⁴. О. Н. Хлебникова-Прокопович пропонує розрізняти серед них такі, що функціонують як дієслівні присудки та вигуки (*глядь, хвать, хлоп*), і такі, що вживаються тільки як дієслівні присудки (*верть, шмиг, юрк*)⁵. Ю. Т. Долин наголошує на тому, що залежно від конституації ці слова побутують як дієслівні форми, вигуки (чи звуконаслідування) або як іменники⁶. Гадаємо, що слова типу *бах, зирк, стук, шасть* слід усе ж кваліфікувати як дієслівні: безсумнівним є семантичний зв'язок цих слів з відповідними повноутвореними дієсловами (*бах — бахнув, зирк — зиркнув, клац — клацнув*); хоч у них відсутні будь-які афіксальні показники тієї чи іншої частини мови, все ж, як це засвідчують наведені в дужках приклади, вони «стоять» у парадигматичних стосунках з дієсловом, зокрема, вони залучені до видової парадигми, зберігають дієслівну номінативність, властивості дієслівного керування, дієслівну сполучуваність (пор. «Я тут же *клац* замком» і «Я тут же *клацнув* замком»); типовою для них є все-таки предикативна синтаксична функція⁷. Такі форми зберігають значення, близьке до значення повних діє-

¹ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 4, М., 1934, стор. 180—181.

² Див. А. А. Шахматов, Синтаксис..., стор. 508.

³ Див. В. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947, стор. 556; Р. Д. Швец, Грамматическая характеристика глагольно-междометных форм в современном русском и украинском языках. Автореф. канд. дисс., Л., 1954, стор. 4; Е. Н. Прокопович, Глагольно-междометные формы в русском литературном языке XIX в.—ВЯ, 1965, № 1, стор. 76—79; іі ж, Особые формы глагольного сказуемого в современном русском языке.—РЯШ, 1958, № 1, стор. 7—11.

⁴ Див. А. И. Германович, Глаголы типа «толк», «шасть», т. XIV, Симферополь, 1949; А. А. Реформатский, Глагольные формы типа «хлоп».—Известия АН СССР», ОЛЯ, 1963, т. XXII, вып. 2, стор. 129.

⁵ Див. Е. Н. Хлебникова-Прокопович, Особые формы глагольного сказуемого в современном русском языке.—РЯШ, 1958, № 1, (те саме у згаданій статті авторки.—ВЯ, 1965, № 1).

⁶ Див. Ю. Т. Долин, К вопросу о грамматической природе форм типа «хлоп» в современном русском языке.—РЯШ, 1970, № 5, стор. 93—95.

⁷ Див. А. А. Реформатский, зазнач. праця, стор. 128—129.

слівних форм минулого часу однократного доконаного виду: означають раптову, несподівану чи дуже швидку дію. Напр.: «Тоді він нашого Васю *стук* у спину» (278); «А начальник нагнув тут голову і *зирк* у нашу сторону» (9); «Доходе він, а воно тільки *хап* — і піп у капкані» (56); «Інший рветься з усієї сили за долею... От-от догнав... І — *бебех* в могилу!» (Шевч.); «*Брязь!*— одно вікно... *Дзень!*— друге... Посипалось третє. *Грюк!*— ногою в двері...» (Мирн.); «Коли *зирк!* З другого боку, з конопель підводиться дяк, неначе стовп» (Н.-Лев.); «Він тоді правою рукою *лап*, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло» (Коцюб.); «Зайде спереду — не так лице держиш! *Трісь* тебе по голові, аж голова перекутиться!» (Н.-Лев.); «У-у, прокляті!... — Та *хп* за добре намисто» (Мирн.); «А то хай знають, які вони святі та божі — і Василь Васильович і Тетяна! І моральний розклад їм обом — *шльон!*» (Загреб.); «Мати *кив* на мене: вийди, мов» (Тесл.). Ці незмінні слова часом повторюються, доповнюються службовим словом, тобто виступають в ускладненій формі: *стук-стук, хап-хап, бац та бац, хлоп і хлоп*.

Не менш типові для розмовно-побутового мовлення й найрізніші вигуки та звуковідтворюючі слова у функції предикативних членів речення¹. Кілька прикладів: «Треба більше оптимізму, ти ж молодий, робота в тебе чудесна. То чого ж ти іноді *ох та ох?*» (17); «А соловей *тьох та йтьох*, котяться сльози як горох» (284); «Воно ж ото молоді та зелене, як зберуться в купку, так і *бу-бу-бу та ха-ха-ха*» (325); «А що то — молоді: *шу-шу, шу-шу!*» (Гол.); «Діжа проспівав на мотив футбольного маршу: «*Трум-ту-ту-струм-ту-ту, трум-туру-туру-ум*» (Загреб.); «Лунали тільки нерозбірливі голоси. Спершу Федьків, глухий, басовитий, так, наче він засунув голову в бочку: *бу-бу-бу, бу-бу-бу*» (Дім.); «Почув це горобчик-молодчик, що сидів на високій вербі, і у відповідь зашвірінчав: «*Цвірінь-цвірінь, цвірінь-цвірінь!*» (Трубл.); «*Бум-м!* Все полетіло шкереберть» (Загреб.); «Вічні сніги, круті спади, кілометри льодовиків, *бр-р!*» (Загреб.). Подекуди значення дієслова в предикативному члені компенсується част-

¹ Також у функції підмета, другорядних членів і, особливо, в ролі синтаксично нечленованих структур, саме — слів-речень (див. IV розділ).

кою, яка виражає повноту вияву синонімічно сприйманої дії: «П а ш к а. Та вас таки, певно, в любистку купали, бо всі дівчата за вами аж-аж-аж» (Ст.).

Розглянуті вище моделі присудка і предикативної основи речення (переважно аналітичної будови) становлять своєрідні явища розмовного синтаксису, які з допомогою відповідної інтонації та в супроводі позамовних засобів (жесту, міміки) виражають невичерпно багату гаму модально-експресивних відтінків. Даліше вивчення цих одиниць, передусім у граматики-стилістичному плані, продовжує залишатись актуальним.

Розділ III

СТРУКТУРА НЕПОВНОГО РЕЧЕННЯ І ЯВИЩА РОЗМОВНОЇ ЕКОНОМІЇ. ПРИЄДНУВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ

Для розмовної течії мовлення, крім часто простежуваних явищ синтаксичної надлишковості, ще більшою мірою характерні явища протилежного типу — синтаксичної конденсації, компресії (ущільнення). Їх можна було б також назвати явищами синтаксичної асиміляції або редукації. Задовольняючи одвічну тенденцію до економії «праці», зусиль у мовленні, ці явища у великій мірі закладені в можливостях структурно-граматичних форм так званих неповних речень.

1. Проблема неповного речення в синтаксисі

Про сутність неповних структур, основи класифікації і умови функціонування, про внутрішньо- і зовнішньосинтаксичні чинники, що ними вони зумовлюються, стилістичні якості, притаманність їх різним стилям мови (та мовлення) і т. п. йдеться в цілій низці досліджень; кілька з них належать нам. Зауважимо, однак, що нижчерозглядувані теоретичні питання тільки у деяких головних моментах ґрунтуються на наших попередніх розвідках. Тут ми порушуємо немало інших питань теорії неповного речення, які або «підказані» самим характером матеріалу, передусім живомовного, або викликані появою нових досліджень про ці синтаксичні утворення, які продовжують привертати до себе увагу мовознавців, або, природно, появою нових елементів в осмисленні їх структурно-змістової сутності. Деякі з цих елементів у нашому власному сприйманні з'явилися внаслідок окремих критичних зауважень, що їх деякі дослідники зробили нам з приводу того, як ми розуміємо (чи розуміли раніше) певні аспекти проблеми неповного речення¹. Загалом же наше

¹ Див., зокрема, П. П. Коструба, До питання про поняття і класифікацію неповних речень.— «Питання українського мовознавства», кн. IV, Львів, 1960, стор. 38—75.

трактування граматично неповних структур залишається попереднім і, скажемо задалегідь, в одному принципової ваги моменті повністю або частково не узгоджується з думками таких відомих дослідників неповного речення, як І. О. Попова, Н. Ю. Шведова, В. В. Виноградов, О. А. Земська та ін. У той же час дослідження І. О. Попової¹ становило для нас важливе теоретичне джерело і досить повно враховувалось. Проте, як і раніше, ми переконані в науковій обгрунтованості цієї концепції неповного речення, основи якої були закладені М. Гречем, І. Ф. Буслаєвим, П. Перевлеським, особливо О. М. Пешковським і О. О. Шахматовим. З різними застереженнями і частковими модифікаціями ця концепція підтримується тими радянськими лінгвістами, які спеціально (О. М. Назаров, П. П. Коструба, А. С. Попов, О. П. Скородников, Б. І. Фоміних та ін.) або принагідно (Л. А. Булаховський, О. С. Мельничук, М. Я. Немировський, І. Г. Матвійс та ін.) вивчали неповні речення. Вона є такою панівною (щоправда, у різних варіаціях) і в зарубіжному мовознавстві (Б. Дельбрюк, Ш. Баллі, В. Вундт, Й. Ріс, А. Красновольський, З. Клеменсевич, Е. Бернекер, Г. Келлер та ін.).

Конче потрібно, щоб речення, які уперше в «Практической русской грамматике» М. Греча (1827 р.) названо *неповними* і у вивченні яких вітчизняній граматичній науці належить пріоритет, нарешті одержали по можливості однакове трактування. Поки що цього немає. Відсутня, наприклад, єдина думка про такі важливі сторони їх сутності, як структурна побудова та основи класифікації. Навіть продовжує існувати різнобій у їх найменуванні. Одні граматисти беззастережно користуються терміном «неповні речення» (О. М. Пешковський, О. О. Шахматов, А. С. Попов, О. М. Назаров, І. Г. Черденченко та ін.), інші застерігають, що вживають цей термін умовно (І. О. Попова, О. А. Іванчикова, Н. Ю. Шведова і ін.). Одні оперують лише терміном «еліптичні речення» (передусім всі зарубіжні мовознавці), інші двома термінами — «неповні речення» та «еліптичні речення», вважаючи, що вони становлять паралельні назви тих самих або майже тих самих структур (Б. М. Кулик та ін.).

¹ И. А. Попова, Неполные предложения в современном русском языке.— «Труды Института языкознания АН СССР», т. II, М., 1953, стор. 3—136.

Зрозуміла річ, поки не подолано деяких суттєвих прогалин у вивченні неповних речень, не усунуто принципових розходжень у трактуванні їхньої граматико-змістової специфіки — доти не можна буде запропонувати загальноприйнятій концепції неповного речення, а тільки більш усталену, з тривкішою традицією і ширшим визнанням.

В українському мовознавстві неповні речення ще майже не вивчалися на матеріалі, за який би правили записи усного розмовного українського мовлення. З російських лінгвістів тільки О. А. Земська¹ і А. Б. Шапіро² використовують (обмежено) для цієї мети живомовний матеріал: О. А. Земська досліджує явище еліпсису в російському усному літературному мовленні, а А. Б. Шапіро характеризує неповні речення у мовленні діалектному.

Неповні речення посідають велику питому вагу в синтаксисі сучасної української літературної мови, особливо у системі її розмовного стилю в обох формах його вияву — усній та писемній. Всяке речення є повним або неповним. Тому дослідження неповних речень важливе у загальнотеоретичному і в методично-практичному плані, бо тісно пов'язане з вивченням категорії речення в усій його багатоманітності, з відмежуванням одних типів речень від інших, з визначенням їх функцій і сфер застосування в різних стилях мови, з граматичним (синтаксичним) аналізом у вищій і середній школі.

Неповні речення — своєрідні засоби спілкування. Легко можна переконатись у тому, що вміле користування неповними реченнями і поєднання їх з повними забезпечує природність у виразі думки й почуття, а в багатьох випадках також і високу естетику слова, як, наприклад, у такому уривку з роману Ірини Вільде «Сестри Річинські»:

«Олена стояла перед ним, зніяковіла й тендітна, як травинка. У білій сукенці, тонесенька в талії, під хвилями буйного волосся, скидалася на велику ромашку. Аркадій так і назвав її.

— Ромашко,— сказав Аркадій ще того самого вечора,— за три тижні я заберу вас.

¹ Е. А. Земская, Русская разговорная речь (Перспект), М., 1968, стор. 46—47.

² А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953, стор. 181—186.

— Та ні,— *заперечила несміливо.*

Але він додав з глибоким переконанням:

— Ніколи не пошкодуєте, запевняю вас.

І не шкодувала. Можна сказати, що не шкодувала, хоч все співжиття з Аркадієм, оті довгі двадцять п'ять років, були самою тимчасовістю, самим очікуванням».

Або звернемося до усномовного контексту, у якому вдалі сполуки повних і неповних структур, як і наповнення їх потрібною лексикою, створюють типовий колорит невимушеного побутового мовлення, наснажуючи його відповідною емоційністю, афектом, у наведеному прикладі — гумористичним: «А мати якраз дістала з печі два курчати. Син і каже: «Дайте я вам докажу, що там не два курчати, а три». Вийшов батько з себе й каже: «Як ти такий грамотій, то я їстиму одне курча, *ти*, жінко,— *друге*; а *ти* — *третє*». Зоставсь син з своєю пихою голодний» (103).

Сутність неповного речення передусім виявляється у своєрідних особливостях його граматичного оформлення, в тому, що неповне речення — це таке синтаксичне утворення, в якому одна з ланок його будови — один чи кілька членів речення — не вимовляється і в той же час фіксується свідомістю, є зрозумілою. Таку відсутність одного, двох чи більше членів речення (або навіть частини аналітично збудованого члена речення) прийнято позначати не зовсім однозначними термінами «неназивання», «випущення», «пропуск», «нестача», «еліпсис», «еліпс», «еліпса». Процес зберігання у свідомості лексичного значення слова (слів) і притаманної йому граматичної форми здебільшого називають «дорозумлюванням» або «домислюванням». Обидві назви не цілком вдалі, бо їх можна витлумачувати в тому розумінні, що ми маємо на увазі щось нереальне або ніким не сказане. Пор. розмовний зворот *Не домислюй*, тобто *Не вигадуй*. Без сумніву, таке «розумування» було б не виправдане, бо в неповних реченнях завжди мають на увазі («дорозумлюють», «домислюють») певну одиницю мови. Терміни, хоч і зручні лаконічністю, неточні, умовні, їх краще уникати, адже точне вживання термінів — одна з найважливіших передумов точності наукових висновків.

Однак головне в даному разі — це визнання того, що випущення (або нестача) члена речення в неповному реченні, з одного боку, і його удержування в свідомості («дорозумлювання»), з другого, є реальним фактом.

У зв'язку з цим розглянемо кілька прикладів. Їх легко можна було б навести самостійно, притому велику кількість, бо за такий приклад може правити всяке неповне речення. Проте для більшої переконливості і щоб підкреслити, що відповідних поглядів дотримуються також інші (а точніше — переважна більшість дослідників), ми процитуємо декілька рядків з книги О. М. Гвоздева:

«Мати, бачачи, що син надягає стару краватку, запитує: *Навіщо ти стару? Надінь нову*. В інших обставинах мати, бачачи, що син надягає старий капелюх, уже скаже: *Навіщо ти старий? Надінь новий*. Неможливо припустити, що вживання в першому випадку жіночого роду *стара, нова*, а в другому чоловічого викликається ситуацією, а не узгодженням зі словами, що мають на увазі, *краватка і капелюх*»¹.

Як бачимо, цілком до речі користуватись словами-термінами «випущення», «пропуск», «нестача», «еліпсис» і под. У той же час ряд граматистів, слідом за І. О. Поповою, хоч практично й не може обійтись без цих назв (безвідносних синонімів), все ж уживає їх боязко, із застереженням. Так, Б. М. Кулик, навівши приклади, на наш погляд, виразних неповних речень «Колос повний гнеться до землі, *а порожній догори стирчить*»; «Уже перед самим окопом її поранило вдруге двома кулями: *однією в стегно, другою — в праву руку*» (Гонч.), тут же пише: «У виділеному реченні першого прикладу «не вистачає» одного члена (якщо це речення зіставити з відповідними типовими конструкціями повних речень), а в другому прикладі «не вистачає» по два члени»². І далі: «Такі речення традиційна граматики об'єднала під терміном «неповні речення». Але неповними вони названі умовно, бо в дійсності відсутність у таких реченнях одного чи кількох членів в умовах контексту зовсім не порушує їх смислової повноти, а в зв'язку з цим така відсутність є для них синтаксичною нормою»³.

У цьому питанні ми цілком на боці аргументованих міркувань П. П. Коструби, який слушно зазначає, що введення до складу неповних речень неназваних членів

¹ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, Синтаксис, М., 1958, стор. 150.

² Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. II, Синтаксис, К., 1961, стор. 118.

³ Там же.

(члена) «порушило б норми не синтаксичні, а стилістичні»¹.

Випущення члена або членів речення позначається на змісті тільки неповних конструкцій, не зачіпаючи суміжних структур, з яких відтворюється пропущене.

Постає питання: завдяки чому стає можливим не називати (випускати, еліпсувати) певні структурні частини речення? Загалом кажучи, завдяки тому, що еліipsis (пропуск) таких частин не тільки узгоджується з комунікативною метою речення, а й вагомо допомагає досягнути її найбільш природним, доцільним і зручним способом. Ця мета криється в потребі висловитися економно, без називання зрозумілого. «Неекономність вислову — одне з лих нашого мовлення»².

Звичайно, і повне речення будь-якої будови викликається цілком конкретною метою, яка модифікується в залежності від структурного типу речення і властивої йому семантики. Так, найтипівіші односкладні безособові речення вживаються тоді, коли постає потреба в відповіді про стихійні явища природи або фізичні відчуття людини, що не залежать від її волі.

Щоб повніше з'ясувати, де і за яких умов уживаються неповні речення, скористаємось бодай побіжним розглядом кількох характерних ситуацій мовлення, які засвідчують, що учасники розмови нерідко настільки «зживаються» і знають один одного, що все розуміють з першого слова, з «словесного натяку» чи «напівнатяку», навіть з жестового чи мімічного руху. Так, уже з перших рядків роману «Ранок» І. Микитенка дізнаємось, що Ольга («черниця») та її кучер у тривозі мчать кудись на саянях. Трохи далі з'ясовується, що поспішають вони до монастиря, а згодом стає також ясною причина їхньої тривоги і поквалності: ці контрреволюціонери везуть до монастиря небезпечну поклажу — ящики зі зброєю і таємний пакет. Тому до слів «купол монастирської церкви» читає, як невтаємничена особа, не може повністю збагнути такий обмін думками між подорожніми: «Скоро? — не терпляче питала вона кучера. — Недалеко вже. — *Женіть же! Женіть! Не шкодуйте!* — Коні мчали в напрямі на село Ладош... За якийсь час перед подорожніми заблищав

купол монастирської церкви. Вони були вже зовсім близько. — *Женіть! Женіть!* — Коні рвонули копитами сніг. Сани неслися шаленим погоном. — *Женіть, я вас благаю.* Або вдамося до випадків цілком «щоденних», звичайних. Віч-на-віч або по телефону цілком природним може бути такий обмін репліками: «Ну, як? — *Дістав.* — *Скільки?* — *П'ятнадцять.* — *А інше?* — *Завтра.* Репліки, як бачимо, містять лише те головне і нове, про що слід запитати або що повинно бути у відповіді. Радше вжити слова пропускаються, бо вони зрозумілі. Так виникають неповні діалогічні речення, в яких відсутні один або кілька членів, що їх учасники розмови мають на увазі.

Головна сфера функціонування неповних речень — живе повсякденне мовлення¹. Ними користуються за найрізноманітніших умов: і на гомінкій міській вулиці, коли, зустрічаючи товариша, який поспішає, запитуюмо: *Куди?* замість *Куди так поспішаєш?*; і дома, коли ми говоримо: *Ще одну тарілочку!*, або *Ще одну!*, або тільки *Ще!* замість *Налийте мені, мамо, ще одну тарілочку супу!* і под.; і на пошті, коли, виписуючи квитанцію на послану телеграму, нам кажуть: *Сорок п'ять*; і біля залізничної каси, коли ми говоримо: *До Полтави!* замість *Дайте мені квиток до станції Полтава*; і тоді, коли, входячи до кабінету директора школи, в учительську, до квартири знайомих тощо, запитуюмо: *Можна?*; і на зборах, коли чуємо: *Хто за? Хто проти?*; і в усіх тих випадках, коли звертаємось до інших з проханням чи вимогою *Дозвольте, Почекайте* і т. п. Вживаючи такі неповні структури, ми коротко і стисло висловлюємось і водночас повністю і легко сприймаємо те, що нам кажуть інші. В тих життєвих ситуаціях, коли ясно, *хто, де, коли, з якою метою, чому* тощо говорить, оформлення тієї чи іншої думки у формі неповного речення не збіднює її, не послаблює її ваги і становить звичайне явище розмовного мовлення.

Комунікативна (функціональна) потреба у випущенні члена або членів речення — це його (випущення) причина, а саме випущення, отже, й утворення неповного речення, — її наслідок. Це головне, однак не єдине з того, від чого залежить поява неповного речення. Його не можна було б утворити, якби цьому також не сприяли

¹ П. П. Коструба, зазнач. праця, стор. 46.

² І. К. Білодід, Роль усного мовлення в мовній практиці соціалістичного суспільства. — «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965, стор. 40.

¹ «Живому мовленню властива лапідарність, тобто неповна вираженість» (Е. М. Галкил-Федорук, О пулевых формах в синтаксисе. — РЯШ, 1962, № 2, стор. 10).

певні своєрідні синтаксичні умови. Вони бувають зовнішньосинтаксичними і внутрішньосинтаксичними.

Зовнішньосинтаксичні умови — це ситуація, тобто вся сукупність обставин, за яких відбувається мовлення, в тому числі й набутий мовцями життєвий досвід, їхня міміка і жести. У багатьох випадках ситуація відтворюється мовним контекстом, тобто писемним або усномовним уривком, що складається з багатьох, кількох чи двох речень різної будови, пов'язаних змістом і граматично, проте може фіксуватись і самим тільки неповним реченням. Наприклад, у цілому ряді випадків ми не маємо потреби в повному реченні типу *Наберіть чорнило в авторучку*. Зручнішим і природнішим виявиться неповне *Наберіть*: відповідні об'єкти («чорнило», «авторучка») наявні в безпосередньому зоровому сприйманні, що й робить необов'язковим введення їх до складу речення. Інша річ, коли конкретна ситуація відтворюється графічно: щоб бути зрозумілою, всі її елементи повинні знайти безпосередню реалізацію в слові. «—Ось копія наказу.— Щорс спокійно розірвав конверт. Навколо вже створився гнітючий настрій.— Дозвольте оголосити? — Прошу» (Довж.). Так само неповне речення *«Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмури, застигли»* (Коцюб.) сприймаємо як достатнє за змістом тільки тому, що неназваний у ньому підмет *ніч* знаходимо в попередньому реченні: *«Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч»*. Зміст неповного речення не обмежується самою тільки семантикою членів, з яких складається неповне речення і які виражені в ньому лексично і граматично. Цей зміст також поєднує в собі значення підмета *ніч*. Мовець утримує його в свідомості, завдяки чому неповне речення набуває відносної змістової закінченості і функціонує як речення. Цих властивостей неповне речення не має у відриві від конкретної ситуації або зв'язків з сусідніми реченнями.

Внутрішньосинтаксичні умови функціонування неповного речення виявляються у різних формах слів, переважно синтаксично залежних, які своєю семантикою, морфологічними особливостями (рід, число, відмінок, особа, закінчення тощо) і роллю в реченні вказують на лексичне значення, морфологічні особливості і синтаксичну роль неназваного члена або членів. Внутрішньосинтаксичні своєрідні властивості неповних речень, як і зовнішньосинтаксичні умови їх уживання, да-

ють можливість мовцям зберігати в свідомості пропущені члени (член) речення подібно до того, як вони зберігають у пам'яті ті чи інші одиниці рахунку, наприклад, коли ділять кількізначне число на однозначне. «З певністю про випущення,— писав О. О. Шахматов,— можна говорити лише там, де залежна форма слів, з яких складається речення, свідчить про пропуск панівного над ними слова; пор. таке речення, як *Входить*, яке залежною формою слова, що його становить, доводить, що в реченні пропущено, мабуть відомий, згадуваний раніше підмет; такі речення, як *Бочку! Чашку чаю! Цукру!*, в яких непрямі відмінки засвідчують пропуск панівної над ним форми дієвідмінюваного дієслова (*подайте, дайте, відпустіть*)»¹. І далі: «...другою умовою для визначення пропуску головного члена речення є наявність поряд з таким реченням іншого, з словесно вираженим головним членом»².

О. М. Пешковський у рецензії на «Очерк синтаксиса русского языка» М. М. Петерсона вказував, що в реченні наявна безперервність синтаксичних зв'язків. Підпорядковані члени речення передбачають наявність підпорядковуючих, останні, в свою чергу, в деяких випадках обов'язково виявляють потребу в підпорядкованих. Наприклад, перехідні дієслова обов'язково потребують додатків³.

Це стосується й неповних речень. Частина їх складу або навіть увесь склад, коли неповне речення однослівне, «перебуває в граматико-змістових відношеннях з дорозумлюваними, відсутніми у вимові, але словесно оформленими в свідомості іншими членами того ж речення»⁴. Тому граматичний зв'язок між окремими членами в неповному реченні завжди проявляється неповно, завжди перерваний, у певній своїй ланці зовнішньо спрямований від наявних членів або члена такого речення до тих його елементів (елемента), які виявились неназваними, пропущеними внаслідок своєрідних завдань і потреб спілкування. Випускаються здебільшого синтаксично провідні

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 48.

² Там же.

³ Див. «Печать и революция», 1924, кн. 2, стор. 245.

⁴ О. С. Мельничук, Деякі питання теорії речення в зв'язку з критикою «нового вчення про мову».— «Мовознавство», 1952, т. X, стор. 48.

ланки, залишаються синтаксично залежні, хоч і втрачають за таких умов структурну (граматичну) опору всередині неповного речення, бо продовжують залежати від неназваних у ньому членів. Їх формальна відсутність порушує звичні для речення синтаксичні зв'язки між його членами, що, однак, не деформує синтаксичну будову неповного речення, не перетворює його у дефектне відхилення від категорії повного речення, яке в системі будь-якої мови становить основний тип. В повному реченні, на відміну від неповного, немає перервності синтаксичних зв'язків між членами речення. Супроводжуючи репліку жестом, кажуть, наприклад, студентів: *Це ваш?* (йдеться про конспект) або *Виконайте це* (про письмове завдання). Проте вживання займенника в чоловічому або середньому роді визначається не вказівним жестом, а потребою узгодження його в роді, числі та відмінку з неназваним у реченні членом: означення *ваш* потрібно узгодити з випущеним підметом *конспект*, а означення *це* — з неназваним додатком *завдання*.

Як бачимо, неповні речення формуються під впливом відповідних повних. Формально відсутні члени речення беруть участь в організації неповних речень, є їх необхідними елементами. Тим самим неповне речення становить не спрощений варіант повного, а тільки його *ущільнений* варіант, бо в ньому теж втілено загальну модель речення як такого. Саме виділення повних і неповних речень у системі мови ґрунтується на зіставленні властивих їм структурних моделей. Одні з них сприймаються як вихідні, розгорнуті, такі, в яких повно, без обмежень і безпосередньо виявлені типові для даної мови синтаксичні відношення, змістові та граматичні зв'язки між словами, в яких у наявності всі ті члени речення та їх частини, яких можна було б сподіватись, виходячи з граматико-змістової будови самого речення. Такі речення є повними. Неповні речення втілюють ті самі моделі, але без тих чи інших членів, які не названі, випущені. Від повних вони, як правило, відрізняються тільки граматично (в усіх випадках), сферою застосування і функціональними особливостями, бо найчастіше характеризують розмовні стилі мови.

Неповні речення — явище граматичне, синтаксичне. Тим самим класифікація їх повинна ґрунтуватися на граматичній основі. Її треба будувати відповідно до най-

більш істотних граматичних ознак усякого неповного речення.

По-перше, неповні речення ми «конструємо» з урахуванням моделі повних речень, які служать тією «нормою», що на ній розвиваються й такі нарощення, як речення неповні. «...Різні випадки лаконізму зрозумілі і можуть бути пояснені лише тому, — пише О. О. Потебня, — що... є готові складні схеми речень, схеми, в яких уривки мовлення... кожного разу займають своє певне місце»¹. Неповні речення можливі тільки тому, що відповідні думки можна передати в повній їх формі. Це паралельні форми виразу того самого змісту, і тому, як і повні речення, їх треба поділяти на двоскладні і односкладні.

По-друге, неповні речення, на відміну від повних, є реченнями без одного чи кількох невербалізованих членів, які зрозумілі з сусідніх речень, з обстановки розмови або з внутрішніх лексико-граматичних засобів самого неповного речення. Звідси закономірним є поділ їх на неповні двоскладні і односкладні речення з тим або іншим неназваним членом (його частиною) або членами.

По-третє, своєрідною є також сама будова неповних речень, в яких унаслідок випущення одного чи кількох членів речення виявляється перерваним синтаксичний зв'язок між окремими наявними членами (коли неповне речення кількаслівне), які, поєднуючись між собою, утворюють ті внутрішньосинтаксичні показники, завдяки яким значення і форма одного слова уможливорює формальну нестачу (пропуск) іншого і зворотно вказує на нього.

Унаслідок відзначених умов — зовнішньо- і внутрішньосинтаксичних — витворюється граматична в своїй основі класифікація неповних речень. Врахування у ній першої внутрішньоструктурної ознаки ще не відбиває граматичної специфіки цих конструкцій, бо двоскладним чи односкладним є всяке речення. Ця специфіка починається з урахування двох інших граматичних ознак, тому що вони властиві тільки неповним реченням. Це, повторюємо, нестача в граматико-змістовій будові неповних речень того чи іншого члена (членів) речення, з одного боку, і зумовлена цією нестачею своєрідність структури неповних речень — з другого. Обидва моменти —

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, М., 1958, стор. 85—86.

суто граматичні, через що легко піддаються зіставленню, систематизації залежно від того, який член (або члени) речення не названо (випущено) в неповному реченні. Так, у межах двоскладної будови речення є всі підстави виділяти неповні речення з неназваним підметом, присудком, якимсь другорядним членом або з кількома різнотипними членами. Аналогічно й у межах односкладної побудови речення виділяються відповідні типи неповних конструкцій.

Поклавши в основу визначення неповних речень не властиві їм формально-граматичні ознаки, наприклад синтаксичну функцію невербалізованого в них члена (або членів), а ступінь і характер смислової неповноти речення, І. О. Попова робить висновок про те, що власне неповними реченнями можна вважати лише такі відносно рідкісні і нетипові для розвиненого мовного спілкування синтаксичні структури, що відбивають недиференційовану, нерозчленовану думку¹. Всі інші речення слід вважати повними, тому що майже всі вони передають відносно закінчене висловлення, виконують певну комунікативну функцію.

Отже, підміняючи в якійсь мірі формально-граматичний аналіз неповних речень аналізом семантично-функціональним, підходячи до неповного речення з позиції того, що воно являє собою само по собі, у позаконтекстовому вияві, І. О. Попова бере під сумнів науковість традиційного тлумачення неповних речень. Вона дуже скептично ставиться до визнання реальності, природності мовних припусків (еліпсисів). Домислювання будь-яких пропущених у реченні його членів здебільшого розцінюється нею як насильство над багатоманітними явищами живого мовлення.

Однак, як засвідчують матеріали самої І. О. Попової, їй не вдалося довести практичну спроможність обраного нею принципу аналізу розглядуваного об'єкта, і в її класифікаційній схемі неповних речень повторюються ті самі структурні типи цих конструкцій, що вже раніше частково були описані О. О. Шахматовим і О. М. Пешковським.

І. О. Попова також фактично зосередила свою увагу на виявленні синтаксичної ролі і лексичного значення самих випущених членів і побудувала на цій основі кла-

¹ «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 51.

сифікацію «відносно неповних», за її термінологією, речень, інакше тільки «словесно неповних», а насправді повних, таких, що розчленовано виражають думку.

У цьому зв'язку інші міркування висловлює І. Г. Чередниченко. Він пише: «Замість класифікації, що виходить з виявлення опущених членів (як це подається у О. О. Шахматова і О. М. Пешковського), доцільно побудувати класифікацію неповних речень на аналізі наявного складу неповного речення та зворотних (рефлексивних) властивостей його членів»¹.

Насправді й сам автор не реалізував цієї настанови. Спочатку він виділяє два основні типи неповних речень: у першому — опущення, зумовлене самою будовою неповного речення, в другому — опущення, обумовлене контекстом або обставинами висловлювання (ситуацією). Характеризуючи неповні речення першого типу, автор виділяє п'ять видів сполучення членів у них і дуже мало говорить про нестачу слова. В той же час, описуючи неповні речення другого типу, автор у центрі уваги ставить опущення члена, а визначення внутрішньої будови речення відсуває на друге місце.

На різнорідних основах І. Г. Чередниченко виділяє й інші чотири типи неповних речень. Виступаючи проти врахування при класифікації характеру пропущеного члена, І. Г. Чередниченко «фактично сам при кожному типі вказує, який саме член опущений у даних реченнях»². Це закономірно, бо синтаксична роль неназваного члена є головною і практично єдино можливою граматичною основою класифікації неповних речень. Її врахування і визначення повинно, як уже зазначалося, становити кваліфікуючу частину назви всякого типу цих речень. Кожен з них і всі разом мають найрізнішу внутрішню будову, що теж у певній мірі треба врахувати в класифікації. Однак з відзначених уже причин визначення особливостей цієї будови (граматичних моделей) поводитиметься в самій характеристиці цих структур.

П. П. Коструба в своїй праці (а за ним і Б. М. Кулик у згаданому посібнику) насамперед ділить неповні речення на три великі групи: контекстуальні, конситуативні (у Б. М. Кулика — ситуативні) і еліптичні. Виділенням

¹ І. Г. Чередниченко, Граматична структура неповних речень та основи їх класифікації.— УМШ, 1954, № 3, стор. 17.

² П. П. Коструба, зазнач. праця, стор. 70.

в окремі типи контекстуальних і ситуативних неповних речень ця класифікація відрізняється від запропонованої нами. Далі автор поділяє ці три типи неповних речень на види за характером відсутнього члена і на підвиди за наявним граматичним складом.

На наш погляд, проти виділення в окремі типи контекстуальних і ситуативних (конситуативних) речень промовляє те, що контекст і ситуація є явищами не граматичними, а позаграматичними, зовнішньосинтаксичними. Тим самим так звані контекстуальні і ситуативні неповні речення структурно нічим не різняться, повністю збігаються будовою, граматичними моделями. Ці терміни вказують лише на сферу застосування неповних речень, а тому правильніше буде говорити про вживання неповних речень у контекстному мовленні і ситуативному. Усяка класифікація, втім числі й неповних речень, щоб бути послідовною, повинна ґрунтуватись на якійсь одній основі; в окрему групу слід виділити еліптичні речення.

2. Неповні речення в структурі діалога

У згоді з напрямком нашого дослідження, зорієнтованого на синхронну характеристику явищ розмовного синтаксису в обох формах їх вияву — в усній та писемній, у цьому підрозділі об'єктом розгляду будуть неповні речення в структурній організації діалога — як усномовного, так і літературно-художнього, писемного. Структурні і функціонально-змістові особливості діалогічного мовлення і неповних речень як особливо характерної для нього синтаксичної побудови найповніше виявляються у живомовних діалогах, бо тільки вони супроводжуються інтонацією, паузами, мімікою та жестами.

Паузи, міміка і жести, не будучи безпосередніми елементами мовлення (ними є тільки втілювані у звуках одиниці — слова, словосполучення, речення, їх еквіваленти), в усному розмовному мовленні, на відміну від писемного, досить часто проявляються відносно самостійно, виконуючи функції своєрідних «речень-реплік», які в системі звичайних, тобто лексично і граматично виражених, діалогічних конструкцій, ужитих у певній конкретній життєвій ситуації, є достатніми для забезпечення окремих ланок у взаємодії і взаєморозумінні між учасниками розмови. Репліки-речення цього типу забезпечують комунікативну повноцінність дальших реплік (словесних), які

на них реагують, чим, природно, збільшують кількість можливих власне діалогічних конструкцій, у тому числі й неповних. Це підтверджують виділені нами неповні структури, обумовлені в своєму функціонуванні паузами або мімікою й жестами: «(До Миколи, товариша). Підем увечері в кіно? (Микола ствердно хитнув головою). — На який сеанс? — На останній»; «Успішно склав екзамен? (Той, кого спитали, розчаровано махнув рукою). — Чому? Попались складні? [питання]» (з розмови студентів). «М а в к а. Ти б не хотів, щоб день уже кінчився? (Лукаш хитає головою, що не хотів би). М а в к а. Чому? Л у к а ш. Бо дядько до села покличуть» (Л. Укр.); «Б а т у р а. Карпо, ти любиш її? (Вітровий мовчить. Пауза). Б а т у р а. А Надія? В і т р о в и й. Не знаю» (Корн.).

В усних та писемних діалогах розмовного (переважно) типу натрапляємо на ланку взаємопов'язаних речень-реплік — неповних (найчастіше) і повних, які за властивою їм функцією поділяються в більшості випадків на питальні речення і речення-відповіді. Як перші, так і другі бувають двоскладними і односкладними, непоширеними (здебільшого) і поширеними, окремими «самостійними» реченнями і частинами складного речення.

Діалогічні речення-репліки часто бувають пов'язані між собою так, що одне з них (функціонально провідне) будується відносно вільно, тоді як друге підпорядковується йому структурно, функціонально та інтонаційно, через що не може вживатися окремо. З провідною реплікою воно утворює певну лексико-синтаксичну єдність, яка створює потрібні контекстуальні умови для широкого вживання неповного речення.

Формально неповні речення в структурі діалога (речення-питання і речення-відповіді), як і всякі інші неповні речення (крім еліптичних), в абсолютній більшості випадків легко перетворити у відповідні повні. Інша річ, що таке «перетворення» було б зайвим з точки зору комунікативної функції. Воно порушило б стилістичні норми діалогічного ладу мовлення, не відбивало б специфіки діалога, для якого конструкції з неназваними членами є виразно домінуючими і звичайними. З уваги на типовість неповних речень для діалогів, лексичну й граматичну фрагментарність, емоційність, повноту семантичного навантаження, в основу їх розгляду доцільно покласти не виявлення пропущених членів, а особливості наявної граматико-змістової та інтонаційної будови.

У межах найтипівшої форми діалога (питально-відповідної) розглянемо спершу більш поширені різновиди питальних неповних конструкцій.

Вони досить різноманітні з погляду функціонального, що дає можливість розподілити їх на певні групи (типи), кожна з яких має ті чи інші, більш або менш специфічні, структурні особливості.

Найповніше виявлені неповні речення-питання, що складаються з одного члена речення, вираженого займенником або займенником у поєднанні з прийменником, а також прислівником тощо. Функціонально і за характером своєї залежності від попередньої репліки вони по-різному відгукуються на висловлення, по-різному спрямовані на розкриття, доповнення або уточнення його граматико-змістової структури, яка може бути: а) питальним реченням-реплікою, б) розповідним (розповідно-окличним) або в) спонукальним. Питальні речення цього типу передбачають моментальну або уповільнену реакцію співбесідника, до якого вони звернені, внаслідок чого після них слідує репліка-відповідь, яка задовольняє цікавість того, хто запитує (нерідко й не задовольняє, бо співрозмовник з різних причин ухиляється від відповіді чи вважає, що предмет розмови взаємно зрозумілий), або ж з'ясовує причину обурення, здивування чи якогось іншого афекту особи, якій належить питальна або спонукальна конструкція:

а) «Чув? — *Що?* — По радіо? — *Що саме?* — Убили Кеннеді» (16); «Чи всі такі дівчата, як ви? — *Які?* — Язикаті» (18); «Завтра їдемо? — *Куди?* — Та на базар» (4); «Хто тільки їх не дурить? — *Кого?* — Людей» (Мирн.); «Так кажи, Грицьку, підеш? — *На коли?* — На ту суботу» (Мирн.);

б) «Кличуть там тебе. — *Хто?* — Не знаю, подивись» (22); «Вловив коропа за шість кілограм. — *Де?* — У Пслі. — *Чим?* — Секрет» (15); «Пізно вже, братику, зараз помреш. — *За віщо?* — Ніколи розмовляти з тобою...» (Коцюб.); «Галю! — каже, — сподівайся гостей... — *Яких?*» (Стар.);

в) «Дівчата, беріть по пирогу! — *З чим?* — З капустою» (44); «Не дуже, дядьку, кричить! — *Чого?* — Бо не глухі ми!» (14); «Чого стоїте? Ходімо разом! — гукають перші. — *Куди?*» (Мирн.).

Досить поширеними є питальні неповні конструкції, виражені займенником, іменником або прислівником то-

що із сполучником *а*. Функціонально вони бувають двох типів. Одні з них взаємопов'язані з попередньою реплікою, що становить розповідне речення і містить у собі певну констатацію, яка своїм змістом викликає активну реакцію мовця навіть тоді, коли прямо не вимагає від нього відповіді: «Ти знаєш тільки кіно та кіно. — *А ти?*» (16); «Більш нічого не скажу. — *А чого?*» (160); «Казав, що буде женитись. — *А на кому?*» (99); «Г а л я. Нехай співає, йому весело. К а т е р и н а. *А тобі?*» (Корн.); «Ти дбаєш тільки про себе... — *А ти?*» (Коцюб.). Інші неповні речення цієї структурної групи безпосередньо зумовлюються попередніми питальними репліками, виступаючи як запитання, притому активні. Той, до кого звертаються, здебільшого намагається уникнути прямої відповіді на запитання, через що сам воліє прямо спитати співрозмовника: «Вам подобається? — *А вам?*» (88); «Куди ти? — *А ти?*» (71); «Хто то приходив? — *А що?*» (13); «Як вас величати? — *А вас?*» (1); «Парфене, тебе не поранило? — *А тебе?*» (Гонч.); «Д р а н к о. Чого це ви блукаєте по леваді? К у к с а. *А ви чого?*» (Кроп.); «Д о л о р е с. Вам страшно? Д. - Ж у а н. *А вам?*» (Л. Укр.).

Значною за обсягом є група тих питальних речень, що являють собою різнофункціональні перепитування. «Шукай ключ, а я рукавиці возьму. — *Рукавиці?*» (15); «Приїхали знайомі до Скориків з Москви. — *Із Москви?* — Еге, їх син же там у начальстві якомусь великому» (14); «М и к о л а: Тут живе одна бідна вдова з дочкою, то, мабуть, на Наталці Возний засватався... П е т р о. *На Наталці?*» (Котл.).

Як відзначає І. О. Попова¹, звичайно повторюється такий елемент попереднього висловлення, що не досить зрозумілий або слабо почутий співрозмовником, внаслідок чого й виникає потреба в його повторенні. Фактором, що зумовлює перепитування, нерідко слугує певний емоційний стан одного з учасників розмови, його удаване або невимушене здивування чи захоплення повідомленим або, навпаки, його негативне ставлення до нього, незадоволення ним; інколи співрозмовник навіть навмисно повторює частину попереднього речення, оформляючи її в окрему репліку, бо хоче в такий спосіб виграти час

¹ Див. «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 121—122; див. також «Грамматика русского языка», т. II, Синтаксис, ч. II, М., 1954, стор. 92—93.

для обміркування відповіді на поставлене запитання або просто повніше висловити свою думку з приводу повідомленого іншим. «Добре сказав про голову Бойчук.— *Добре?* — А що, ні?» (15); «Кажу, що завтра.— *Завтра?*» (12); «Що ви хотіли? — Нічого.— *Нічого?*» (12); «Що це у тебе за дівчина?.. Вогонь, а не очі! — *Дівчина?* — спитав понуро Іван Микитович (Мирн.); «В шахмати грали,— весело сказав Серьожка.— *Грали?* — суворо перепитала Ільєвська (Гонч.); «Ти з кимось дружиш?..— З усіма дружу.— *З усіма?* — перепитала вражена мама» (Гонч.).

Перепитуючи, мовець нерідко сам дає відповідь. Йому запитання зрозуміле, його він почув і усвідомив, однак з певних причин не хотів би виконувати вказану в запитанні дію чи просто відповідати, що й спонукає до певної ухилності у вчинках і мовленні: «Будете брати пальто? — *Пальто?* Якби ж то тепліше!» (140); «А як Данилиха живе з дітьми? — *Данилиха?* Як живе? Не буду про це» (120).

Досить часто такі неповні речення-перепитування мають при собі питальний займенник-означення. Після них не може бути стверджувальної або заперечної відповіді на зразок *Так* або *Ні*. Вони вимагають уточнюючої відповіді, потрібної для повного розуміння змісту попередньої репліки. «А добре він діло зробив! — *Яке діло?* — Пішов вчиться на механізатора» (16); «Ідеш на концерт Білинника? — *Якого Білинника?*» (144); «Ходім швидше, тебе кличе Мотря! — *Яка Мотря?* — Та твоя ж сусідка!..» (Вас.); «Місця шукав,— каже.— *Якого місця?* — Та...» (Тесл.).

У діалогах функціонують також питальні конструкції, які оформлені повнозначними словами з прийменником або без нього в ролі підмета, додатка, обставини або означення. Такі структури часто виражають запитання з нотками здивування. В плані уточнення вони продовжують, доповнюють попередню репліку, розгортають її в об'єктно-обставинному напрямку: «Приїхав вітчим Степана.— *Отой вусатий?*» (21); «Вареники на столі.— *З сиром?*» (31); «Завтра робити підкормку! — *Суперфосфатом?*» (27); «Підіть, діти, за сонця ще й зв'яжете.— *Зараз?* — Та хоч би й зараз» (Вас.); «Одні кажуть, що це секретар Шишацького райкому партії, інші кажуть, що це Кондратенко.— *Секретар обкому?* — стрепенулась Ляля» (Гонч.).

Можливе якнайрізніше поєднання неповних речень-запитань. Укажемо на більш характерні випадки.

1. Неповні речення, тотожні змістом, будовою, а подекуди й функцією: «Бач, що виробля на тракторі? — *Хто? Хто?*» (71); «Що ми тоді в громадянську, од німців натерпілися! — *А у Вітчизняну? А у Вітчизняну?* — Так, не зрівняєш» (171); «Писар (розпечатавши послідню бумагу, радісно). Попався, попався! Сидір. *Хто? Хто?*» (Тоб.).

2. Неповні речення, однотипні або майже однотипні за характером своєї залежності від попередньої репліки, але відмінні лексично, подекуди функціонально і синтаксичною будовою. «Хто воно ото з дитинкою? — А то ж, мабуть, Ольга.— *Хто? Ольга?* Наша Ольга у Черкасах!» (100); «Так той довго балакав, що я аж заморився.— *Од чого? Од критики?*» (312); «У нас, признаюсь, і прапор є.— *Прапор? Звідки?*» (Гонч.).

3. Неповні речення, неоднотипні з погляду синтаксичного і функціонального. Одні з них нерозчленовано виражають думку, в якій переважає почуття, вольовий момент. Ними передається емоційно-вольова реакція на дійсність, ставлення мовця до попереднього висловлення, реакція на нього. Тим самим вони позбавлені диференційованого змісту і є розмовними словами-реченнями або наближаються до них. Навпаки, структури, що слідує за ними, можуть уже розглядатися як особливі неповні розмовні конструкції, що виявляють у своїй будові формальну залежність від репліки іншої особи і вимагають додаткових пояснень до її змісту, розкриття, конкретизації тих понять, які через певні причини здаються співрозмовникові не досить імовірними, переконливими: «Усі вже розійшлися.— *Як?! Коли?*» (316); «Не зроблю я цього! — *Що?! А то чого?*» (111); «Як смів ти сказати? — *Як?! Або що? Не можна?*» (19); «Спасибі вам,— дякує Христя.— А я й сама збиралася в село.— *Як? Чого?*» (Мирн.); «Перелесник. Я понесу тебе в зелені гори, ти ж так хотіла бачити смереки. М а в к а. Тепер не хочу. Перелесник. *Так? А то чому?*» (Л. Укр.).

4. Звичайними для усного діалогічного мовлення є також неповні речення-запитання, які функціонально близькі до неповних речень-перепитувань, відмінність лише в тому, що на них відповідає не співрозмовник, а особа, якій належить граматично неповна конструкція. «Що ж його робити? — *Що? Сіяти!*» (156); «Куди ж бо

їй тікати? — *Куди? В болото!* — одказав Грицько (Мири.); «Що то, бабусю? — указує на зорі.— *То? Зорі*» (Мири.).

5. У ряді випадків виступає поєднання розмовних реплік, що становлять виразу щодо змісту і структури цілості. Такий діалогічний контекст починається запитанням, що викликає глибоке здивування (бо в більшості випадків іде від нерозуміння) іншої особи, яка реагує на нього однослівною питальною реплікою, оформленою займенником або займенниковим прислівником; наступна репліка, що належить першій особі, ще афективніша, вимовляється майже з емпазою, виражається модельною часткою *як* і повторенням займенникового слова. Ця питальна репліка логічно завершується іншою (іншими), що становить уточнення-відповідь (іноді в питальній формі) великої емоційної сили, бо є наслідком такого самого емоційного збудження одного з учасників розмови. «Е, автобус сьогодні не піде.— Чого? — *Як, чого?* Грязюка яка!» (19); «Ти йдеш, Михайле? — *Куди? — Як, куди?* На збори. У клуб!» (269); «Ти принесла книжку? — *Яку? — Як, яку?* Ту, що взяла» (127).

Функціонально іншою групою неповних речень, широко вживаних у усно-розмовному діалогічному мовленні (в межах питально-відповідної форми діалога) є речення-відповіді. Найуживанішими серед них є такі, що оформлені як той чи інший член речення, подекуди в сполучі з синтаксично залежним членом. Таке неповне речення розкриває зміст того члена речення в попередній репліці, який виражений займенником або займенниковим прислівником типу *хто, що, який, чий, котрий, скільки, як, коли, де, куди, відкіль*, тобто словом, яке вимагає пояснення, конкретизації. Як відзначається в російській академічній граматиці¹, синтаксична функція таких речень, однослівних або з кількох слів, завжди тотожна тій, у якій виступає логічно наголошене слово, переважно займенник або прислівник, у функціонально провідній репліці. Речення-відповіді цього типу неправильно вважати еквівалентами речення, як це, наприклад, робив В. Вундт. З цього приводу Й. Ріс справедливо, на наш погляд, зазначав (пор. деякі його приклади: «Що ти шукаєш? — *Свої окуляри*»; «Хто візьме це на себе? — *Я*»;

¹ Див. «Грамматика русского языка», т. II, Синтаксис, ч. II, стор. 93.

«Коли ти, нарешті, прийдеш? — *Зараз*» та ін.), що такі структури не можна також прирівнювати до відповідей *Так, Ні* як своєрідних заміників речення, і саме тому, що вони мають свій власний зміст, який у потоці мовлення поповнюється з безпосередньо раніше сказаного, з речення-запитання¹.

В залежності від значення і синтаксичної функції питального слова в питальній репліці речення-відповідь може являти собою будь-який член речення, як головний, так і другорядний, з залежними словами і без них, тобто підмет: «Хто візьме слово? — *Я*» (16); «Хто в нас найменше робить? — *Микола Кузьменко*» (142); «Хто сьогодні від обкому? — *Товариш Довбня*» (90); «Мама. А хто мене збудив? Лісовик. Либонь, *весна*» (Л. Укр.); присудок: «А де твоя мала? — *Прихворіла*» (12); «Бабусю, а де ви вчилися? — *Не вчилася*» (16); «Ото у вас які платочки? — *Нейлонові*» (10); «А де ж ділась, мамо, комора? — питав син.— *Продала*» (Н.-Лев.); «Що то за делегація, що там, в першому ряду справа? — *Харківська*» (82); додатоки: «Ким ти робиш? — *Зоотехніком*» (344); «Чого ти хочеш? — *Багатства*» (Чуб.); «Чого ти шукаєш? — *Ножка*» (Свид.); обставину, найчастіше місця, часу, міри та ступеня: «Куди ви йдете? — *У Полтаву*» (115); «Михайло. Не тривожся, голубко, я з Павлом навідаюсь. Де ваша хата? Катря. *На Горбанівці, зараз за цвинтарем, коло тополь*» (Кроп.); «Колі тебе призивають? — *Та вже скоро*» (313); «А скільки ви всього буряків сіяли? — *Сто п'ять*» (18); «Скільки років? — *Сім*» (Хар.); «Павло. Скільки коштує квиток? Пилип. *Сто двадцять*» (Корн.).

Рідше репліки-відповіді такої ж модальності оформлені як головний член односкладної конструкції, обставина способу дії, мети, причини, як означення тощо: «А у вас що за новості у городі? — *Та немає ніяких*» (126); «Як спалося, Ніно? — *Ой добре! Такі сни снились!*» (97); «Долорес. Як ви могли сюди побути? Д. - Жуан. *Кінно, а потім пішки*» (Л. Укр.); «Нашо ти його критикуєш? — *Для порядку*» (19); «Джонатан. Чи ти гадаєш один проти громади йти? Для чого оця твоя робота? Річард. *Для краси*» (Л. Укр.); «З чого ти оце так робиш? — *З горя! — В тебе горе?!*» (34); «Степанида. Та так... Тільки чого ти за них так хлопочешся? Хома.

¹ J. Ries, Was ist ein Satz? Прага, 1931, стор. 132.

З приязні, тіточко, голубочко! З приязні...» (Стар.); «Який клас онука кінчає? — *Восьмий*» (21); «...якого кольору листя на осичині? — раптом спитав Сергій і показав на високу осіку. — Звичайно, *чорного*, — не думаючи, відповіла Ніна» (Коп.).

Сюди належать неповні речення-відповіді, які є прямою відповіддю до окремих членів речення-запитання (або пояснюють його в цілому) і з граматичного боку становлять одну з частин складнопідрядної конструкції — підрядну або головну, а подекуди і першу і другу в їх єдності, тобто складнопідрядну. «Прийдеш? — *Бо ж ти хочеш*» (291); «Бачиш, Паризька Комуна була сімдесят вісім днів. — *Та я знаю*» (13); «Коли тобі в армію? — *Ще точно не знаю*» (13); «І коли вже ти перестанеш бурчати? — *Тоді, як умру*» (14); «Тебе, Миколо, як колись казали, треба б уже й оженити. Із Марійкою. — А чого з нею? — *Бо ви обоє з характером і філології*» (82); «Та нащо ж це? — питають сестри. — *Щоб не спав*» (Свидн.); «А куди, сину, тепер? — *Туди, куди й усі*» (Мирн.).

Порівняно з відзначеними групами неповних реплік-відповідей ще ширше вживаються такі структури, які допускають заміну словом-реченням *Так* або *Ні*. Звісна річ, така заміна можлива, проте зовсім не бажана у функціонально-стилістичному плані, навіть у семантичному, змістовому. Граматично неповні відповіді-репліки цього типу, які (з уваги на їх велику типовість для розмовних — усномовних і писемних — контекстів) нижче будуть проілюстровані, виражають у синтаксично членованій формі якоесь ствердження або заперечення не загально, а конкретно, бо для цього в більшості випадків служить те слово (слова), на яке (які) в реченні-запитанні припадає логічний наголос. Дієслово-присудок, а також особовий або присвійний займенник можуть повторюватись з іншими граматичними показниками (особа, число, рід, час). Залежно від того, який член речення повторюється, неповне речення оформлюється як окремий член речення — підмет, присудок, головний член односкладної конструкції, додаток, обставина, означення. Але почнемо з найбільш масового явища, з тих синтаксичних побудов, які оформлені як присудки двоскладного речення або предикативна основа односкладного, переважно означено-особового, рідше — неозначено-особового і безособового речення: «Голя у вас був сьогодні? — *Був*» (13); «А годинники є? — *Єсть!*» (12); «У вас телевізор справ-

ний? — *Уже справний*» (82); «Ще скажи мені, синку, ось про що: Леніна ти бачив? — *Бачив*. У Смольному на прийомі в нього був з товаришами» (Шиян); «Що ви, тьотю, газету читаете? — *Та читаю ж*» (10); «Так ти ідеш вступати в технікум? — *Іду*» (94); «Преміальні дали? — *Дали*» (160); «Трудно було раніше жити? — *Ще й як трудно!*» (104); «Бог ун. Попрощатись з Соломією можна? Кривоніс. *Можна*» (Корн.).

Рідше простежуються явища цього плану, оформлені як той або інший член речення, наприклад обставина часу: «Ви у колгоспі довго працювали? — *Довго*» (18); «Гаврило. Макар Іванович сьогодні приїздить? Оксана. *Сьогодні*» (Корн.); місця: «Це з Полтави чи Нових Санжар? — *І з Полтави, і з Нових Санжар*» (14); «Заходь до мене завтра увечері — поміркуємо разом. — В сільраду? — *В сільраду*» (Ст.); міри і ступеня: «Так ви хочете зовсім закрутитись? — *Та зовсім же*» (113); «За півтора кілометри звідси живе твій син? — *За півтора, а мож, і більше*» (96); способу дії: «Як живете, нормально? — *Та нормально*» (134); додаток: «Любиш тільки його? — *Його ж*» (102); «Думаєш їхати з Ніною? — *З Ніною*» (18); підмет: «Бабусю, а ми чули, що у вас тут деякий час Шевченко жив. Це так? — *Та Шевченко, він же*» (11); «Усі зібралися? — *Усі*. — Тоді слово моє...» (211); означення: «То його мотоцикл? — *Його*» (13); «І я буду всяку книжку читати? — *Усяку*» (Мирн.).

У відповіді може повторюватись уся попередня репліка, а не тільки окремий її складник: «Так і не зробив, Петрику? — *Так і не зробив*» (179); «Так і сказав? — забула Докія, що треба було б вчитати Дмитрикові, щоб не розкидався скринями. — *Так і сказав*» (Ст.).

Подекуди повторюване речення «обростає» службовими словами, продовжується дальшою уточнюючою реплікою. При окличній інтонації такі структури є ознаками мовлення експресивного, чуттєвого. «Радянська влада! А вона нас, бідняків, давно затвердила. На все життя! Зрозуміло? — *Ще б не зрозуміло. Цілком!* — повеселішав хлопець» (Ст.).

Цілком звичайні в розмовному мовленні граматичні неповні конструкції тієї самої модальності (допускають заміну словом-реченням *Так* або *Ні*), що складаються переважно з другорядних членів речення (подекуди й головних), яких немає в реченні-запитанні. Вони не про-

сто стверджують або заперечують висловлену в питальній структурі думку, але водночас служать його обставинним, рідше атрибутивним поясненням, уточненням або указують на особу, дію чи стан, які хоч і допускаються у більшості випадків провідною питальною реплікою, навіть досить точно окреслюються її змістом та функцією, та все ж прямо не зумовлюються нею в царині лексичного значення. Подаємо приклади реплік-відповідей, котрі, як і вже розглянуті конструкції, являють собою підмет: «А ви самі живете? — Дочка і дід зо мною» (99); «Хтось ще має прийти? — Микола Павленків» (92); присудок: «Що, сміється й досі? — Плаче вже» (53); «Василина. З жінкою приїхав? Романюк. Нежонатий» (Корн.); додаток: «А ви тут, мабуть, щось косите? — Та жито ж!» (1); обставину місця: «Вашого чоловіка на війні вбито? — На фронті» (10); «Ви не з Полтавщини? — З Кіровоградщини» (11); «Черниша... дуже? — В голову. В бік...» (Гонч.); міри і ступеня: «Риби наловив? — Та трошки» (12); «Ви багато наконсервували банок? — Та чимало» (39); «Оксана. Рада, що батько приїздить? Ганя. Дуже» (Корн.); часу: «Піду в лавку по конфети. Чи там бувають коли добрі? — Та частенько» (142); «А скільки вже людей радянських в космос злітали, знаєш? — Чоловік, мабуть, з п'ятнадцять» (56); мети: «Сіють гречку для чого, знаєш? — Для крупів. — А пшеницю? — Для пирогів» (69).

У цілому ряді випадків неповні речення-запитання і речення-відповіді в діалогічному усному мовленні бувають багатослівними, розгорнутими. Проте у них не вистачає одного чи кількох членів речення, значення яких зрозуміле з їх власного контексту і контексту сусідніх структур. «Де твій Микола? — У Світлогорськ поїхав» (13); «А Надя де? — Пішла по воду» (6);

Своєрідними є неповні речення-відповіді, які виражають стверджувальну або заперечну відповідь диференційовано, з додатковим модально-змістовим відтінком, що показує вагання мовця, його ухиляння від прямої відповіді або ж, навпаки, його глибoku впевненість у чомусь; виражаються словами з ослабленою семантикою — займенником, займенниковим прислівником, часто також у супроводі службового слова (слів). «Снідати хочеш? — Хіба що й можна» (19); «Кинув роботу Петрів син і подався на завод. — Чого б то йому?» (113); «Моїх не зачіпають? — Чому ні?» (Ст.); «Курчат вивозиш?.. —

Не тільки, — заперечив Сіробаба» (Гонч.); «То вона навіть і борщ уміє зварити?... — Ще й який, аби приправа» (Ст.).

Ще більш емоційні, «енергійні» такі неповні репліки тоді, коли їх проголошують окличною або питально-окличною інтонацією, а крім того, коли вони втілюють у собі слова з конкретною семантикою. «Підеш, підеш, бо треба! — Не піду і не зроблю! Ні за які гроші!» (316); «Поля. Як ти гадаєш ...вони ...вони, оті... прийдуть сюди? Парфен. Ніколи! Нізащо!» (Гонч.); «До худоби вийду. Скучила без мене вона. — Ще й як! — зраділа, що на другу думку збила» (Ст.).

Формальна нестача членів речення в репліках діалога — явище дуже поширене і природне. Окрім іншого, така нестача (пропуск) дає значну «мовну економію», а з нею і комунікативну зручність. Вона також є важливим засобом внутрішньосинтаксичної організації діалога, що виразно проступає в тих випадках, коли неповне речення повторюється, даючи кожного разу новий поштовх дальшому розгортанню діалогічної дії, поширенню її в одному напрямкові, який визначається семантикою неназваного члена речення. «Автомат є. Радянський. — І ще що? — Автомат німецький, але без касети. — Іще? — Гвинтівка, три гранати. — Іще? — Пістолет. Але це для мене. — Іще? — Кулемет ручний» (Ст.); «Василя, питаю, ти вбив? — Ні, не я, — прошепотів Хома й пополотнів. — Не ти? — Не я» (Довж.).

Розглянуті граматично неповні діалогічні речення характерні також і для монологів, притому як власне побутового характеру, так і виробничо-професійного, агітаційно-пропагандистського, офіційно-ділового, дидактично-педагогічного. Іншими є тільки умови їх появи та функції, бо ці речення не безпосередньо адресуються співрозмовникові й не вимагають від нього прямої реакції.

3. Неповні речення монологічного (переважно) мовлення

Загальна сутність монолога (в зіставленні з діалогом), його функціональні типи і особливості внутрішньої структурної організації побіжно вже характеризувались. Це, гадаємо, дозволяє нам відразу перейти до розгляду питань, передбачуваних заголовком цього підрозділу. Зауважимо, проте, що монолог — як усномовний, так і

писемний — явище багатопланове. Це і неофіційне зв'язне мовлення, прямо чи непрямо звернене до слухачів (читачів), і зв'язне офіційне мовлення, теж безпосередньо чи посередньо скероване до аудиторії, окремого співрозмовника (співрозмовників). Уся багатоманітність структурних типів неповного речення заявляє про себе також і в різножанровому монологічному мовленні, з тією, однак, відміною, що в монологі значно частіше і повніше, ніж у діалозі, модель неповного речення наповнюється лексичним матеріалом, є більш розгорнутою побудовою, а значить, сама по собі є повнішим втілювачем думки. До того ж, тут активніше дають про себе знати окремі різновиди синтаксично неповних форм мовлення, особливо такі, як неповні двоскладні речення з неназваним підметом, присудком, а також еліптичні речення з неназваним присудком, що має значення дієслова руху, буттєвого дієслова тощо.

Як і в усномовних діалогах, структурне оформлення неповних речень в усномовних монологіях різного типу й передусім у спокійно-оповідному побутовому монологі зумовлюється й характеризується тією обставиною, що неповні речення виступають, сказати б, у своєму «чистому», натуральному вигляді, як безпосередня словесна творчість мовців. Пропуск підмета та будь-якого іншого члена в усно-монологічному мовленні стає можливим завдяки граматико-змістовим зв'язкам неповного речення з сусідніми реченнями, у яких пропущений член уже був чи буде названий. Такий пропуск є важливим стилістичним засобом, бо немалою мірою сприяє уникненню одноманітності та громіздкості в побудові фрази, надає їй відтінку невимушеності, наповнює характерними для усно-розмовного стилю інтонаційними нюансами, прискорює темп оповіді, напр.: «Ось Левченко Іван. Що йому, що невправка на проривці кукурудзи. *І у вус не дме. Ходить собі по таких-сяких заробітках. Тільки б не на колгоспному полі. Хоч хліб-то колгоспу їсть*» (2).

Явища синтаксичної компресії, лаконізму, а значить і мовної економії за рахунок неназивання підмета в структурі простого двоскладного речення, належать до найчастіше простежуваних. Тим-то й речення з неназваним підметом є домінуючою синтаксичною категорією в усній та писемній формах розмовного стилю. Для внутрішньої побудови таких речень характерна наявність синтаксично підпорядкованого невербалізовано-

му в реченні підметові присудка — одного й більше, присудкового означення (тобто також присудка) — одного чи кілька; означення і присудка; присудка і членів його групи — додатка, обставини, двох додатків, двох обставин, додатка і обставини тощо. Найчастіше такі речення поширюються членами присудкової групи, і тоді вони містять у собі, як слушно зазначає О. М. Назаров¹, висловлення про суб'єкт, який за певних і названих у реченні обставин діє на об'єкт. Навпаки, непоширеними ці структури є в тих випадках, коли предмет розмови характеризується лише з боку його діяння, стану, якості чи кількості, коли він не впливає на інший предмет, не взаємодіє з ним.

Здебільшого не називаються підмети, які відповідають 3-й особі. Ними можуть бути як слова з найрізноманітнішим предметним значенням, так і слова із замірно-вказівною функцією, наприклад особовий займенник *він (вона, воно, вони)*: «Клуб у нас новий. *Тішить око кожному, радує*» (125); «Вони [куркулі] організували бунти проти керівників. *Підібрали кілька темних людей*» (22); «Оце той новий мотоцикл! *Реве, аж глушить*» (7); «Зустрічають вони чоловіка. *Йде, не поспішає. Бочку несе*» (21); «З сином воювала. *Приносить двійки*» (12); «Веселий Кут осиротів. *Без догляду, без призору почав пустити та осуватися*» (Мирн.); «Ти дивись, як Данько до плота прикипів. *Пожирає нас очима*» (Ст.). «Христя трохи вкоротила ходу, Кирило, порівнявшись з нею, витяг люльку і почав набивати. *Йшли мовчки*» (Мирн.); «Дощі заїдають. Ще пару тижнів сльоти, і соняшнику кінець... *Гниє*» (Ряб.).

Як бачимо, наведені неповні речення служать безпосереднім продовженням першої, формально повної структури, являють собою висловлення про той самий підмет — суб'єкт дії, про підмет першого речення². Наявним граматичним центром у кожному з неповних речень є або один тільки дієслівний чи іменний (дієслівний) складений присудок, або присудки, які однорідні граматично (стоять в одних і тих же способових і часових формах),

¹ Див. А. Н. Назаров, Структурно-грамматические типы неполных предложений. — «Научные записки Пензенского пединститута», вып. 3, Пенза, 1956, стор. 205.

² Див. И. А. Попова, Неполные предложения в современном русском языке. — «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 42—43.

причому не тільки в межах самих неповних речень, а й порівняно з присудками, що наявні в реченнях повного складу. Синтаксично повні і неповні речення можна було б у низці випадків оформити як одне розгорнуте речення з однорідними присудками, якби для цього з'єднати їх єднальними сполучниками або відповідними засобами ритмомелодики. І все ж присудки чи групи присудків в поданих прикладах не об'єднані в одному реченні, з залежними словами чи без них, а синтаксично існують як окремі неповні речення. Від повного речення їх відділяє пауза крапки (знака оклику, знака запитання), яка, повторюючись, членує окремі неповні речення і яку ніяк не можна розглядати як результат довільності автора. Пауза крапки має тут свій сенс, вона вмотивована стилістично. Легко помітити, що виділення одиничних присудків чи присудків із словами їх складу в окремі речення викликається потребою вираження певних змістових відтінків. Присудки, які оформились у «самостійні», хоч і неповні, речення, інтонаційно наголошуються, отже, підсилюються логічно й емоційно. Змістова вагомість у таких реченнях переноситься з найменування суб'єкта дії на найменування самої дії. На ній концентрується основна увага слухача (читача), чим, природно, підкреслюється її особливість у даному разі. Як зазначає І. О. Попова¹, підмет у реченнях цього типу не повторюється ще й тому, щоб, незважаючи на наявність паузи, якою інтонаційно та синтаксично відділяються дальші речення від попередніх, все-таки не зовсім відмежовувати їх від змісту повного речення, створивши в такий спосіб враження розгорнутого повідомлення про один і той же підмет — суб'єкт дії, що виражається в приєднанні до нього нових одиничних присудків або присудків із залежними словами у вигляді окремих неповних речень.

Цілу низку прикладів ми навели вище спеціально, зокрема для того, щоб повніше аргументувати висновок, що особливості граматичного складу, граматичні моделі хоч і треба враховувати у класифікації неповних речень, все ж не слід кваліфікувати їх як номенклатурні назви, оскільки двоскладні речення з неназваним підметом мають найрізнішу будову, найрізніші сполучення членів речення. Щоправда, наведені граматичні моделі неповного двоскладного речення найбільш типові. Однак це тільки

частина з багатьох можливих. Тому визначення їх (як і всіх можливих синтаксичних словосполук в інших типах неповного речення) належить включати до опису неповних речень, а не виносити в заголовки чи підзаголовки їх окремих видів, бо ці останні (види, моделі) практично важко або й неможливо облікувати, встановити частоту їх вияву, а ще більше — саму кількість.

Розглянемо явища синтаксичної компресії, витворювані еліпсисом підмета або його частини.

Пропущеними підметами можуть бути й такі слова, які в попередніх реченнях функціонують у ролі прямих (найчастіше) і непрямих додатків, узгоджених або не узгоджених означень, обставин, напр.: «Оце як надивлюсь на нинішніх дітей, так аж у горлі від радості щипає. *Взуті, одіті, чисті, нагородовані*» (35); «На другий день знову гукають і гукають мого чоловіка. *Та хоч би тобі показався — розсердився на сусідів*» (201); «Миколині ноги мов та рана. *Та йде, постогнює, потом обливається*» (99); «А тим часом синя хвиля Ганнусю виносить. *Голісінька, стрепенеться, Сяде на пісочку*» (Шевч.); «Згадка про інженера викликала в Гонтаря відчуття гіркоти. *Плюнув з серця і встромив у горно зубило*» (Баш); «Григорієве поголене обличчя почорніло. *Одразу випростався і прожогом вибіг з дому*» (Десн.).

Трапляються випадки паралельної нестачі підметів, що виступають синтаксичними виразниками не однієї, а кількох осіб. Така різноплановість у побудові фрази активізує увагу слухача (читача) до повідомлюваного, посилює енергійність його сприймання, забезпечуючи, разом з тим, стислість викладу: «Сиджу ото я під грушею, коли це їде мотоциклом хтось. *Спиняє. Дивлюсь — син мій. Ой, і виріс же він, що й не впізнала. А жінка його нічого. Гарна. Робить листоношею*» (86); «Чи винна ж голубка, що голуба любить? *Чи винен той голуб, що сокіл убив? Сумує, воркує, білим світом нудить, Літає, шукає, дума — заблудив*» (Шевч.); «А вже найгірша старій печаль, як на Давида гляне. *Гострі материні очі, чуйні вуха; то десь уривок слова упав, то десь підмітила, як рухнулась риска на обличчі — і вже в серці материнім тривога. На фронті ж був два роки — боліла-сохла. Прийшов додому, і тут неспокій, щось є, чує серце*» (Гол.).

Уявлення про лексично й формально відсутній у реченні підмет зрідка запозичується з дальших речень. У таких випадках остаточне розуміння того, що чуємо

¹ Див. «Труди Інститута лінгвістики АН СРСР», стор. 43.

(читаємо), дещо затримується — аж до непосредного вираження того члена речення (підмета), який буде відомий тільки згодом. Пропуск підмета, наявного в дальшому контексті, подекуди є прийомом, яким користуються, щоб показати несподівану появу якоїсь особи тощо, як, наприклад, у такому випадку: «І всі глянули. *На порозі стояла простоволоса, в самій сорочці з розірваним коміром... Дівчина біля дверей під німими поглядами чоловіків, немов од холоду, звела плечі й тихо сказала: «Здрастуйте»* (Гол.). Звісна річ, так буває лише при писемному відтворенні певної ситуації або в усній зв'язній оповіді, здебільшого про минуле (див. наведений нижче приклад), а не за умов непосредного сприйманої ситуації. «*А раз ночувало три. До ранку гергикали ті німці, а вранці нахопилися партизани*» (4).

Що ж до неповних двоскладних речень з неназваним присудком, то ці структури найчастіше складаються з підмета, підмета і означення, підмета і різних членів (або члена) групи присудка. Вони містять у собі характеристику лексично невираженої дії, вказівку на те, хто її виконує, а також як, коли, чому, з якою метою тощо вона відбувається. Почнемо з окремих художньо-літературних розмовних прикладів, що їх легше буде прокоментувати в потрібному нам плані, оскільки відповідні життєві ситуації, за яких вони вживаються, повно, художньо представлені, наприклад, у творі Панаса Мирного «Повія»: «Марія підвелася. Платок, що прикрив її обличчя, зсунувся з голови на плечі. Аж пан оступився назад, глянувши на її лице, а Христя трохи не скрикнула. На ньому не видно було ні очей, ні рота, ні носа — один шматок пухлого та синього, як бразолія, м'яса.— *Де це ти? Хто це тебе?»* (Мирн.); «По вулиці залопотіло щось раптом і з гиком пронеслося. Лиш курява знялася, видно, як по подвір'ю розгляглась.— *Козаки, мабуть*» (Гол.); «*А Іван уже тиждень як поїхав. Чого це він так рано? Значить треба,— одказав я сам собі*» (107).

Присудки в усно-розмовному (і в писемно-розмовному) мовленні здебільшого не вербалізуються в складових частинах складносурядного речення і помітно рідше в тих неповних структурах, що від інших комунікативних одиниць відмежовані фразовою паузою, яку графічно позначають крапкою, знаком запитання, знаком оклику, трьома крапками.

Найчастіше не повторюється простий дієслівний присудок. Пропуск присудка в одному з сурядних речень, як правило, постпозитивному, має місце лише за певних смислових умов, переважно тоді, коли компоненти складносурядного речення вступають між собою в зіставлювані або протиставні стосунки, а також коли в складносурядному реченні відтворюється чергування (роздільність) дій, одночасний чи послідовний у часі перебіг однієї і тієї самої дії. «*Батько зразу ж поїхав, а мати — трохи опісля*» (36); «*Спершу він їй признався, а тоді вона йому*» (18); «*Старшенькі два сини живуть у Полтаві, а дочка при мені*» (17); «*М и к о л а. Стара прозивається Терпилиха Горпина, а дочка — Наталка*» (Котл.); «*Гнат ішов з косовиці, Настя — з буряків*» (Н.-Лев.).

Поширеними в усній і писемній формах розмовного мовлення є такі неповні речення без вербалізованого присудка, які за характером зв'язку їх з повними структурами можна назвати приєднувальними. Характерною особливістю їхньої будови є наявність частки *теж* (також) при іменникові, займенникові або двох іменниках чи займенниках у ролі підмета та сполучника *і* (*й*) у приєднальній функції. Завдяки такій побудові речення цього типу означають, що мовець (мовці) приєднується до думки іншого, наслідуює його своєю дією або перебуває в тому, що й він, стані: «*Я засміявся. І вона теж*» (13); «*Я тебе давно вже хочу бачити. І Марія теж*» (18)¹; «*Дочка зніяковіла від тих слів. Та й парубок також*» (97); «*Дехто спати вкладався. І Яшко з Прокопом теж*» (Гол.); «*А він [Давид] — чудний такий: на неї дивиться, тоді одірвався, одхилив голову, очей не зводить. І вона теж*» (Гол.).

Функцію відсутньої частки інколи виконує сполучник *і* або, навпаки, частка заміщає відсутній сполучник. Приєднувальний зв'язок від цього не послаблюється. Відсутність одного з елементів компенсується посиленням інтонації, якою вимовляється одна з складових частин конструкції — або повнозначне слово при наявному сполучнику, або частка, якщо сполучник відсутній. Не меншу роль (порівняно з інтонацією) тут може відігравати жест, особливо вказівний, як, наприклад, у такому ви-

¹ Здебільшого в таких приєднувальних структурах, крім присудка, не називаються і члени (член) його групи.

падку: «Рихлов зійшов з паперті. Ткнув пальцем на Гириченка Гната: — Ти зараз підеш на кладовище могилу для забитих німців копати. *I tu!* — показав на рудого селянина. — *Ти теж ...Ти ...Ти* — показував він на груди селян. — Розійдись!» (Десн.).

Побіжно схарактеризуємо тепер особливості внутрішньосинтаксичного оформлення неповних односкладних речень без вербалізованого головного члена або його частини. Для їхнього складу здебільшого характерна наявність у реченні синтаксично підпорядкованого члена — означення в номінативному реченні і додатка або обставини (чи їх обох) в усіх інших типах односкладного дієслівного речення. Як і неповні речення двоскладної будови, односкладні неповні структури зустрічаються в усіх стилях мови, і передусім у розмовному, проте значно рідше, бо й загальна питома вага повних односкладних структур є значно меншою у мовній системі, ніж повних двоскладних.

На думку О. М. Назарова, «неповними односкладними реченнями без головного члена можуть бути, безперечно, тільки безособові речення»¹. Що ж до вживання неповних неозначено-особових і узагальнено-особових речень, то воно начебто «неможливе, бо вся специфіка цих речень створюється саме формою дієслова, при випущенні якого зникає певність в узагальненому або неозначеному характері суб'єкта»². Наші спостереження помітно розходяться з цими висновками О. М. Назарова. Насправді зрідка мають місце й неповні неозначено-особові речення без головного члена. Приклади їх знаходимо і в О. М. Назарова³. Щоправда, він вважає їх малопереконливими, «блідими», та це далеко не завжди так. Випадків нестачі головного члена в узагальнено-особових реченнях О. М. Назаров не відзначив. Але такий пропуск можливий, незважаючи на звичність, узагальненість змісту і стабільність граматичної структури цих комунікативних одиниць: «Є мудре прислів'я у нашого народу: «Траву дивися вдень, як обсохне, а дівку — в будень, коли вона боса» (Шиян).

Справді, найбільш часті безособові неповні конструкції з неназваним головним членом або його частиною. Їх

¹ «Ученые записки Пензенского пединститута», вып. 3, стор. 217.

² Там же, стор. 218.

³ Там же, стор. 220.

структура представлена обставинами або додатками чи їх сполукою (при формальній відсутності головного члена) або безособово-предикативним словом *треба* (*не треба*), *можна* (*не можна*) в ролі складової частини головного члена при невербалізованій іншій його частині, що нею виступає інфінітив. З безособово-предикативним словом може сполучатись другорядний член — обставина або додаток. З-поміж неповних безособових конструкцій цього типу утворення з неназваним інфінітивом при наявності слова *треба* або *можна* є найбільш продуктивними. В ряді випадків у попередньому реченні замість інфінітива виступає однокореневе з ним дієслово в особовій формі: «І не хотілось мені, сил не хватало так трудитись. *А треба було, ой, як треба*» (82); «Не можна було їй слова сказати, поровиستا така. Тепер іначе, коли має свою дитину. *Вже можна*, уже зрозуміла, що добра їй хочу» (27); «Уже першого дня мобілізації кілька десятків чоловік пішло з села. А через кілька місяців — другий набір. *Припало і Грицькові на цей раз*» (Гол.); «Не хочу на пенсію. Я весь вік трудився. *І тепер треба*» (17).

Серед неповних односкладних речень є ще означено-особові структури: «*Читаю всю книжку. Потому ще раз деякі інтересніші місця*. Потім уже можу повно розказати, що в ній, і другим» (3); неозначено-особові: «*Вже скоро і в армію заберуть. Так десь у цьому році*» (136); «*Зачувши далеку стрілянину, насторожився ...Десь за річкою. Нібито в Кримці*» (Гонч.); «*У Князівці спалили Куракинський цукровий завод, а в Пісках маєток графа Потоцького*» (Гол.); інфінітивні: «*Так би йти, йти... А куди?*» (133); «*Косить треба, хоч би почати, бо пересохне на пні, обсиплеться*» (116); «*Вже не сила, уже кричить хрипло й б'ється обличчям, борсається, — не щоб вирватись із рук, а хоч трошки. На один сантиметр підлізти. А там — круча в прірву (він зна це). На один сантиметр хоч би*» (Гол.); номінативні. Це, як указує О. М. Пешковський, написи на крамничних коробках з різним товаром — взуттям, цукерками тощо, наприклад: *Хромові; Рантові; Шоколадні; М'ятні*¹. Подібні номінативні структури досить численні в усному мовленні, пор.: *Яблучне* (вино), *Шампанське* (вино), *Вишневий* (сік), *Пшеничне* (борошно), *Вафель-*

¹ Див. А. М. Пешковський, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6, М., 1938, стор. 361.

ний (торт), Яловиче (м'ясо) і под., а також: «Живу нічого. Син, невістка, троє дітей і я» (40); «Година... Друга. Старшина біля бійниці жде. За морем сонце осіда, Затьмарене, руде» (Нагн.).

Явища синтаксичної компресії також виникають унаслідок пропуску (неназвання) самих тільки другорядних членів. З-поміж комунікативних одиниць, що з'являються на цьому ґрунті, чільне місце посідають неповні двоскладні і односкладні речення з неназваним додатком — при наявності в реченні різних сполук головних (головного) і другорядних (другорядного) членів.

Найпоширенішу групу неповних речень цього типу становлять такі, в яких при дієслові із значенням перехідної дії відсутній прямий додаток: «Знаєте, дівчатка, так ловко голівка пахне любистком. Приходьте, я вам дам ще» (248); «Спершу я складу [сіно], а потім уже оддыхну» (219); «Подавай заяву. Садовенко вже подав» (Ряб.); «Чалий ...спинився біля Альоші.— А ти, художник золотоголавий,— сказав він.— Ну, прощай.— Потім кинув до нового кілька слів: — Бережіть, коли зможете» (Мик.).

Неповні односкладні речення без названого в них додатка — це, головним чином, означено-особові, меншою мірою — інфінітивні структури. Перші з них виражають різні спонування (наказ, прохання і под.), напр.: «Так, кажеш, курить є тільки одна махорка? Так дай дві пачки» (46); «Читай [книжку], бо двійку завтра схопиш» (69); «Видерши хустину, Йон пустивсь навтьоки, утираючи на бігу впріле обличчя. Гашіца за ним.— Віддай! — Але той зручним рухом склав хустину косинкою, закинув собі на шию і зав'язав під бородою вузликом.— Віддай!» (Коцюб.); «(Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік. Мавка кидається і хапає його за руку). Не руш! не руш! не ріж! не убивай!» (Л. Укр.). Інфінітивні неповні речення без вербалізованого додатка (це також часто характеризує й означено-особові неповні побудови, останній приклад) звичайно являють собою типові формули військових команд, категоричного наказу тощо: *Привести! Зв'язати! Не займати! Принести!* і под. «Передихнувши, вона твердо й рішуче вимовила останнє слово.— *Розстріляти!*» (Шиян).

При головних членах односкладного речення (або присудках двоскладного), виражених наказовою формою діє-

слова, можуть бути члени їх складу, наприклад обставина місця, часу тощо: «Відкривай зараз же!» (14); «Почитай мені, Колю, хоч раз вголос» (136); «Закинь,— гукнув,— на візок.— Дівчина закинула на бричку шлеї і нашпильники та й пішла до хати» (Свидн.). Якщо ж суб'єкт дії формально відсутній у реченні, а дієслово стоїть у множині,— такий суб'єкт дії може сприйматись з деяким відтінком неозначеності. Це дає вагомі логіко-граматичні підстави для розгляду цих речень як неповних односкладних неозначено-особових утворів: «Найшли,— загомоніли в товпі» (Гол.) (мова йде про Пилипка, якого знайшли за селом у житі після переможного бою червоних партизанів з гайдамаками).

Кілька зауважень про неповні двоскладні і односкладні речення без вербалізованої обставини — здебільшого при наявності в реченні присудка або головного члена односкладної конструкції, вираженого дієсловом в безособовій формі на **-но, -то**.

Підмет, присудок, головний член односкладної структури, а також додаток є тими членами речення, випущення яких в абсолютній більшості випадків обумовлює граматико-змістову неповноту речень. Звичайно, далеко не завжди в реченні пропускається лише один з цих членів, тоді як усі інші наявні в ньому. В усній та писемній формах розмовного мовлення названі члени речення часто пропускаються в сполуці з іншими. Тим більше в діалогічній мові, зокрема в її питально-відповідному різновиді, такі пропуски є звичайним явищем. Також і обставини порівняно часто не вербалізуються в тих діалогічних реченнях-репліках, що зв'язані між собою як питання і відповідь: «Завтра прийдеш? — Прийду» (97); «Весело було в клубі? — Дуже» (111). У цих і подібних випадках обставини «предикативні», як називає їх О. М. Назаров: «...без цих обставин предикат судження залишається до кінця не вираженим»¹. Його ж приклад: «С а т и н. Настя! Ты ходишь в больницу?.. К Наташе. Н а с т я. Хватилась! Она давно вышла...»² Справді, в цьому випадку (як і в двох інших, наведених О. М. Назаровим) пропущена обставина семантично залежить від наявного в реченні

¹ А. Н. Назаров, Неполные предложения и их границы.— «Ученые записки Пензенского пединститута», вып. 1, Пенза, 1953, стор. 12.

² Там же, стор. 13.

присудка, тісно зв'язана з ним. Термін «предикативні обставини» не є, однак, вдалим. Предикативними вважаються всякі обставини, але тільки в тому розумінні, що незалежно від характеру свого змістового зв'язку з присудком вони залежать від нього і разом з ним виражають предикат судження — один з двох його членів. За винятком явищ проміжних — між обставиною способу дії і неузгодженим означенням, обставини, умовно кажучи, є виразниками другорядної предикативності в реченні. Крім того, положення О. М. Пешковського (яке з належним обґрунтуванням конкретизує О. М. Назаров) про те, що випущення обставини формально нічим не підтверджується в реченні, можна уточнити зауваженням, що деякі показники пропущеної обставини все-таки є. Щоправда, це не граматичні показники, а лексико-граматичні. Ними виступає така мовна категорія, як неперехідність дієслова в ролі присудка або головного члена односкладного речення: «Вовк до неї, хотів її зубами, а вона в хатку, та й зачинилася. *Не влізе вовк*» (Н. тв.). Ясна річ, обставина *в хатку*, яку названо в попередньому реченні і пропущено в неповному, встановлюється не тільки із смислового зв'язку з попередньою структурою. Вона, безумовно, також намічається семантикою присудка *не влізе*, вираженого неперехідним дієсловом і заперечною часткою. Постають запитання: *куди, на що* не влізе вовк? Отже, присудок потребує доповнення, конкретизації. Без цього, тобто без відповідного обставинного поняття, яке домислюється з контексту і намічається неперехідним значенням дієслова-присудка, речення виявилось б семантично недовершеним. Звичайно, ця «намітка» менш відчутна, менш виразна, ніж це ми спостерігаємо, припустимо, у неповних реченнях без вербалізованого прямого додатка, який, до того ж, намічається перехідною семантикою дієслова. В обох випадках про випущення другорядного члена (обставини або додатка) сигналізує своїм значенням синтаксично підпорядковуючий член, а не підпорядкований, як це буває при нестачі підмета, присудка в двоскладному реченні або головного члена в односкладному. Випущення обставини у формально-змістовій організації речення нічим не намічається тільки тоді, коли присудок або головний член односкладної структури виражений не дієсловом в особовій формі, а іншою частиною мови.

Таким чином, ті поняття, які виражаються обставинами, часто є факультативними за змістом і в реченні можуть бути і не бути. Все залежить від того, наскільки повно і точно мовець хоче висловити свою думку про той чи інший предмет. Дійсно, в реченні, яке, наприклад, розглядає О. М. Назаров («Батько подарував своєму синові годинник»), обставини типу *літом, сьогодні, в Москві, за відмінне навчання* та ін. є зовсім необов'язковими. І без будь-якої з них речення є повним за змістом і граматично. Коли ж поминути ці справді полярні випадки, то можна навести й досить переконливі приклади неповних речень з неназваною обставиною: «Було, як появилось воно [кіно], то баби всі зразу молились. *А тепер кожна ходить*» (15); «Після роботи, вечорами ходили ми всі в колбуд. *І я ходила*» (129); «До свят треба в хаті впоратись. *Треба помазати і прибрати*» (69); «Ну, *зайдемо, браток!* Допоможеш мені, а то сам я ще промахнуся...» (Куч.). У останньому односкладному означено-особовому реченні формально немає обставини *до крамниці*. Пор. також неповне односкладне безособове речення без лексично вираженої обставини *до міста*: «Ось з-за гори заблищав на сонці хрест городянської церкви; ось і ліски забовваніли, наче сизий пояс, розляглися кругом міста.—*Ще три версти залишилося*» (Мирн.).

Здебільшого вживаються неповні безособові речення без вербалізованої обставини, а з-поміж них саме такі, що мають головний член, виражений безособовою формою на *-но, -то* або прислівником. Формально відсутня в таких реченнях обставина не намічається ніякими внутрішніми граматичними показниками і визначається лише контекстом сусідніх речень: «Підстрибуючи, побігла в хату. А в хаті теж свято. *Прибрано*» (Гол.); «Лев. Тут не можна зайти по рибу. *Мулько вельми, грузько*» (Л. Укр.). В першому виділеному реченні не повторено обставину *в хаті*, у другому — *тут*. Без цих обставин зміст обох речень не був би відносно закінченим, виявився б не чітко віднесеним до певних моментів дійсності, не зовсім конкретно пов'язаним з попередніми реченнями, а тому й помітно зневиразненим. Більш поширені і виразні такі неповні речення без неназваної обставини, які мають залежне від неї означення: «Розбив Шевченко бригаду на кілька ланок і велів одночасно будувати не одну, а п'ять хат. *Коли до першої завозили матеріали й копали яму під фундамент, то на другій клали стіни, на*

третій умивали дах, на четвертій ставили вікна, на п'ятій вже мазали й хазяйку до нової хати везли» (Янов.).

Що ж до неповних речень без вербалізованого означення, то нами відзначено лише кілька досить сумнівних прикладів. Один з них: «Сонце опалило їхні обличчя, вітер висушив шкіру» (Соб.). У другому сурядному реченні можна допустити пропуск означення їх, їхню. На відміну від інших членів речення (в тому числі — подекуди та в різній мірі — обставини), пропущене означення не намічається формальними показниками самого неповного речення, не знаходить у ньому граматичної опори, підтверджується лише своєю наявністю в попередньому реченні. В логічному плані причину цього явища слід бачити в тому, що для основного змісту думки, яка виражається в реченні, означення є суто факультативними складниками.

4. Еліптичні речення як типово розмовні конструкції

У вітчизняному мовознавстві усталився погляд на еліптичні речення як на своєрідний різновид неповних структур. Їх виділення з-поміж інших неповних речень уперше намітила І. О. Попова¹. Попередні дослідники (О. М. Пешковський, О. О. Шахматов та ін.) оперували лише терміном «неповні речення», до яких зараховували загалом і ті синтаксичні утворення, що І. О. Поповою, а згодом певною мірою також і Т. Г. Винокур², О. П. Сковородниковим³, Б. І. Фоміних⁴ та ін. розглядаються як

¹ «Груды Института языкознания АН СССР», стор. 55—63. Незважаючи на тотожність і схожість певних моментів, наше розуміння суті еліптичних конструкцій, зокрема меж їх поширення, в цілому не зовсім збігається з тлумаченням у дослідженні І. О. Попової. Еліптичними ми вважаємо не тільки речення з неназваним дієсловом руху, мовлення, а й ті численні конструкції, котрі у І. О. Попової розглядаються як формально повні «іменні структури» (стор. 63—79), «іменні наказові і привітальні речення» (стор. 78—81) та деякі інші.

² Т. Г. Винокур, Об эллиптическом словоупотреблении в современной разговорной речи.— «Развитие лексики современного русского языка», М., 1965, стор. 29—38.

³ А. П. Сковородников, Безглагольные эллиптические предложения в современном русском языке. Автореф. канд. дисс., Красноярск, 1967.

⁴ Б. И. Фоминих, Простое предложение с нулевыми формами глагола в современном русском языке в его сопоставлении с чешскими конструкциями. Автореф. канд. дисс., М., 1968.

еліптичні. Без сумніву, вони становлять досить яскравий і специфічний лексико-структурний тип неповних речень, до того ж кількісно найбільш виявлених.

Еліптичними є такі неповні речення, в яких уявлення про неназваний член речення (або його частину) безпосередньо встановлюється з їх власного змісту і будови, насамперед із лексичного значення та граматичної форми синтаксично залежних членів (члена). Це головне для специфіки еліптичних структур. У тому вигляді, в якому вони функціонують в усній та писемній (художньо-літературній, фольклорній) формах розмовного стилю (як і інших стилів, передусім публіцистичного), їх не можна поповнити точним значенням невербалізованого в них дієслова-присудка, його частини тощо, і саме тому, що такий присудок, як і головний член односкладної конструкції, ніде — ні в попередніх, ні в наступних реченнях — не був ужитий, лексично реалізований. Тому його значення усвідомлюється не цілком окреслено, як, наприклад, у власне неповних структурах, а тільки синонімічно, тобто приблизно. З цієї причини еліптичні речення не можна або майже не можна точно трансформувати у будь-які повні конструкції. Вони не тотожні їм за змістом, а тільки у великій мірі співвідносні. Нестача (еліпсис) члена речення в еліптичних реченнях є їх відносно постійною структурною рисою і не створює неповноти їхнього змісту. Навіть поза контекстом, в ізолюваному вжиткові, еліптичні конструкції загалом або й цілком зрозумілі самі по собі, в такій же мірі достатні щодо змісту, як і численні речення граматично повної будови. В них має місце «достатність речових і формальних значень членів *самого* неповного речення для збудження образу, який відповідає відсутньому членові»¹. Залежність цих побудов від змісту і структури сусідніх речень не виходить за межі звичайного і подекуди обмежується лише тим, що присудок (або інший член, його компонент), який не називається в еліптичному реченні, взятому у його взаємозв'язках з іншими реченнями, може виступати як лексично більш ясний, очевидний. Якщо, наприклад, до еліптичного речення (див. нижче), розглядуваного ізолювано, можуть бути введені дієслова-присудки *ідемо, підємо, їдемо, біжимо* і подібні дієслівні форми, то цього не можна зробити тоді, коли те саме речення подається

¹ А. М. Пешковський, Русский синтаксис., стор. 361.

в зв'язках з іншими реченнями, зокрема з такими, в яких наявні слова (або слово), що певною мірою увиразнюють, конкретизують відсутній в еліптичній структурі присудок. Пор.: «...*Ми в Попівку, у село*» (Тич.) і «*За Харківкою, за мостом, у туманах, як вві сні, доганяла я підводи — не підводи, а пісні. То виспівували хлопці — високо ж та весело... — Що, курсантів не пізнали? — Ми в Попівку, у село*».

Характеризуючи окремі сторони граматичної будови еліптичних конструкцій, І. О. Попова констатує, що в них «функцію присудка виконують члени його групи — імена і прислівники, лексичне значення яких і смисл речення в цілому ...в своїй сукупності виражають і самий процес дії або стан суб'єкта»¹. Проте, як слушно зауважує з цього приводу М. С. Поспелов, «з цим розширенням складу присудка за рахунок залежних від нього другорядних членів, звичайно, не можна погодитись, тому що це привело б до змішання поняття граматичного присудка з поняттям логічного або психологічного предиката»². І справді, як прислівник, так і іменник з предметно-обставинним значенням (або прикметник, займенник, числівник, що його заступає) за будь-яких обставин не може вважатись заміником неназваного присудка, бо значення дії, основним синтаксичним виразником якої є особові та інфінітивні дієслівні форми, не притаманне його власній семантико-граматичній сутності. Звідси випливає, що, вживаючись у тій або іншій синтаксичній функції і позначаючи, скажімо, об'єкт, на який скерована дія, спосіб, знаряддя, яким вона здійснюється, обставини, за яких вона відбувається, тощо³, прислівники та іменники все ж не замінюють саму дію, лексично не виражену в еліптичному реченні, а тільки її увиразнюють, і саме тому, що сукупно і в межах даного речення утворюють той змістовий і граматичний контекст, на основі якого конкретне значення певної дії мислиться з більшою або меншою приблизністю, визначеністю. Однак, гадаємо, не можна погодитись з М. С. Поспеловим у тому, що нібито навіть у таких, на наш погляд, найбільш виразних еліп-

¹ «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 55.

² Рецензія М. С. Поспелова на «Труды Института языкознания АН СССР», т. II, 1953. — ВЯ, 1954, № 1, стор. 135.

³ Див. І. А. Попова. Неполные предложения в современном русском языке. — «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 57.

тичних реченнях, як *Тетяна в ліс, ведмідь за нею* і под., «думка про наявність еліпсиса є невиправданою, тому що ми можемо відтворити відсутній член тільки істотною зміною всієї структури речення»¹.

Звіси річ, «поповнення» еліптичних речень присудком, ужитим безпосередньо в реченні, призвело б до усунення їх структурної специфіки і перетворення в інший синтаксичний тип. Будь-які реконструкції в даному разі були б здогадні і невмотивовані, бо, як уже відзначалось, відсутнє в еліптичних реченнях дієслово не є семантично виразним. Проте це ще зовсім не означає, ніби речення типу «*Дівчина так швиденько травою-травою до хати*» (Тесл.); «*А вони до нього мерцій із журбою своєю*» (Гол.) і под. можуть розглядатись як такі комунікативні одиниці, що не містять у своїх лексико-граматичних засобах значення певної дії². Вважаємо, що значення тієї чи іншої дії такі речення зберігають, незважаючи на те, що сама ця дія лексично і граматично не виражена в їх межах. Отже, еліпсис (нестача) дієслова-присудка в реченнях розглядуваного типу слід визнати реальним фактом, хоч він (еліпсис) і не виявився реалізованим у процесі мовлення. Зміст еліптичних речень не обмежується лише значенням членів, які в них наявні. Він охоплює також семантику формально відсутнього присудка (іншого члена або членів речення), на яку, зокрема, вказують і яку увиразнюють наявні в еліптичних реченнях обставини і додатки, що синтаксично залежать від неназваного присудка. Тому, повторюємо, еліптичні речення, хоч і сприймаються на фоні повних, все ж не цілком адекватні їм навіть змістом. Це також відрізняє їх від власне неповних речень, досить виразно індивідуалізує. Тільки формально вони неповні, становлять семантико-стилістичне і граматичне відхилення від схеми повного речення.

Усі без винятку еліптичні речення є досить усталеними комунікативними одиницями мовлення, передусім розмовного. Нестача в них присудка тощо зумовлюється граматико-змістовими та функціональними причинами, а тому становить «невід'ємну структурну рису певного типу висловлень, є специфічною для їх синтаксичної будо-

¹ ВЯ, 1954, № 1, стор. 135.

² Хіба перше з цих речень не можна оформити як граматично повне, увівши до його складу одне з таких дієслів-присудків: *побігла, подалася, кинулась, пішла, поспішила, майнула* або якась інше?

ви»¹ і в жодному разі не може розглядатись «як результат недостатньої диференційованості, розчленованості думки і внаслідок цього її недостатнього словесного оформлення; в розмовній мові вона характеризує певний тип висловлень, в мові художньо-поетичній — становить особливий прийом розповіді, давно відомий під назвою поетичного еліпсису»².

З викладеного вище очевидні й основи класифікації еліптичних речень. Загалом ми класифікуємо їх відповідно до синтаксичної функції і лексичного значення невербалізованого, але мислимого в них члена³. Крім того, беручи до уваги своєрідність граматичної будови еліптичних конструкцій, значну типовість і соціальну освоєність їх структури, ми, разом з тим, характеризуватимемо наявний лексико-формальний склад цих речень, ту, за словом І. Г. Чередниченка, «синтаксичну ситуацію, за якої стає можливим опущення присудка»⁴ і яка існує у формі окремих словосполучень або словосполучення чи його частини з одного члена. Такі словосполучення І. Г. Чередниченко називає контекстуальними, бо слова, з яких вони скомпоновані, «зв'язані між собою не синтаксично, а контекстуально»⁵. На нашу думку, вони зв'язані синтаксично, до того ж не тільки поміж собою безпосередньо в реченні, але й з неназваним присудком, з тією, однак, відміною, що цей зв'язок не прямий, а синтаксично зворотний, про що в іншому місці цієї ж праці пише сам автор. Контекстуальне поєднання (у звичному розумінні) членів речення в еліптичному реченні неможливе вже хоча б тому, що еліптичні структури, будучи лексично й граматично самодостатні і через це самостійно вживані, звичайно виявляють ніяк не більшу потребу в контексті, ніж речення повної будови. Для внутрішньосинтаксичної структури еліптичних речень характерне

¹ И. А. Попова. Неполные предложения в современном русском языке. — «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 55.

² Там же, стор. 55—56.

³ Зразок такого групування був уже намічений Е. Бернекером (Über Ellipse des Verbums in Slavischen. — «Archiv für slavische Philologie», Bd. XXVI, 1904, стор. 481—520), але тільки в лексичному та морфологічному плані, за характером семантики неназваного дієслова та його форми. В рамках двоскладних неповних речень з опущеним присудком цей принцип проведено в «Синтаксисе русского языка» О. О. Шахматова (див. вид. 1941, стор. 241—244). Його також дотримується І. О. Попова (зазнач. праця, стор. 55—63).

⁴ І. Г. Чередниченко, зазнач. праця, стор. 17.

⁵ Там же, стор. 16.

найрізноманітніше взаємне поєднання другорядних членів, а також різні залежності цих членів (члена) від наявного в реченні підмета; звичайно, при однослівності еліптичного речення (часто ускладненої, доповненої службовим словом) подібні залежності відсутні, тоді відмінкова форма іменника, займенника (з прийменником або без нього) в об'єктно-обставинній функції або прислівника в ролі обставини є наслідком і проявом логікограматичного зв'язку з підпорядковуючим членом — неназваним присудком; цього, проте, немає, коли еліптичне речення представлено самим тільки підметом: «*Та лікар: — Іди додому, та боже борони носити воду, дрова*» (22). Тут, звісно, у залежний синтаксичний зв'язок вступає невербалізований присудок. Тільки другорядні члени в ролі обставини або додатка своєю морфологічною формою, значенням і функцією виразно вказують на формальну нестачу присудка, увиразнюють його семантику.

Головніші типи еліптичних речень — це конструкції з еліпсисом присудка, що має значення дієслова руху; того ж або близького до нього за значенням дієслова, але в спонукальній (переважно імперативній) або питальній формі; дієслова мовлення; дієслова із значенням буття, наявності. Значно рідше еліпсуються дієслова інших семантичних груп, предикативні слова та деякі іменники.

Еліптичні речення — це типово розмовні комунікативні структури. В усному мовленні — діалогічному і монологічному — ці речення, поряд з власне неповними та з різнофункціональними еквівалентами речення (див. IV розділ), становлять одну з найпоширеніших мовно-синтаксичних форм. Найбільш характерні для емоційно забарвленого мовлення і, меншою мірою, для звичайного розповідного. Вони відчутно динамізують живе мовлення, виступають ознакою його природності, служать засобом конденсованого і легкого виразу думки, почуття. Будучи перенесені — з більшою чи меншою модифікацією або безпосередньо — в мовну тканину художньої літературних творів, еліптичні речення стають (звичайно, у випадку вмотивованості свого вживання) одним з найбільш виразних і дієвих засобів наближення, стилізації мови цих творів до усної, саме усно-розмовної.

Розглянемо тепер на конкретному матеріалі головні типи еліптичних двоскладних і односкладних речень в усному і писемному розмовному мовленні, одночасно в діалогічному і монологічному. Зауважимо, що аналізу-

вати їх окремо, наприклад у діалогах питально-відповідної форми, немає рації, бо загальна структура навіть цього діалога категоріально — в синтаксичному розумінні — не впливає на структуру еліптичного речення, що свідчить про значно більшу (порівняно з власним неповним реченням) типізованість його будови і, отже, функціональну самостійність.

Речення з еліпсисом присудка (або предикативної основи речення), що має значення дієслова руху. З погляду структурно-синтаксичного такі речення найчастіше становлять сполучення постпозитивної або препозитивної обставини з підметом, постпозитивного додатка з підметом, також при можливій наявності інших залежних членів; підмет може випускатись, якщо він ясний із змістового зв'язку еліптичного речення з сусідніми, переважно попередніми. В цьому випадку виникають побудови з «подвійною» неповнотою: пропуск у них підмета зумовлюється зовнішньо- і внутрішньосинтаксичними чинниками, а еліпсис присудка — тільки внутрішньосинтаксичними. Умовно такі речення можна було б називати неповноеліптичними, напр.: «*Син тут же в школу, а невістка — в магазин*» (29); «*А за вечерею був балакучий, з дітьми жартував. Потім тільки з-за столу, набив люльку та з хати*» (Гол.); «*От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, далі за ложку та в ту ж миску*» (Кв.-Осн.). В передостанньому прикладі маємо «подвійну» неповноту: пропуск підмета і еліпсис присудка.

Основний зміст у реченнях з еліпсисом присудка (чи головного дієслівного члена в односкладному реченні) звичайно зосереджується в прислівнику або в іменникові з прийменником, що стоять в акцентованій позиції і подають обставинну характеристику неназваної в реченні дії, яка інтенсивно розгортається. Враження динаміки дії виникає завдяки самій будові таких конструкцій: унаслідок того, що в їх складі відсутнє лексикоформальне вираження процесу певної дії, а натомість зразу ж називається його кінцева мета, об'єкт, на який цей процес скерований, «створюється враження раптовості досягнення цієї мети або об'єкта, а звідси і раптовості самого процесу»¹. Пор. у Т. Шевченка: «Оставайся шукать батька, А я вже шукала... *Та в ліс з шляху, як*

навісна»; «Прокинувся ...*до матері* — А мати вже спала». В принципі до складу кожного з цих речень можна було б ввести одне з дієслів із значенням пересування в просторі: *кинулась, побігла, подалася; кинувся, підбіг* (або семантично близьке до них). Проте, як слушно зауважує Т. В. Зайцева, «навіть найближчий словесний еквівалент цього значення *кинувся* ніколи не дає тієї експресії, яка створюється лаконічністю фрази»¹. Інші приклади речень цього типу: «*Я так і обімліла, відьма, це ж відьма! Скипіло мое серце... Стиснула міцно дійницю та за нею. Вона з двору — я за нею. Вона попід тином сюди, смик туди — я за нею*» (Коцюб.); «*Тільки він до вокзалу, а поїзд вже рушив*» (291); «*Щоб швидше, я відразу в метро, до станції «Комсомольська», а там уже й автобусна*» (174); «*Чого ж ви хто-куди?*» (205).

Окрему групу становлять еліптичні речення з наявним додатком — постпозитивним і препозитивним — і підметом, при можливій наявності обставини, а іноді при формальній відсутності підмета. Присудок, який еліпсується при такій формі речення, часто має значення швидкої дії з інтенсивним початком на зразок *схопити, кинути, вдарити* і под. Значення дії сприймається відображено — через об'єкт, на який вона прямо чи посередньо скерована, або через знаряддя, яким здійснюється. Головна увага при вимові таких структур зосереджується на тих деталях руху, на тих об'єктах (об'єктові), які виражені другорядними членами (членом): «*А потім пішли в наступ. А він враз шрапнеллю по нас*» (344); «*Іду на базар, коли екіпаж коло мене зупинився; їдуть хазяйка з дочкою. За руку мене і повезли на дачу*» (12); «*Кинув його геть, а сам за нагайку, знай паня коня, знай паня*» (Кв.-Осн.); «*Ай! — і руку до грудей, а другу — до бинди голубої на голові*» (Гол.); «*Я ішла все лісом, дуб мене за хустку*» (Тич.); «*Тітка одвинулась, а вона за ту руку та й підкинула її під пояс*»²; «*А далі підманів до себе голубка, глядь, аж під крильцем карточка. Він за ту карточку*»³; «*Розв'язали торбину. Як допались діти: той за сало, той за паляницю*»⁴.

¹ Т. В. Зайцева, зазнач. праця, стор. 36.

² П. П. Чубинский, Труды этнографическо-статистической экспедиции., т. I, СПб., стор. 94.

³ «Українські народні казки», за ред. П. М. Попова, К., 1951, стор. 118.

⁴ Там же, стор. 129.

¹ И. А. Попова, Неполные предложения в современном русском языке. — «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 57.

Еліпсис присудка, що ним виступає одне з дієслів із значенням пересування в просторі, може й не викликати враження, уявлення про дію, що швидко розгортається, і тому може позбавляти мовлення характеру динаміки, характеризувати в основному його «плавну», уповільнену течію. Будучи представлені сполученням обставини чи додатка (чи їх обох) з підметом, при можливому означенні, такі структури найбільше поширені в оповідних усномовних контекстах, а також у художньо-літературних, що подаються в плані звичайної для усного мовлення оповідності: «Оце вже відробив я третю зміну. *То й додому якраз*» (52); «*Ми, Федоре Івановичу, до вас вроді як делегація*,— додав Тимоха Невкипілий» (Гол.); «*Порубав батько хустку сокирою, дочку ту бив уже, бив. Слава по всьому селу*» (Гол.). При такій же загалом побудові речення семантика еліпсованого присудка, визначаючись загальним змістом конструкції і передусім лексичним значенням другорядних членів, може мати ту особливість, що, будучи близькою до дієслів із значенням руху, вона разом з тим перебуває на їх периферії і якоюсь мірою наближається до того, що звичайно виражається буттєвим дієсловом: «*А старі теж мовби до своїх дітей*, так уже радіють, що є з ким погомоніти» (87); «*А назустріч йому з ослонів — очі, очі ...молоді, з захопленням*» (Гол.); пор. у поезії: «*Вишневі губи, чорні брови, пісні дівочі вечорові і шум акації в вікно*» (Сос.).

Речення з еліпсисом присудка (або предикативної основи односкладного речення), що виражають спонування або запитання; «*Без вареників його, непутячого!*» (6); «*За тебе, за твоє щастя!*» (199); «*Де він? От, лихо мені з тим хлопчиськом!*» (137); «*Руку!*» (81); «*Ану, за молодком!*» (174); «*До мурів! До зброї!*— гукнув Дмитрій, і рушили воїни на свої місця» (Хижн.); «*Гайдай (услід). Лівою, лівою, лівою, господа офіцери*» (Корн.); «*Т а р а с. Вперёд, Остап!*» (Корн.); «*З приїздом вас!*— трохи подумавши, додав учитель» (Тесл.); «*На другий день, зібравшись, подибала до волості.— Чого тобі?*— питає старшина» (Мири.).

Спільні ознаки таких структур — їх виразна лапідарність, усталеність та емоційність у розмовному мовленні. Деякі з них — це типові формули військових, спортивних тощо команд. Їх граматико-змістова природа тлумачиться неповно й неоднаково. О. О. Шахматов вважав їх неповними односкладними реченнями (переважно

означено-особовими) з пропущеним головним членом¹, О. М. Пешковський — неповними стаціонарними реченнями², в статті Т. В. Зайцевої³ окремі різновиди цієї групи речень (*На байдарки!, Горілки!, Меду!*) визначаються як імперативні, граматично неповні конструкції, в яких пропущений присудок зрозумілий «з цілого речення або з усїєї ситуації». В академічній «Грамматике русского языка» (т. II, ч. 2, стор. 110) ті самі і подібні речення кваліфікуються як такі неповні, що «являють собою стійкі фразеологічні сполучення». І. О. Попова, яка досліджувала розглядувані структури спеціально, вважає, що речення типу *Руки вгору!, Гарячої води!, Тихіше!, Що з вами?* становлять групу «формально—еліптичних, а по суті повних іменних структур...»⁴. Відзначаючи, що речення на зразок *Спокійної ночі!, Щасливої путі!, З Новим роком!* є зрозумілими «без всяких доповнень»⁵, І. О. Попова вважає їх «повними за складом»⁶. Ми такі і подібні структури кваліфікуємо як еліптичні, зважаючи на те, що в них не вистачає «повних слів», унаслідок чого «відсутні елементи думки не знаходять собі словесного вираження»⁷, що значення дієслівності є для них фактом живої мовної практики. За умов конкретної ситуації цьому значенню відповідає певна дія, що насправді відбувається. Її найменування загалом чітко оформлене в свідомості мовців. Щоправда, трапляються випадки, коли такі структури функціонують як формально повні: *Бажаю спокійної ночі!* і (при потребі підкреслення особи тощо) *Я бажаю спокійної ночі! Вітаю з приїздом!* і *Я вітаю з приїздом!* Це, однак, не означає, ніби за певних умов формально неповну конструкцію типу *Доброго здоров'я!* ми сприймаємо як частину повної — *Бажаю доброго здоров'я!*; за змістом обидві структури є самодостатніми, і різняться вони між собою тільки граматично й стилістично. В повній конструкції присудок названий і, ясна річ, сприймається цілком окреслено, тоді як в еліптичній, набагато вживанішій і звичайнішій, присудок формально

¹ Див. А. Л. Шахматов, Синтаксис., стор. 123—129.

² Див. А. М. Пешковський, Русский синтаксис., стор. 246, 362, 365.

³ Т. В. Зайцева, зазнач. праця, стор. 35—36.

⁴ «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 79.

⁵ Там же, стор. 80.

⁶ Там же, стор. 24.

⁷ А. М. Пешковський, Русский синтаксис., стор. 246.

відсутній, унаслідок чого виступає як слово узагальненої семантики. Загалом же, як і в усіх інших випадках неповноти чи еліптичності речення, — це паралельні засоби вираження того самого змісту, кожен з яких набув своєрідної стилістичної спеціалізації в системі комунікативних одиниць мови.

Більш виразною і легше сприймаюю є еліптичність структури тих речень, що ними з максимальною силою виражаються різні спонування до дії — наказ, вимога, прохання тощо: «До мене хутчій!» (15); «На роботу! Пора вже давно!» (155); «Голоси. За борт його! — За борт! — На палубу його! Під башту» (Корн.); «Хліба! — тонесенько скигнуть дитина» (Вас.). І. О. Попова справедливо зауважує, що речення цієї групи можуть вживатися у різних змістових варіаціях¹. Так, за одних умов речення *За мною!* може виражати наказ або прохання здійснити не ту дію, рушити не в тому напрямі, що можливі за інших умов. Крім того, в одній ситуації мислима в таких реченнях дія виконується однією особою, а в інших — двома і більше особами.

Слідом за І. О. Поповою², окремі різновиди розглядуваних структур виділимо відповідно до їх функції і тієї мети, якій вони служать. Другорядні члени, з яких складаються еліптичні речення цього типу, виражають те, що знаходиться в центрі уваги співрозмовників, називають те основне, що слід їм передусім сказати в певній ситуації. Суттєво важлива риса таких утворів виявляється також в інтонації — виразно наказовій, прохальній, закличній, побажальній, загалом кажучи, спонукальній, яка реалізується в безлічі відтінків, кожен з яких так чи інакше видозмінює модальне значення висловлюваної думки.

Спонукальні еліптичні структури здебільшого виражаються:

а) Іменником у родовому відмінку з прийменником (*до, без, з*) або без нього при можливій наявності звертання тощо. В цій формі іменник виконує об'єктну або обставинну синтаксичну функцію: «Продавець! *Вина!* — Молодий та зелений іще» (154); «*До мене! До мене!* Поможіть швидше впоратись» (19); «Студенти в один голос: — *З філософії! І з педагогіки!*» (90); «*Без перерви!*

¹ Див. «Труди Інститута лінгвістики АН СРСР», стор. 81.

² Там же, стор. 80—82.

Швидше закінчимо!» (82); «*Борицу!* — кричали там...» (Тич.); «*Без обіду!* — розпорядився вчитель» (Мирн.).

б) Іменником у знахідному відмінку без прийменника або з прийменником (*в, у, за, на*), подекуди в сполученні із звертанням, вигуком тощо: «Ну, *в дорогу, в путь!* — казали мені мати, а так не хотілось іти в друге село» (1); «*На трактора, хлопче!*» (12); «*Ярина, Обеззброїти! Тримати під вартою! Коня!*» (Десн.); «В цю вирішальну атаку вас поведе Реввійська Першої Кінної. Вперед! *За Леніна! За радянську владу!*» (Скл.).

в) Іменником або субстантивованим словом в орудному відмінку, рідше в місцевому, з прийменником і без нього, часто при наявності в тому ж реченні звертання, вигука тощо: «*За мною!*» (69); «*Галайдо, за мною!*» (Шевч.); «*А ну, за нами!* — крикнув Олексій» (Фр.).

в) Сполученням іменника в непрямому відмінку з займенником, прикметником або прислівником. Можуть простежуватись і деякі інші комбінації сполучень лексично повнозначних слів — прислівника з займенником, кількох іменників із займенником тощо: «Та чого ж він буде ще гасати по вулиці! *В школу його!* Рівно ж сім йому!» (61); «*Мерицій до Панасихи!* Хай позичить п'ять рублів до завтрього» (4); «*Премію йому за труд! І то першу!* Заслужив!» (77); «*У чорну їх!* — рішив старшина» (Мирн.); «Тінь... недалеко в темряві схвилюваний голос: — *Насте, на хвилинку сюди!*» (Вас.); «*Вогонь на мене! —* кричав Орлюк» (Довж.); «*Зброю на землю!* — крикнув сивобородий» (Коп.).

д) Прислівником у вищому і «звичайному» ступені із значенням якісної ознаки дії, а також обставинним прислівником, зокрема просторовим: «*Хутчій, сину!*» (19); «*Марійко, гей сюди!*» (28); «*Голосніше! Не чути!*» (117); «*Тихіше, тихіше, Омеляне, —* застерезливо зашепестіла темнь...» (Ст.); «*Дмитро, Наталко, набік!*» (Стар.).

е) Сполученням іменника в родовому відмінку з заперечно-підсильною часткою *ні* та з прийменником або іменника в тому ж відмінку з узгодженим заперечним займенником. Значення таких конструкцій — заперечне, інтонація — оклично-наказова: «*Що ти, ні з місця!*» (4); «*Жодних мені пісеньок!*» (41); «*Куди? Ні з місця!* — гукнув Василь» (Мирн.).

Окрему щодо виконуваної функції групу еліптичних конструкцій становлять «щоденні», типові форми вітання,

процання, побажання, подяки і под. Вони мають досить закріплене морфологічне вираження, найчастіше являють собою:

а) Сполучення родового відмінка іменника у функції додатка з прикметниковим означенням або самого тільки означення при відсутності означуваного слова, при можливій наявності — в першому і другому разі — інших членів присудкової групи, а також звертань, вигуків тощо: «Доброго здоров'я! — І вам теж» (72); «Спокійної ночі, гості мої!» (91); «Мирон. Щасливої дороги!» (Корн.); «Гречаний (подаючи товаришам руку). Ну, до скорої... Герасименко. До скорої. Попик. До скорої» (Гонч.).

б) Іменник-додаток, виражений орудним відмінком з прийменником з або сполучення додатка в цій формі з іншим додатком у знахідному відмінку при можливому звертанні, вигуку тощо: «З неділею, з празником вас, дівчата!» (56); «З приїздом, ну, з приїздом тебе! Радий, що вже відслужив» (9); «З перемогою, товаришу командире! — І вас з перемогою» (Ст.); «З празником тебе, — тремтить сумовите несміле слово» (Тесл.).

в) Іменник-додаток або прикметник-означення при не названому означуваному слові в знахідному відмінку, що має при собі прийменник *за*, рідше *на*: «За наш колгосп, його людей!» (163); «На здоров'я, бо заслужили!» (91); «На фронті то завше гриміло: «За Батьківщину!» (214); «За ваше... — усміхнувшись, кивнув він головою до дівчини й випив чарку. — На здоров'ячко, — охоче відповіла та...» (Вас.); «За Русь! За Русь! — відповіли відважні воїни» (Хижн.).

З питальних еліптичних структур також відзначимо лише такі, що мають характер стійких сполучень з еліпсисом дієслова-присудка або предикативного слова. Лексично невиражений компонент будови таких речень визначається головним чином особливостями їх логіко-граматичної структури, зокрема займенниками та іншими питальними словами, з яких вони складаються і які достатні для виразу запитання в певних умовах об'єктивної ситуації або контексту. Невербалізований присудок лексично не цілком виразний, припускає деяку довільність тлумачення і підстановок дієслова із значенням буття, наявності, існування в теперішньому, минулому або майбутньому часі. Найбільш поширеними реченнями цього типу є конструкції, які мають у своєму складі обставину,

виражену прислівником *де*, і підмет або являють собою сполучення додатка, вираженого займенником *що*, в знахідному відмінку з іншим займенником або іменником в орудному відмінку. Сюди належать також структури з однієї лише займенникової форми *чого*, часто в сполученні з займенником або прислівником: «Де ж голова? Що він собі думає!» (62); «Що з тобою, синку?» (101); «Чого вам? І без вас гірко» (161); «Дівчата стали просити: «Дядечку, чого ви? Мо' дешево, так ми доплатимо» (312); «Де ж Зінька?» (Кроп.); «Де Федір?» (Мирн.); «Що з тобою, Антоне?» (Коцюб.); «Потале! — Чого?» (Мирн.).

Речення з еліпсисом присудка (або предикативної основи односкладного речення), що має значення буттєвого дієслова. Це також конструкції з синтаксично нульовою дієслівною формою, напр.: «А як колись робили! Сонце не зійде, а жінки вже в степу. Прийдуть з поля — вже ніч надворі» (146); «В хаті — гармидер, як це завжди буває під час мазання. Стіни голі» (246); «На голові хустиночка, На руках дитина» (Шевч.).

О. М. Пешковський розглядав речення цього типу як неповні з нульовим повнозначним дієслівним присудком¹. Граматична неповнота їх підтверджується наявним у них прислівником або непрямым відмінком іменника, що мислиться придієслівно². Дослідник зауважує: «Чим важче поповнюються такі неповні речення дієсловом і чим менше вони потребують його, тим ближче вони до номінативних»³. Такої самої думки про ці структури О. О. Шахматов. Речення типу *Він хворий, Батько щасливий* він вважав повними беззв'язковими, тимчасом як речення *Батько в місті, Він тепер уже на волі* — неповними (порушеними), і випущення в них присудка зіставляв з пропуском його в таких реченнях, як *Він за ним, Ми до нього* і под.⁴

Заперечуючи І. О. Поповій, яка речення розглядуваної будови відносить до повних іменних речень особливого структурного типу⁵, М. С. Пospelов цілком слушно, на наш погляд, зазначає, що такі синтаксичні одиниці мови,

¹ Див. А. М. Пешковський, Русский синтаксис..., стор. 249.

² Там же, стор. 343.

³ Там же, стор. 343—344.

⁴ Див. А. А. Шахматов, Синтаксис..., стор. 181.

⁵ Див. «Труды Института языкознания АН СССР», стор. 63—73.

як *Батько в місті, На горах сніг, Направо — гори і ріки* і под., «нічим істотно не відрізняються від речень з відсутніми дієсловами, названих авторкою еліптичними»¹.

Ясна річ, невербалізоване в таких реченнях дієслово не є семантично виразним. Наприклад, у реченні «*А в очах — жах*» (Гол.) можна вбачати як еліпсис буттєвого дієслова, так і еліпсис одного з таких дієслів, як *світить-ся, палає, миготить* тощо. Зайвим було б намагання будь-що вставити в таке речення одне з названих і в принципі можливих дієслів-присудків. По-перше, це призвело б до деякого спотворення змісту і довільної видозміни структури речення. По-друге, сама сутність речень, тотожних наведеному, полягає значною мірою в тому, що семантика формально відсутнього присудка, будучи зумовленою загальним змістом речення, є розпливчастою, невиразною.

Структури з еліпсисом присудка, який, залежно від функціональної спрямованості мовлення і змісту речення, має значення буття, знаходження, перебування, присутності в теперішньому часі (часто з можливим домислюванням окремих значень інших дієслів), здебільшого мають у своєму складі такі сполучення членів речення: препозитивну і постпозитивну обставину місця (рідше часу) з підметом; у складі таких побудов також нерідко наявний додаток. Уживаються такі комунікативні одиниці за найрізноманітніших функціонально-стилістичних умов, наприклад, при описі предметів і явищ, при створенні портретної характеристики людини (персонажа) і при зображенні її внутрішнього стану. В усіх цих випадках вони часто бувають виразно двочленними синтаксично і ритмомелодійно — завдяки наявності емоційно-видільної паузи, яка інтонаційно членує їх на склад підмета і присудка. Напр.: «*Внизу річка, а далі — Кам'янка. Ото на горі колбуд. Як підете, сюди повернете, то ото й буде кооператив, там краса яка!*» (18); «*Диканька за сім кілометрів звідси*» (187); «*Тепер наука серед нас, прогрес*» (97); «*Оксана. Берег швидко, гори, ліси*» (Корн.).

Різновидом речень з еліпсисом повнозначного дієслова *бути* в теперішньому часі є двоскладні й односкладні конструкції з еліпсисом буттєвого дієслова *ми н у л о г о*,

майбутнього часу або умовного способу. Змістова і структурна еліптичність таких речень є більш очевидною. Конкретна часова віднесеність втіленого в них змісту визначається загальним часовим планом розповіді і особливо значенням другорядного члена, наявного в реченні.

Подаємо приклади речень з еліпсисом дієслова-присудка *бути* в його повнозначному, реальному значенні в минулому, майбутньому часі та в умовному способі (в останньому випадку морфологічним індикатором умовності виступає головним чином наявна в реченні частка *би (б)* або сполучник *щоб*). «*Підросли б бистріше діти, думаю собі, всі в поміч мені тоді*» (102); «*А скільки балачок про першого космонавта в той день! Балакали вже, гомоніли! Бо ж то й чудо!*» (151); «*Дивлюсь, що даліше. Та він спинив мотоцикл біля Іванової хати*» (4); «*Мене всі потроху не любили за мій язик. Вже що на умі, то й на язиці*» (Мирн.); «*Та про цей декрет лєнінський тільки й розмов на селі*» (Гол.); «*А резерв потрібен. Може посуха або який недорід*» (Ряб.); «*Ну, та на всяк випадок треба бути готовому до всього. Та щоб без переполюху*» (Гол.); «*Нехай тобі зозуленька, мені соловейко, Не-хай тобі тихесенько, мені веселенько*»¹.

Своєрідною видозміною цих речень є односкладні конструкції з еліпсисом заперечної форми дієслова *бути* або семантично близького до нього заперечного дієслова. В таких конструкціях наявні форми морфологічного вразу заперечення: або підсилено-заперечна частка *ні-ні, ні* в сполученні з іменником у родовому відмінку, або заперечні займенники *нікого, нічого*, або прислівник займенникового типу *ніде, ніколи* тощо. Значення певного часу в таких реченнях увиразнюється, встановлюється, з одного боку, з їх змісту і будови, а з другого — з логіко-синтаксичних зв'язків даного речення з іншими. «*Жили ми до революції бідно. Бувало, ні хліба, ні до хліба*» (120); «*Отакий мій чоловік був — ні роботи з нього, ні доброго слова*» (117); «*П'ятнадцять год прожила з чоловіком — ні хати, ні дитини, — бідкалась якась жінка*» (Горд.); «*Нікого в хаті*» (Гол.); «*Вулиця пуста. Нікого*» (Гонч.).

¹ Б. Гринченко, Етнографические материалы, т. I—IV, Чернигов, 1895—1899, т. I, стор. 200.

¹ ВЯ, 1954, № 1, стор. 135.

Речення з еліпсисом присудка (або головного члена односкладного речення), що має значення дієслова мовлення. Як правило, це двоскладні структури¹, які часто виступають у функції так званих «авторових слів», звичайно передують прямій мові і за особливостями своєї граматичної будови можуть становити:

а) Сполучення постпозитивної обставини (способу дії, місця, часу) або додатка з підметом: «Тоді я до нього:— Золотко, а йди сюди, баба дасть тобі грушу» (179); «Прокіп так хижо:— А, в школу... грамоти тобі!.. в пани сина!..» (Тесл.); «Дід замріяно:— Еге ж! Гайдамаки! То були люди!» (Вас.); «А береза їй: «Ну, що ж я скажу тобі...» (Тич.); «Вона таки одно: піду та й годі»²; «От вони їм: Розвалім цей стовп»³; «А дід з печі та: здорові, люди добрі»⁴.

б) Сполучення присудка або присудків з підметом при прямому порядку слів і при можливій наявності другорядних членів: «Бригадир танцював-витанцювував і враз:— Погано граєте, жалібноі тепер» (54); «Дівчина подивилась здивовано:— Грамофона? Ні, в нас немає грамофона» (Вас.).

в) Один тільки підмет або одну лише обставину чи обставини (переважно способу дії і часу) при випущенні в тому ж реченні підмета, вжитого раніше, в попередньому контексті: «Баба:— А де ж твій клунок?» (15); «А сани:— Ми були легші» (228); «Голосно й весело: Та годі бо, цитьте!» (343); «А я: він хворий» (Тесл.); «Хлопчик:— Тільки вітер зашумить, і вони починають» (Вас.); «Далі рішуче:— А на, лиш, каганця, посвіти мені» (Вас.); «Стиха:— Не журися, Мишко, діло, здається, буде» (Вас.); «А вовк: От я його вижену»⁵.

Т. В. Зайцева, характеризуючи стилістичний результат еліпсиса дієслів мовлення перед наведенням прямої мови у поезіях Т. Г. Шевченка, слушно зазначає, що в такій позиції навіть «відсутність цілого речення ніколи не буває такою помітною і разом з тим ефективною, як про-

пуск окремого присудка при наявному підметі. В цьому останньому разі інтонації персонажів органічніше вкладаються в авторську мову і весь виклад досягає такої рельєфності, якої не можна створити ніяким з указаних способів»¹ (на увазі маються способи введення прямої мови за допомогою слів *каже, сказав*, а також окремим реченням чи спеціальним присудком).

Певна річ, відзначеним Т. В. Зайцевою не обмежується стилістична доцільність еліпсиса присудка перед прямою мовою або (рідше) після неї, пор.: «Взувайся! — батько мені» (19); «Вчіться, наполегливо вчіться, товариші! — нерідко викладачі нам» (7); «Купатися ходім, — Марійка їй» (Гол.); «А що, неправда? — хтось» (Гол.). Безперечно, що як у препозитивних, так і в менш типових постпозитивних реченнях — авторових словах — еліпсис дієслів мовлення виправданий ще й тим, що він надає розповіді відтінку невимушеності і сприяє логічному наголошенню окремих членів із складу слів автора або всього їх складу, якщо він однослівний. Крім того, вказаний прийом еліпсиса дозволяє уникнути повторення дієслів *говорити, сказати* або близьких до них, чим, природно, збільшується кількість можливих синтаксично-синонімічних засобів вираження. Зауважимо, що, за поодинокими випадками, поєднання слів автора і прямої мови персонажів без використання в цій функції безпосередньо вжитих дієслів мовлення вперше зустрічаємо в поезіях Т. Шевченка. Пор. хоч би приклади, наведені Т. В. Зайцевою в зазначеній праці: «Оксана в двері: Вбили! Вбили — та й пада крижем»; «Не дослухав... Неси, коню! — І поводи кинув». Проте найбільшого застосування цей прийом набув у А. Тесленка, С. Васильченка, А. Головка, П. Тичини, тобто в письменників, мова творів яких дуже близька до усно-розмовної.

Структури з еліпсисом дієслів мовлення мають ту специфічну особливість, що формально відсутнє в них дієслово мовлення найчастіше встановлюється (звичайно, з неоднаковою виразністю) на ґрунті слів автора і прямої мови персонажів (мовців), узятих разом. Це й зрозуміло, бо авторові слова і пряма мова персонажів утворюють певне семантико-синтаксичне ціле, яке при заміні прямої мови на непряму стає конструкцією складнопід-

¹ Т. В. Зайцева, зазнач. праця, стор. 36—37.

¹ До дієслів мовлення (*verba dicendi*) належать такі, як *казати, сказати, розказати, говорити, розповідати, висловити, повідомити, сповіщати, зауважити, називати, пропонувати* та ін.

² П. П. Чубинский, Труды этнографическо-статистической экспедиции..., т. II, стор. 12.

³ Там же, стор. 59.

⁴ Там же, стор. 98.

⁵ «Українські народні казки», стор. 40.

рядного речення. Безпосередньо граматико-смісловою структурою авторових слів значення неназваного дієслова мовлення підказується тільки тоді, коли, як зазначає І. О. Попова¹, вони містять у собі вказівку на особу мовця та співбесідника. Це буває в таких широко узвичаєних зворотах розмовного мовлення, як *Він мені на це, Я їй на це, Вона йому у відповідь* і под.

Еліпсис дієслова мовлення простежується не тільки в позиції перед або після прямої мови, він широко відомий також у діалогічному мовленні, в оповідному монологічному як при об'єктивному викладі, так і при викладі у формі оповіді від першої особи. Будучи в ряді випадків широко узвичаєними мовними формами, деякі з таких конструкцій набувають якоюсь мірою характеру мовних штампів і виступають як типова реальність розмовного мовлення. Їх структура часто формується сполученням постпозитивного додатка, вираженого іменником *слово* або заперечним займенником, з підметом (при можливій наявності інших членів): «Ну, що за дитина росте! *Ти йому одно, а він тобі друге*, пояснюй йому, розкажуй, а воно хоч би що» (100); «А тому не піде, що в неї мати така: *ти їй слово, а вона тобі двадцять*» (360); «Ще один дядько був. От забув, як його» (188); «Вона озирнулась. Федір кинувся: — *Хоч одно слово... Люба моя, мила моя!*» (Мирн.); «*І годі про це*. Розповідайте краще про себе» (Гол.); «А Залізник попереду... Іде собі, люльку курить, *Нікому ні слова*» (Шевч.); «*Василь знов нічого*. Вона на бабів — *і баби нічого — про своє не перестають*» (Тесл.).

Речення з еліпсисом частини словосполучення, що складає один член речення. Такі речення, завжди односкладні безособові, поділяються на дві підгрупи:

а) Речення з еліпсисом предикативного слова *треба, необхідно, слід, можна, варто, не треба* і под. при наявності або, зрідка, відсутності інфінітива. Структури цього типу здебільшого застосовують тоді, коли потрібно вказати на усвідомлену мовцем потребу або можливість, недоцільність або неможливість здійснити дію, яка виражена в реченні інфінітивом або ж впливає з його (речення) загальної граматико-сміслової основи — у випадку відсутності інфінітива як компонента головного

члена односкладної конструкції. «*Чоловікові вже скоро на пенсію йти*. Ще б робив, якби здоров'я не підупало» (230); «*Копійку якусь треба було б*, бо старість наступає» (186); «*Пізнати з мови, якої хто голови*» (81); «*Чого я думаю? У попі, а як не хоче, то на Січ*. І там не згине вражий хлопцеп. *Йти лиш в хату...*» (Шевч.); «*Отож, а тепер і поготів ні забігати вперед, ні відставати*» (Гол.); «*А воно й пече, і випустити ніяк*» (Гол.).

б) Речення з еліпсисом інфінітива при наявності предикативного слова *треба, можна* і под. або слів *пора, час*. «*Ну, треба ж таки комусь і сапкою бурячки*, всяка робота почесна» (17); «*Тепер кожному молодому професію потрібно*» (25); «*Людині треба з горем на люди*» (Мирн.); «*У спасівку раз мені в волость треба було*» (Тесл.); «*Пора вставати. Час на роботу*» (Ст.); «*Якове, чи не пора тобі додому?* — нагадала» (Горд.).

Речення з еліпсисом іменника в ролі підмета або додатка при наявності залежного від нього означення. Уявлення про лексично невиражений суб'єкт або об'єкт чи знаряддя дії в таких конструкціях встановлюється з їх змісту і будови, передусім увиразнюється наявним у реченні означенням, узгодженим з формально відсутнім членом, підказується життєвим досвідом мовців. «*Жив у дядька, бо ніде було жити, батько оженився на другій*» (208); «*Дівчата ходили в полотняному, і то те слава богу*» (56); «*У сороковім була я з батьком у Полтаві*» (130); «*Піду до зубної, хай лікує*. Вона, здається, *з восьми?*» (315); «*Ото у мене внучка. У сьомий ходить*» (22); «*Чи не ревуть круторогі?*» (Шевч.); «*Зорі сяють: Серед неба Горить білолиций*» (Шевч.); «*Орлом сизокрилим літає, ширяє [Перебендя], Аж небо блакитне широкими б'є*» (Шевч.); «*Осінь... Мені — дев'ятнадцятий*» (Вас.); «*Дівчата співали весільної*» (Стор.); «*Значить, свіженького, Давиде, змелемо? — Вже ж не торішнє*» (Гол.); «*Вода стала одразу чорна — від землі й від сажі. — Давай чистої,* — командував Прохор» (Мик.); «*Це правда, Віталіку, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води? — Ми питимемо морську*» (Гонч.); «*Ви йдіть, а я ще почекаю свого*» (Гонч.).

Прикметники *білолиций, весільної, круторогі* близькі до субстантивованих слів, хоч остаточно ще не перейшли в їх групу: в окремих контекстах вони можуть функціонувати як звичайні означення при пояснюваних іменниках. Пор. хоч би: «*Білолиця, кароока і станом висока*»

¹ «Труди Інститута язикознавства АН СРСР», стор. 61.

(Шевч.). В «Українсько-російському словнику» (т. I, 1953) слово *білолиций* все ж не цілком обгрунтовано, на наш погляд, визначається як іменник.

Окремий різновид цих конструкцій становлять такі, у яких немає означення, узгодженого з еліпсованим підметом або додатком. І все ж такі частовживані структури зрозумілі, тому що семантика невербалізованого члена речення цілком очевидно «підказується» всім змістом і структурою наявних членів, напр.: «*А гуска на неділю більше сидить*» (24); «*А скільки заробляєте? — В середньому по вісімдесят-дев'яносто*» (35); «*Ну, як успіхи? — Два склала, ще три лишилось [екзамени]*» (340).

Зауважимо, що, мабуть, ще частіше, ніж підмети і додатки, можуть за таких самих умов еліпсуватись і дієслова-присудки якнайрізнішої семантики (крім дієслів руху, буттєвих, мовлення і сприймання). Відповідні структури є досить усталеними в розмовно-побутовому вжиткові, подекуди становлять фразеологізовані комунікативні одиниці. «*Дві дочки в мене: одна директором в Одеській області, а він робить при сільраді, та мати стара з ними*» (13); «*Е, так ото ж на горі не наше село. Те село до колгоспу Калініна*» (1); «*Я все вам розказала, що знала. Сумно самій у чотирьох стінах*» (156); «*Не вийду я, Дмитре, ні за кого*» (86); «*А от економісти. Так ті ні за холодну воду*» (134).

Еліптичні структури публіцистичного типу. Схарактеризовані вище різновиди еліптичних речень належать, сказати б, до традиційних, здавна відомих. Їх легко знайти в розмовно-побутових художньо-літературних текстах дожовтневого часу і в давніших збірниках фольклорних творів, які з більшою чи меншою повнотою відбивають живе усне мовлення в його діахронному і синхронному вияві. Ці структури якнайповніше характеризують розмовний стиль сучасного усного мовлення, переважно побутового, який є для них основною сферою функціонування і тим джерелом, з якого вони потрапляють у тій чи іншій кількості до інших стилів мови — публіцистичного, частково наукового, притому як в усній формі їх виявлення, так і в писемній. У той же час багато з відзначених структурних моделей еліптичних речень у сучасному усно- і писемно-розмовному мовленні мають ту особливість, що вони у повному розумінні цього слова «сучасні», але, зауважимо, не граматичною формою, побу-

довою, а тільки її внутрішнім наповненням, лексикою, яка породжена умовами життя і відображає його різні прояви. Вони «є фактом впливу граматичних конструкцій науково-публіцистичної мови»¹ на мову усну, розмовну. Для них характерні публіцистична піднесеність та емоційність, які пояснюються високою ідеологічною озброєністю радянських людей, пафосом їхнього щоденного героїзму в усіх сферах діяльності. Наш час характеризується небаченим піднесенням, рухом вперед, а тому в мовленні будівників комунізму все частіше з'являються короткі висловлювання, наповнені мобілізуючим, настановчим змістом.

У становленні еліптичних структур з таким лексичним навантаженням відіграли свою визначальну роль як чинники соціально-економічні, так і власне лінгвістичні. До останніх належить наслідування широкими колами населення міста і села мовностилістичної практики газет, журналів, радіо, телепередач тощо, які в свою чергу відбивають живе народне мовлення, відповідно синтезуючи його за законами літературної мови. Саме від газети і радіомовлення живе усно-розмовне мовлення, мабуть, найбільше переймає строгу чіткість і виразну стрункість фрази, яка від частого вживання стабілізується в мовленні, стає здобутком усе більшої кількості мовців. Цьому, звичайно, не меншою мірою сприяє й те, що публіцистична в своїй основі еліптична фраза наповнена вагомих соціальним звучанням. У ній осмислюються і відображаються події суспільного значення, вчинки радянських людей тощо.

Створюється враження, ніби такі еліптичні структури безпосередньо взяті зі сторінок газет у готовому вигляді, а насправді самою газетою вони як певні граматичні моделі здебільшого засвоювались з усного мовлення народу. Проте в газеті поглибився і розширився діапазон їхніх лексичних значень та функцій, усталилась синтаксична будова. Подекуди через надмірне або стилістично невиправдане вживання деякі з таких структур перетворились у мовні штампи. І все ж явища еліпсису, дуже масові і активні в усному мовленні, надають йому суспільно-публіцистичного колориту, розширюють його

¹ І. К. Білодід, Питання розвитку мови української радянської художньої прози, К., 1955, стор. 271.

семантично-функціональні, а частково й граматичні межі.

Вдамося до прикладів еліптичних речень публіцистичного характеру, зафіксованих в усно-розмовному мовленні жителів села і міста. Немає, мабуть, потреби в паспортизації, у визначенні лінгвогеографії наведених структур, оскільки вони, умовно кажучи, загальнотериторіальні, загальноновживані, чому також сприяє їхня лексико-структурна нормативність, майже повна відсутність діалектних рис у внутрішній організації. Всі вони без винятку легко застосовуються в ролі газетних, рідше журнальних, заголовків, у чому ми переконались, суцільно дослідивши синтаксичне оформлення цих заголовків за такими газетами, як «Радянська Україна» (скорочено — РУ), «Літературна Україна» (ЛУ) і «Зоря Полтавщини» (ЗП) за 1970 рік, за журналами «Українська мова і література в школі» (УМЛШ) за 1970 рік і «Комуніст України» за 1966—1970 роки.

Приклади публіцистичних еліптичних конструкцій та їх частин (словосполучень) групуємо за певними граматичними ознаками, не подаючи позареченневого контексту.

Найчастіше вживаються еліптичні речення і словосполучення, які побудовані за моделлю: іменник у різних напрямках відмінках з прийменником, яким починається синтаксична побудова. При іменнику в більшості випадків виступає прикметник, рідше числівник або займенник. Еліпсоване дієслово має значення активної фізичної дії, яка, проте, сприймається лише як потенціально можлива, через що еліптична конструкція є повною за змістом; з боку функціонального цієї структури становлять типові спонування-заклики, що цілком, як уже зазначалось, падають для газетних заголовків і нерідко виступають ними¹, напр.:

За першість, За навчання, За продуктивну годину, За високу якість, За колгоспний достаток, За комуністичну працю, За нові успіхи, За людину, За перемогу, За майстерність, За високу продуктивність праці, За міцну дисципліну, За наочну агітацію, За велику хімію, За дострокове закінчення роботи, За блок комуністів і безпартійних, За нові перемоги комунізму, За мир та безпеку,

¹ Поодинокі приклади таких структур див. у зазнач. статті І. Г. Чердиченка.

За торгівлю з СРСР, За високу культуру виробництва, За людину ленінської мрії, За досконалу програму з літератури;

З партійною пристрастю, З комсомольським привітом, З любов'ю до праці, З концертами по фермах, З живим словом до людей, З ім'ям Леніна, Зі знанням справи, З почуттям високого обов'язку, З ленінською насконою, З партією Леніна, з народом, З Леніним у серці; З школи — на ферму, З трибуни зборів, З перших днів, З братньої Угорщини, З телетайпної стрічки;

У золоту книгу, У кожну сім'ю газету, У рахунок перемог п'ятирічки, У ногу з життям, У відповідь на рішення XXIV з'їзду КПРС, У Смольний, за правдою, У відповідь — ударна праця, В обідню перерву, В ім'я людини, В ім'я комунізму, В країну знань, В осінній час, В похід, туристи;

У перших рядах, В трудовому наступі, В тісному зв'язку з життям, У друзів-ленінградців, У борні з фашизмом, В інтересах дружби, У світлі ленінських ідей, У дружбі наша сила;

Для блага народу, Для спільного добра, Для свого заводу, Для сільських друзів, Для щастя людей;

До нових перемог, До нових рубежів, До ленінських днів, До наполегливої праці, До вас за досвідом, До праці — з повагою, До нових зустрічей, До зими — тепло і затишок;

На чисту воду, На нові рубежі, На чергу дня, На честь Жовтня, На суд громадськості, На вогні агітпункту, На всю потужність, На вічні часи, На захист своїх прав;

На колгоспній ниві, На конкретних прикладах, На чолі колективу, На передньому краї, На трудовій вахті, На бистрині життя, На буремних перехрестях, На фольклорній ниві, На генеральному напрямку, На голубих екранах;

Над синім морем, Над складним завданням, Над усе, Понад тихим берегом;

Під урожай, Під громадський контроль, Під майбутні успіхи, Під хорошиї настрої, Під чесне слово, Під прапором Жовтня, Під знаком ленінських ідей, Під прапором пролетарського інтернаціоналізму, Під всеперемагаючим прапором великого Леніна;

Після трудового дня, Після Пленуму ЦК КПРС, Після змагання, Після доброго слова;

*По шляху перемог, По волі партії, По рідній країні,
По батьковій дорозі;*

*Про стан виховної роботи, Про кращих людей, Про
журналістську майстерність.*

Такі самі за функцією прийменникові еліптичні кон-
струкції (або словосполучення), у яких прийменник ви-
ступає у середині синтаксичної побудови:

*Ідеологічну роботу — на високий рівень, Рішення
партії — в дію, Вісті з полів, Механізми — в поле, Кор-
моцех в дію, Дві норми за зміну, Курс — на маяків, Усе
насіння — до високих кондицій, Цукрові буряки — на
завод;*

*До Жовтневих свят, Ленінським шляхом — до підне-
сення соціалістичної індустрії, Трактори — в бойову го-
товність, Молодь — за навчання, Резерви — на службу
семиріччя, Бракоробів — на чисту воду; Спіймані на га-
рчачому.*

Широко вживаються структури, що являють собою
різні сполучення двох і більше повнозначних слів у формі
прямого і непрямих відмінків:

*Худобі теплу і сити зимівлю, Премії передовикам,
Лишки молока — державі, Виробам — трудові подарун-
ки, Весні — хорошу зустріч, Великій хімії — підтримку,
Посівам — постійну увагу, Руками шефів, Місто — селу,
Дитячі ясла — кожному колгоспові, Сівбі озимих — висо-
кі темпи, Війну пережиткам минулого, Економічну осві-
ту — масам трудящих, Великому Жовтню — гідну зустр-
іч, Юному поколінню — комуністичне виховання, Твор-
чій думці — творчий розмах, Щомісяця — півтора плану,
Всю силу — плану, Лекційній пропаганді — ідейну спря-
мованість, Раціоналізації — ширшу дорогу, Підготовки
кадрів — постійну увагу, Загальними зусиллями, Трудом,
серцем, розумом, Широким кроком, Мовою цифр, Курсом
партії, Ленінським шляхом, Словом і прикладом, Червоні
прапори — переможцям, Мир — Близькому Сходу; Вог-
нища культури — великому ювілею, Трудящі України —
Леніну, Батьківщині — ударний труд.*

Часто простежуються синтаксичні побудови, в яких
іменник (іменники) в різних відмінках сполучається з
прислівником:

*Більше уваги виробництву, Більше добрих на поля,
Вище рівень трудової дисципліни, Вище прапор змагання,
Ширше рух за комуністичну працю, Попереду комуністи,
Попереду маяки, Завжди в передових, Труднощам напе-*

*рекір, Незабаром шкільні жнива, Скоро в наступ, Лі-
том — на трактор, зимою — на ферму, Навіки з партією,
Щодня — надпланове паливо, Хліб державі — достро-
ково.*

Пор. також суто прислівникові вислови типу *Більше
і дешевше, Швидко і якісно, Знову вперед, Завжди попе-
реду, По-комуністичному, По-комсомольськи, По-удар-
ному, По-батьківському* і под.

Уживаються структури, що мають будову дієприслів-
никового звороту, підрядного речення, становлять части-
ну фразеологічного сполучення та ін.:

*Випереджаючи час, Виконуючи заповіді Ілліча, Пе-
реборюючи труднощі, Користуючись передовими прийо-
мами праці, Не шкодуючи сил, Використовуючи досвід,
Наслідуючи сусідів, Щоб родючіша була земля, Щоб у
серці залишився слід, Щоб запам'яталось назавжди, Як-
би не простої, Якщо постаратися, Коли в серці вогонь,
Як зіницю ока.*

Пор. комунікативно завершені форми, що ними вира-
жається привітання, побажання, подяка і под.:

*З святом Жовтня вас, Доброго вам здоров'я, З ново-
сіллям, Творчих успіхів вам, Щасливого відпочинку, На
щастя і здоров'я, В добру путь, Спасибі за турботу, По-
путнього вітру.*

Новим явищем лексичного характеру в усному мов-
ленні є структури, у яких еліпсовано іменник, напр.:
*Вісті з тракторної, За звання комуністичної, Ще одна
блискача, Життя в ремонтній, З конструкторського,
У другій тракторній, Сівба в п'ятій, У похід за 200-пудо-
вий, Друга рілничка держить першість, Є 500 центнерів.*

Ці та подібні еліптичні структури — стабілізовані в
розмовному мовленні, також у публіцистичному — в ус-
ному і писемному. Широко вживані вони і в функ-
ції газетних заголовків. Крім поодиноких випадків, на-
віть у лексичному плані вони цілком кодифіковані, літе-
ратурні.

5. Приєднувальні конструкції

З уваги на те, що синтаксична, як і, трохи менше, ло-
гічна сутність приєднувальних конструкцій до цього часу
тлумачиться неоднаково, почнемо свій аналіз низкою
прикладів цих структур і коротко історією їх вивчення.

«А діти такі беручкі. Гарні і слухняні» (22); «Збира-

лися на дубках, співали пісень різних. *І веселих, і сумних*» (21); «Учора була в кіно. Страшне, який гарний фільм. *Про розвідників*» (35); «Я вже й розсади дістав. *Усякої — і красну гвоздику, і айстри, і матіоли*, та ще там щось» (11); «Марія — передова доярка. На дощі пошани висить. *Навіть у районі*» (10); «Вчитись треба. *Систематично*» (147); «Треба грошей. *І на весілля, і на подушне*» (Н.-Лев.); «Упала на піл Марія і ридала, як ще ніколи. *До самого вечора*» (Гол.); «Весь час війни ми уникаєм. Але брязчать. *Ізнову*» (Тич.).

Терміном «приєднувальні конструкції» об'єднуються різномірні синтаксичні побудови, що має свою опору у відповідних явищах мови. В значній мірі це також засвідчують наведені приклади-ілюстрації. Незважаючи на наявність спеціальних праць про ці структури (С. Є. Крюčkова, І. З. Петличного, П. П. Коструби, М. П. Карпенко, М. С. Валгіної, Ю. В. Ванникова, О. В. Колесникова, М. Л. Михліної, М. В. Черемисіної, М. Є. Шафіро, В. В. Жайворонка та ін.), досі немає навіть однієї назви для них. Замість терміна «приєднувальні конструкції (чи речення)» дехто пропонує назву «приєднувально-видільні речення» (І. З. Петличний) або пропонує назву «видільні речення» (П. П. Коструба). Зупинимось на цьому докладніше.

Здається, вперше К. С. Аксаков звернув увагу на своєрідну функцію сполучників *a* та *i* у деяких реченнях. «...У цьому вживанні втілюється саме мовлення розмовне., мовлення уривчасте; речення слідує одне за одним, без усякої синтаксичної писемної плавності, і для того, щоб скласти з цих речень ціле, вони мовби згвинчуються власне цим сполучником *a*, який, значно більше ніж *i*, відповідає цьому характерові мовлення, а в усному мовленні виражає саме доповнення, вислів ніби несподіваний, ненавмисний, що враз запав у голову і відповідає характерові розмовного мовлення...»¹ На приєднувальну роль сурядних сполучників указував Л. В. Щерба: «Ті ж сполучники можуть уживатись і в іншій функції: тоді вони не поєднують ті або інші елементи в одно ціле, а лиш приєднують їх до попереднього. Тоді, як у випадку розділу XII, обидва члени присутні в свідомості, хоча у неясному вигляді, вже у самому початку висловлювання, в цьому випадку другий елемент з'являється в

¹ К. С. Аксаков, Полн. собр. соч., т. 2, ч. I, М., 1875, стор. 638.

свідомості лише після першого або ж під час його висловлення. Формально виражається зазначена відмінність функції фразовим наголосом, інколи паузою і взагалі інтонацією (точних досліджень з цього приводу немає)»¹.

О. М. Пешковський речення типу «На кінець наступив. *Звичайнісінький*» подає в розділі неповних речень для того, щоб показати, що в реченні одночасно «може не вистачати і підмета, і присудка, і керованого члена, і т. д.»².

О. О. Шахматов такі речення, як «Вона не красива, та для сільського лікаря, в його роки, це була б прекрасна жінка. *Розумниця, така добра, чиста*»³, наводить у розділі односкладних присудково-безпідметових речень, вважаючи їх, мабуть, неповними, бо в них «можливе доповнення займенниками особовими (*вони, ти, ви* та ін.)...»⁴.

По суті, лише згадку або якнайзагальніший (одноабзацовий) опис подібних речень знаходимо в працях інших авторів, а також в академічних граматиках російської та української мов. Ще в 1940 році на деякі специфічні особливості речень цього типу вперше звернув увагу О. Гончар. Проте він обмежується лише тим, що називає такі структури граматично неповними, вказує на їх функціональну близькість до відокремлених членів речення, займається в основному тільки їх стилістичними функціями. Він пише: «Вживаючи неповні речення, автор уміє залишити, вихопити з повного характерніше... Все інше він безжально відкидає і цим добивається гострої виразності речення, що близька до афористичності народної мови:

«Ходили між людьми, як між вовками».

Цю думку селянина він абзацом нижче відмічає мовби нашвидку, зарізьблює в пам'яті для себе, але вже стиснувши її:

«Між людьми, як між вовками»⁵.

¹ Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, М., 1957, стор. 80.

² А. М. Пешковський, Русский синтаксис., стор. 403.

³ А. А. Шахматов, Синтаксис., стор. 63.

⁴ Там же, стор. 62.

⁵ О. Т. Гончар, Про неповні та одноелементні речення в творах М. М. Коцюбинського. — «Учені записки Харківського держуніверситету», № 20, Харків, 1940, стор. 178.

Коротке зауваження про синтаксичні та інтонаційні особливості приєднувальних структур мови зробив Є. В. Кротевич. Він пише: «Цікаво відзначити, що ...відокремлені синтагми, поставлені в кінці речення, набувають максимуму напівпредикативності. І це зрозуміло, бо в цій позиції їм найлегше «відірватись» від свого речення і оформитись як окреме неповне речення... «А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток»¹. В академічній російській граматиці такі речення, як «Це — жінка! Ось це я розумію! Справжня жінка! Не кислятина, не розмазня, а вогонь, порох, ракета!», вважаються неповними реченнями, які є частиною складносурядного або безсполучникового складного речення². У «Курсі сучасної української літературної мови» (т. II, К., 1951, стор. 131) визначається загальна ритмомелодична природа речень типу «День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі» (Коцюб.), стисло характеризується спосіб їх утворення, але недостатньо окреслюється їх зв'язок з попередніми основними реченнями, неповно визначаються властиві їм граматичні ознаки. Читаємо: «Відокремлення, надто в кінці речення, може набирати такої сили і виразності, що відокремлений член речення зовсім відривається інтонаційно від основної частини речення і оформляється інтонаційно як окреме речення... «Крізь листя дерев і контури хати виднілися обриси поля. Зеленого, соковитого» (Смол.)».

Своєрідними неповними реченнями (без виділення в окрему групу) вважає приєднувальні конструкції І. Г. Чередниченко³. Такої ж загальної думки Н. Ю. Шведова⁴. Не визначають приєднувальні конструкції як повні або неповні речення (а тільки характеризують властиві їм стилістичні функції) І. О. Попова⁵ і В. В. Виноградов⁶.

¹ Е. В. Кротевич, Обособленные синтагмы.— «Вопросы славянского языкознания», кн. I, Львів, 1948, стор. 83.

² Див. «Грамматика русского языка», т. II, ч. II, стор. 112.

³ І. Г. Чередниченко, зазнач. праця, стор. 15.

⁴ Н. Ю. Шведова, Об общенародном и индивидуальном в языке писателя.— ВЯ, 1952, № 2, стор. 117.

⁵ И. А. Попова, Значение и функции союза а в древнерусском языке.— «Научный бюллетень Ленинградского ун-та», 1954, стор. 31.

⁶ В. В. Виноградов, Стиль «Пиково́й дамы».— «Временник пушкинской комиссии», № 2, М.—Л., 1936, стор. 140; його ж, Стиль Пушкина, М., 1941, стор. 286, 293, 329.

Першим, хто в російському мовознавстві не принагідно, а спеціально вивчав приєднувальні конструкції, був С. Є. Крючков¹. Він подав коротку історію цього питання в російській граматичній науці і відповідно до засобів зв'язку поділив приєднувальні структури на дві групи: а) без сполучників та інших службових слів і б) з цими зв'язуючими елементами. Автор розглядає сполучникові приєднані конструкції, зосереджуючи основну увагу на виявленні значень і функцій сполучників (та інших засобів зв'язку). Торкаючись безсполучникових приєднувальних речень, С. Є. Крючков відзначає, що такі структури «являють собою найменш чітку групу... За об'ємом приєднані елементи можуть бути окремими словами, словосполученнями і реченнями: «Нагадала взяти тазик і щіточку для гоління. І крем для щітки»; «На кожному розі стоять ліхтарі і горять повним розжарюванням. І вікна освітлені»². Однак відкритим у С. Є. Крючкова залишається питання про те, граматично повними чи неповними є подібні структури, а чи, може, вони становлять зовсім своєрідні синтаксичні утворення. Подібно й Н. С. Валгіна³ не диференціює приєднувальних конструкцій у зазначеному плані, не виділяє серед них таких, які є складовими частинами речень, і тих, що становлять окремі речення — повні або неповні.

У 1955 році з'явилась друком праця про розглядувані синтаксичні побудови⁴. Вона знайшла досить повну, загалом схвальну, а в окремих твердженнях, міркуваннях — частково й критичну оцінку. Остання найбільше пояснюється тим, що в нашій статті розглядався тільки один різновид приєднувальних конструкцій — так звані «видільні» речення (конструкції). П. П. Коструба говорить: «Ми приймаємо запропонований П. С. Дудиком термін («видільні» речення.— П. Д.); він, на нашу думку, вдалий, бо й справді такі речення утворюються шляхом виділення частин попереднього речення в окре-

¹ С. Е. Крючков, О присоединительных связях в современном русском языке.— «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950.

² Там же, стор. 403.

³ Н. С. Валгина, Бессоюзные присоединительные конструкции в современном русском языке.— РЯШ, 1958, № 5, стор. 40—46.

⁴ П. С. Дудик, Видільні речення в сучасній українській літературній мові.— УМШ, 1955, № 6, стор. 10—15.

ме, інтонаційно цілком відокремлене висловлення»¹. Навпаки, І. З. Петличний має щодо цього застереження, цитуючи наші думки з іншої праці²: «П. С. Дудик, автор терміна, у зв'язку з цим пише: «За значенням приєднувальні речення максимально залежать від змісту попереднього умовного речення, з яким вони пов'язуються як його частина, яка виражає щось нове, додаткове, причому досить суттєве, таке, що або не малося на увазі при початковому оформленні речення, або малося на увазі, але свідомо було винесене мовцем за межі основного речення... У першому випадку, кількісно набагато численнішому, більш точною є назва «приєднувальні» конструкції, у другому — «видільні». Другий термін, на якому, мабуть, зайвим було б наполягати..., наголошує все-таки на тому, що розглядувані структури, особливо частина їх, є наслідком попереднього обміркування, наслідком заздалегідь поставленої собі мети висловитись так, а не інакше»³. І. З. Петличний продовжує: «З наведених слів видно, що сам автор терміна вагається, твердо ще не знає, як краще назвати такі речення — «приєднувальними» чи «видільними»⁴. У нашому дальшому викладі (що також наперед підказується самим заголовком цього підрозділу) з'ясується, що ми надаємо перевагу терміну «приєднувальні» конструкції, не відмовляючись при цьому й від терміна «видільні» як синонімічного і такого, що відбиває умови творення деяких з цих структур, коли справді «щось нове, додаткове... при початковому оформленні речення... малося на увазі, але свідомо було винесене мовцем за межі основного речення»⁵. Термін «видільні» речення для таких випадків видається об'єктивнішим, більш реалістичним, звичайно, у межах загальнішого терміна «приєднувальні» конструкції. Повторимо ще раз сказане П. П. Кострубою: «...справді такі речення утворюються шляхом виділення частин попереднього в

¹ П. П. Коструба, До питання про поняття і класифікацію неповних речень.— «Питання українського мовознавства», кн. IV, Львів, 1960, стор. 62—64.

² П. С. Дудик, Неповні речення...— «Дослідження з синтаксису української мови», К., 1958.

³ І. З. Петличний, Приєднувальні-видільні речення в українській літературній мові.— «Проблеми синтаксису», Львів, 1963, стор. 24.

⁴ Там же.

⁵ П. С. Дудик, Неповні речення..., стор. 256.

окреме, інтонаційно цілком відокремлене висловлення». Це саме так, і це означає, що тільки щодо таких випадків може бути виправданий термін, який запропонував І. З. Петличний,— «приєднувальні-видільні» речення. Однак, як ми зрозуміли автора, він таких випадків навіть не допускає: не буває, з його погляду, такого, щоб пересічний мовець або письменник діяв «унаслідок свідомо заздалегідь поставленої мети — висловити відносно повно свою думку не одним, а двома реченнями»¹. Щоправда, так прямолінійно ми не висловлювались; у наших рядках, що їх цитує автор (див. вище), йшлося про те нове, що малося на увазі при початковому оформленні думки і свідомо було винесене мовцем за межі основного речення. Цілком можливо, нам слід було висловитись точніше: говорити про весь процес оформлення думки, а не тільки про його початковий етап. Коли ж повністю відкинути і початковий етап і весь згаданий процес, то зовсім не потрібний термін «видільні» речення, навіть як складова частина терміна «приєднувальні-видільні». «Ніякий автор,— пише І. З. Петличний,— заздалегідь звичайно не думає над тим, які й коли щодо типів і структури речення вживе він у своїх творах»². Що ж, це так. Однак зважмо не на «передтворчий час» (етап), а на саме творення. Письменник формулює думку відповідно до предмета своєї теми. Як засвідчують його рукописи, він часто коректує її, змінює порядок слів у ній і т. д. і т. п. Для І. З. Петличного, здається, існує лиш одна альтернатива: «Потребою додати щось нове, яке чомусь (? — П. Д.) не було відразу висловлене в попередньому реченні, треба, очевидно, пояснювати й утворення в мові видільних речень»³. Але це нове, з'явившись у процесі формулювання розгорнутої думки, може виявитись не новішим за інші елементи цієї самої думки. Тільки через певні стилістичні причини його свідомо оформляють як окреме речення. Коли ж цього не враховувати, то зникає будь-яке обґрунтування як для терміна «видільні» речення, так і для «приєднувальні-видільні». Уявімо собі можливу життєву ситуацію для такого речення: «2-а дівчина. Степан увійшов. *Здоровий та рябий!*» (Тоб.). Гадаємо, що такі якості особи, як *здоровий та рябий*,

¹ І. З. Петличний, зазнач. праця, стор. 24.

² Там же.

³ Там же, стор. 25.

були вже схоплені, виділені на початку, відразу. Ось чому й слова-означення виділено зі структури речення і оформлено окремим реченням.

Немає сумніву в тому, що, як про це пишуть П. П. Коструба і І. З. Петличний (ще раніше, але не досить чітко про це писали й ми), видільні речення (П. С. Дудик, П. П. Коструба), як і приєднувальні-видільні (І. З. Петличний), — це тільки один із різновидів приєднувальних конструкцій. У той же час більшість дослідників речення цього типу вважає неповними (О. М. Пешковський, Є. В. Кротевич, І. Г. Чередниченко та ін.) або, що те саме, неповними контекстуальними реченнями (П. П. Коструба, І. З. Петличний). Але ми трактуємо приєднувальні конструкції з самих тільки другорядних членів як складові частини попереднього основного речення і, на цій підставі, як своєрідні повні структури. Їх у принципі можна ліквідувати, зробивши компонентами першого речення. Зміст висловлюваної думки не зазнає при цьому якісної зміни. Тільки її синтаксичне втілення і стилістичні якості стануть іншими.

Відсутні також необхідні підстави для того, щоб вважати приєднувальні конструкції одним із типів слів-речень, бо навіть справжні (власне) приєднувальні побудови, тобто такі, що мають тільки зміст та форму другорядного члена (членів), є синтаксично членованими структурами, тоді як у будь-яких різновидах слів-речень членів речення немає. Зі словами-реченнями власне приєднувальні конструкції найбільше зближує те, що, виконуючи комунікативну функцію речення, вони не мають його ознак, а тому, коли говорити про приєднувальні утвори, максимально залежать від попереднього речення, від контексту.

Але перейдемо до характеристики приєднувальних конструкцій у межах усіх головних різновидів, що їм властиві. Цей термін — «приєднувальні» конструкції — дуже об'ємистий. Проте ним варто скористатися, бо він має досить усталену традицію вживання і, що головне, однаково характеризує відповідні мовні утворення за функцією та інтонаційним оформленням.

На наш погляд, є підстави для виділення чотирьох основних структурно-змістових типів приєднувальних конструкцій. Два перших з них становлять звичайні речення — двоскладні або односкладні.

Повні приєднувальні конструкції. В усному мовленні та в літературно-художній практиці їх не можна вважати видільними структурами, тому що «базою для їх утворення не став жоден із можливих членів попереднього речення»¹. В той же час вони різнобічно (з огляду на різночленну будову) доповнюють зміст попереднього, основного для них, речення чимось новим і суттєвим, що є характерним для зв'язку приєднання: «По містах наших скільки височенних з бетону і сталі будинків. *І звеличують вони наш час*» (205); «Учителька в нас у селі була молоденька. Діти любили її. *І всю душу вона вклала в їх*» (22); «Тоді він ще парубкував. *І гарячий же з нього парубок вийшов, бідовий*» (7); «Сідай, Грицю! Розгостися у мене. *Побалакаємо*» (Фр.); або пор. приклад, що його наводить С. Є. Крючков: «Люблю, коли ви говорите. *Ніби струмочок дзюрчить*»².

Неповні приєднувальні конструкції (речення). Складаються з одиничних чи однорідних підметів, присудків або головних членів односкладного речення. Головні члени речення можуть ускладнюватися другорядними: «Було легко на серці. Все тишило. *І навіть хмарний день*» (181); «Коли була молодою, то все радувало. *І весна, і літо, і осінь, і зима. Все!*» (29); «Островий. *І ти будеш зі мною... Вистраждана, вигорювана, сплюндрована моя любов*» (Зар.); «Не журись, сестро. Все буде гаразд. Бо такі недарма кращі люди голови поклали. *І твій Юхим*» (Гол.); «Я старий чоловік. *Бідний чоловік*» (Фр.); «Це я вам кажу. А мені сказав Ленін. *Великий наш учитель. Зрозуміло?*» (Довж.).

Приєднувальні слова-речення. Фрагментарність граматичної будови, синтаксична нечленованість і змістова слабкість (неокресленість) слів-речень, особливо тих, що виражаються неповнозначними словами і вигуками, спричиняється до обмеженого і досить невиразного застосування окремих їх типів (стверджувальних і заперечних) у приєднувальній функції. Притому з попередніми різноструктурними реченнями вони вступають у приєднувальний зв'язок лише в усно-говірному монологічному мовленні і зовсім не властиві мовленню діалогічному чи полілогічному, напр.: «І зроблю це, як кажуть.

¹ І. З. Петличний, зазнач. праця, стор. 23.

² С. Е. Крючков, зазнач. праця, стор. 403, 407.

І аякже» (16); «І не можна ще в сю холодну землю кидати зерно. *І ні, ні*» (14). При відсутності сполучника приєднувальний характер слова-речення втрачається.

Власне приєднувальні конструкції. Становлять граматично залежні частини попереднього речення, один чи кілька його другорядних членів, що інтонаційно оформлені як окремі речення, як речення «від крапки до крапки»: «Яких тільки пісень не співають! *І колишніх, і нових уже*» (228); «І телеграфістку охопив жах. *І ще когось*» (Довж.); «Се останнє шила собі дівчина сама. *А як прегарно!*» (Коб.); «Ну, а я каву. *І густу. Дуже густу*» (Загреб).

Спільна для всіх типів приєднувальних конструкцій ознака криється у своєрідних особливостях інтонування, ритмомелодики. Трохи спрощуючи явище, можна, слідом за С. Є. Крючковим, указати на такі «особливості у вимові при приєднуванні: пониження голосу і відносно велика пауза перед приєднуваним елементом, що вимовляється особливим тембром»¹.

Інша річ — зміст приєднувальних конструкцій. Повні приєднувальні речення виявляють порівняно малу залежність від попередніх речень, але трохи більшу, аніж звичайно, особливо тоді, коли починаються сполучником *і*. У відриві від змістових зв'язків з іншими реченнями не мають самостійного значення і, отже, незрозумілі неповні приєднувальні речення і приєднувальні слова-речення зі стверджувальним або заперечним значенням. Їх граматико-змістова характеристика збігається з відповідними «неприєднувальними» структурами, тобто із звичайними неповними реченнями або зі стверджувальними і заперечними словами-реченнями. Тому сказане нижче повністю стосуватиметься лише найбільш типових приєднувальних конструкцій — власне приєднувальних, які для більшої зручності називатимуться без уточнюючого слова «власне».

Приєднувальні конструкції мають деякі своєрідні змістові, граматичні та ритмомелодійні ознаки. Можна вказати на такі їх основні особливості: своїм змістом приєднувальні конструкції максимально залежать від контексту, а саме — від змісту і будови попереднього, структурно основного, речення. З ним вони пов'язуються

¹ С. Е. Крючков, зазнач. праця, стор. 401.

так щільно, що окремо від нього сприймаються як зовсім недостатні в змістовому відношенні, а значить, непридатні для спілкування.

Приєднувальні конструкції доповнюють зміст попереднього речення, до якого приєднуються. Однак у переважній більшості випадків таке доповнення впливає не стільки з внутрішньої змістової і, тим більше, граматичної будови основного попереднього речення, скільки залежить від додаткових умов ситуації або від додаткових міркувань мовця. Так, сам по собі зміст речення «Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють зелені тополі» не виявляє потреби в тому, щоб доповнити його такою приєднувальною конструкцією, яку знаходимо в М. Коцюбинського: «Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють зелені тополі. *Широко, гарно, спокійно*». Без сумніву, друге речення поглиблює, розгортає зміст першого. Проте його могло б і не бути, оскільки воно не входить органічно в основний план судження попереднього речення, прямо не впливає з лексичного значення слів, що входять до його складу, і, по суті, залишається більш-менш факультативним.

При приєднанні певний елемент думки виникає ніби під час її висловлювання, реалізації, являючи собою доповнення до неї, ніби випадкове, але дуже важливе і зумовлене конкретною потребою мовлення, свідомим прагненням мовця до розширення, уточнення того, що він сказав уже раніше. Так створюється враження, ніби певне повідомлення після паузи продовжується доданням до попереднього речення нових висловлень про суб'єкт, його дію, стан або об'єкт. Виняток з цього правила становлять ті випадки, коли приєднувальні конструкції пов'язуються з попередніми реченнями відношеннями причинно-наслідковими, пояснювальними тощо: «Лавріну Капусті Федір Свічка сподобався. *Мовчазний, уважний, кмітливий*» (Риб.); «О! Моя Варвара золота жінка... *Спокійна, розсудлива, прихильна*» (Коцюб.). Тут немає звичайного доповнення до змісту попереднього речення, а наявне його роз'яснення, розкриття. В обох випадках між реченнями встановлюється змістова взаємозалежність. Виділені речення вказують на причину того, про що говорить в попередніх реченнях, і своєю семантикою майже дорівнюють підрядним реченням причини з пояснювальним відтінком (пор.: «Лавріну Капусті Федір Свічка сподобався: *мовчазний, уважний, кмітливий*»).

З попереднім реченням приєднувальна конструкція становить єдине змістове ціле. Проте інтонація приєднувальних побудов, як уже зазначалося, різко індивідуальна. Ці конструкції завжди вимовляються в якісно іншій тональності, ніж ті речення, від яких вони залежать своїм змістом і граматично. Виразність і своєрідність інтонування приєднувальних конструкцій завжди зумовлюється стилістичними причинами, потребою змістового підкреслення тих мовних одиниць, які так чи інакше доповнюють висловлене раніше. За своєю функцією приєднувальні побудови найближче стоять до відокремлених другорядних членів речення. Ці члени, надто в кінці речення, інтонаційно можуть зовсім відриватися від основної частини речення і оформлятися як окремі речення: «До побачення. Працюй, Дмитре Тимофійовичу! *Сміливіше! По-більшовицькому!*» (Ст.). Пор.: «Працюй, Дмитре Тимофійовичу, *сміливіше, по-більшовицькому!*» Легко бачити, що навіть відокремлені члени в кінці речення не набувають тієї рельєфності, сили і виразності, яка досягається, коли відповідні члени речення оформляються у вигляді окремих речень.

Індивідуальність приєднувальних конструкцій криється не тільки в їхньому змісті, функція та ритмо-інтонаційному оформленні, а й у властивих їм граматичних якостях, які не дозволяють розглядати їх ні як максимально відокремлені другорядні члени речення, ні як окремі неповні речення — двоскладні чи односкладні. Приєднувальні конструкції — це лише потенціальні частини попереднього речення, однак не його складові частини, бо завдяки особливій інтонації вони трансформувалися в окремі, граматично несамостійні, але повні речення, а не неповні, як часто вважають (П. П. Коструба, І. З. Петличний, Є. В. Кротевич та ін.). На думку І. Г. Чередищенка, в реченні «Пішов сніг. *Густий, пухнастий*» (Риб.) слова *густий, пухнастий* вказують своєю граматичною формою (чоловічий рід, однина, називний відмінок) на узгодження з опущеним головним членом (підметом). Подібне твердження впливає з припущення, ніби в поданому реченні випущені обидва головні члени: підмет *сніг* і присудок *пішов*. Насправді тут слід говорити про узгодження прикметникових означень не з «опущеним» підметом, а з підметом, що наявний у попередньому реченні. Отже, немає достатніх підстав вважати приєднувальні конструкції цього типу граматично неповними: в

них ніщо не пропущене, і тільки формальний склад їх синтаксично пов'язаний (за допомогою тих чи інших засобів) з підметом, присудком або другорядним членом попереднього речення, за змістом вони є другорядною частиною цього речення і в такій мірі підпорядковані одному з членів структурно основного речення, що, взяті окремо, втрачають самостійне значення і функції.

Приєднувальні конструкції вступають у різні змістові зв'язки з попередніми реченнями. В той же час у більшості випадків вони характеризуються синтаксичною однорідністю своєї формально-граматичної будови і здебільшого складаються з одного, двох, трьох членів, що є або означеннями, або обставинами, або додатками. При обставинах і додатках часто наявні означення. Проте навіть і при значній морфологічній розгалуженості приєднувальних побудов усі їхні члени однаково інтонуються: всі вони чи тільки синтаксично провідні виконують ту саму синтаксичну функцію, виступаючи атрибутивним (означальним), адвербіальним (обставинним) або об'єктивним доповненням, уточненням до сказаного в попередньому реченні. Тим самим власне приєднувальні конструкції бувають трьох логіко-синтаксичних типів — означальними, обставинними і додатковими.

Означальні приєднувальні конструкції. Ці найчастіше простежувані синтаксичні утворення складаються з одиничного чи кількох прикметників або інших частин мови з означальною функцією: «Дівчинка у його була. *Молоденька*» (108); «Ще в школу ходив, а релігії не визнавав. *Не вінчаний*. Я попів і давно ненавиджу» (6); «А сама Полтава яка красива! *Зелена, світла, свіжа!*» (90); «Вона лишилася одна в хаті. *Одна-однісінька*» (Коб.); «І — регіт. *Важкий, неквапливий*» (Гонч.); «Вона хоче загладити свою вину. Признається в нетактовності. *Шляхетна! Добра!*» (Фр.); «А, те життя... *Безжурне, у достатках, у розкошах*» (Коцюб.).

Як бачимо, приєднання атрибутивних членів у функції приєднувальних конструкцій є засобом зосередження уваги читача (або слухача) на певних важливих елементах висловлюваної думки. У відношенні до підмета попереднього речення такі конструкції виконують деталізуючу роль. Їх характеризує інтонаційна самостійність і виразність. Функціонально вони близькі до предикативних членів речення — присудків. Тому їх можна вважати предикативними означеннями. Це досягається не тільки

постпозицією приєднаних означень та їх граматичною формою — називним відмінком, а й тим загальним значенням ознаки, яке властиве в цілому і прикметникам, і дієсловам.

Проте елементи присудковості не відчуваються в приєднувальних конструкціях, що є означеннями, які здебільшого виражені прикметниками і узгоджені з іменниками основного речення в синтаксичній функції додатків або обставин: «А ми риби наловили! *Свіжої-свіженької!*» (169); «Вона [дівчина] його не любила, а любила жовнинського парубка. *Молодого, високого, стрункого, чорнобривого*» (168); «Се вони, невидимі [жайворонки], кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. *Дзвінку, металеву, капризну*» (Коцюб.); «Найкращий і єдиний спосіб запобігти пожежі — вчасно знешкодити її паліїв. *І великих, і маленьких*» (Гал.).

До приєднувальних означальних конструкцій належать також морфологічно поширені утворення з сурядним зв'язком між атрибутивними членами, кожен з яких здатний самостійно утворювати приєднувальну конструкцію, а всі разом сприймаються як синтаксично скомплектоване змістове та інтонаційне ціле, що доповнює, розкриває, уточнює підмет або додаток попереднього речення: «Ну й гарний же клуб у селі. *Новий, великий, на два зали, з розписаними стінами, великою сценою, білий знадвору*» (170); «Бідні були дівчата. *Без шкіл і науки, без маєтку, без ніякого ремесла, якісь косоокі, з великими губами, низенькі*» (Фр.).

Морфологічно приєднувальні конструкції можуть становити дієприкметникові звороти. «Чого б то, скажіть, отакий він, не як інші, неохайний, хоч би й на будові. *Залепаний до цурки глиною, та й ще несвіжою, з необрізаними пазурями*» (194); «Давид почав читати дописи. Добра з них половина були його власні, але були і ще чийсь. *Писані чорнилом і олівцем, усі карачкуватими, незграбними почерками*» (Гол.).

Обставинні приєднувальні конструкції. Виражаються прислівниками або непрямими відмінками іменників з прийменниками чи без них. «У Києві на Хрещатику є все. *У Полтаві на Жовтневій та в Харкові на Сумській*» (90); «Дзигарі в столовій пробили другу. *Голосно, різко*» (Коцюб.).

Обставини, які оформились в окреме речення, доповнюють здебільшого значення присудка того речення, від

якого вони залежать змістом і граматично. Однак досить часто такі обставини служать уточненням до синтаксично однорідної обставини, наявної в основному реченні.

Обставинні приєднувальні конструкції можуть по-різному доповнювати зміст присудка (або обставини) попереднього речення. Відповідно до цього можна виділити певні логіко-граматичні різновиди приєднувальних конструкцій, які найчастіше мають значення обставини способу дії: «Іди відповідати Безкишкий. *Тільки коротко, ясно*» (90); «Так що робить він з душею, як кажуть. *Багато й якісно*» (30); «Проч усякі чорні думи. Ціль осягнена. Скарб здобутий. *Ціною здоров'я, терпіння, пониження і розчарувань*» (Фр.); «С а м о п а л. Не звик він так на світі жити. *Без людей, без роботи*» (Зар.); м і с ц я: «Хороше говорять про нашу доярку Горобець Надію. *Навіть в районі*» (102); «Колись ми пішки на роботу ходили, в економію до пані Тульчинської. *Аж за Ворсклу*» (18); «Уб'ють, може, й сю ніч. *У шельгах*» (Гол.); «То вертаються титани з чорної землі. *Із далекої літани, там, де королі*» (Тич.); ч а с у: «Тільки треба йти пораньше. *Не післяобід*» (144); «Пізніше, мамо, купимо. *Зимою*» (Ст.); «Б о н д а р. Мабуть, нема чарівнішої краси, як поле. *І напровесні, і влітку, і восени*» (Зар.); п р и ч и н и: «Було не раз так, що німчурі зганяли всіх, били, одного й другого стріляли. *За партизанів, буцім*» (139); «Може, цигарку дозволиш? Ах, правда, не *вживаєш*, — пам'ятаю! *З принципу!*» (Фр.); «Наш викладач фізики і в доповіді повторював багато фраз. *Це за старою звичкою*» (90); «Привик і воюю потроху [з Марійкою]. *То за образи, то за дзвони, то за соз*» (Ст.); м і р и і с т у п е н я: «Київ часто передає українські народні пісні. Ну й гарно ж! *Дуже!*» (124); «У ланках за норми до трьох рублів получаять. *Або й більше*» (76); «Що ж вам розказать? Я ж уже все позабувала. *Геть чисто*» (101); «О, я багато реготалася того вечора. *Занадто багато*» (Фр.).

Додаткові приєднувальні конструкції. Можна відзначити деяку специфічність ритмо-інтонаційного оформлення приєднувальних конструкцій цього типу: на відміну від приєднувальних конструкцій з означальним чи обставинним значенням, вони вимовляються прискореніше і інтонаційно відмежовуються від попереднього речення короткою, хоч і досить виразною паузою.

Граматично приєднувальні речення-додатки можуть бути як окремими словами і словосполученнями, так і сполуками слів, що оформлені як окремі речення. «А тепер уже все перебудували. *І Дніпродзержинськ, і Дніпропетровськ*» (13); «Спи, онученьку, я тобі розкажу казочку. *Про півника і про курочку*» (52); «А колись машин не було. *І комбайнів і тракторів*» (51); «А на шостака візьмемо цигарок,— додав Гаврилко.— *І сірників!*» (Коцюб.); «Нічого не ошадила мені доля за ті три роки. *Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності*» (Фр.); «Адже задля майбутнього немало більшовиків в усьому собі відмовляли. *В щасті родинному. В різних принадах життя. В усьому*» (90).

У кожній з розглянутих груп приєднувальних конструкцій функціональна сутність приєднання (або виділення, а після цього й приєднання) другорядного чи другорядних членів речення до попереднього речення полягає не тільки в тому, що в такий спосіб посилюється зміст приєднуваного елемента, чим, природно, досягається його більша виразність, а й у тому, що, як справедливо відзначає С. Є. Крючков, ритмо-інтонаційні особливості приєднувальних зв'язків роблять мовлення більш переривчастим, ніж у цілому це характерне для мовлення з сурядністю і підрядністю¹, а значить, і більш експресивним.

Власне приєднувальні структури, як це вже відзначалось Н. С. Валгіною², можуть бути й синтаксично неоднорідними, як, наприклад, у наведених нижче ілюстраціях, в яких приєднувані елементи — окремі речення — виконують різну синтаксичну функцію: предикативного означення і додатка, означення і обставини, різнотипних обставин тощо. «Ох і кіно подивилась! *Гарне хоч куди! Про війну!*» (147); «І слухає мій сум природа. *Люба. Щира. Крізь плач, крізь сміх*» (Тич.). Синтаксично неоднорідні й ті приєднувальні конструкції, у яких натрапляємо на підрядні зразки між окремими складниками: означення і додаток, означення і обставина тощо. «Люблю я побалакати, ой, люблю! *І з своїми сусідками, і про них з другими*» (39); «Восени — крізь дощ і крізь тумани — Я грозу пригадую колишню. *І повітря молоде, весняне, і щасливу солов'ями вишню*» (Рил.).

¹ Див. С. Є. Крючков, зазнач. праця, стор. 401.

² Див. Н. С. Валгіна, зазнач. праця, стор. 43.

Сурядно-еднальні чи сурядно-зіставлювальні стосунки між елементами (членами речення) приєднувальних конструкцій є найбільш типовими і часто простежуваними, але, як засвідчують приклади, не єдино можливими; ці стосунки нерідко бувають протиставними і розділовими: «Трудиться наш учитель, учить наших малих, наше, як тепер кажуть, майбутнє. *І не як-небудь, а з розумом і вперто*» (166); «Та йди вже куди хочеш! *Чи в клуб, чи в школу, а то й так собі*» (152); «На з а р. Якове, ти, може, незабаром почнеш нове життя. *Важке, але прекрасне*» (Зар.); «Г о р л о в. І поб'ємо будь-якого ворога. *І не радіозв'язком, а героїзмом, доблестю*» (Корн.).

Власне приєднувальні конструкції будь-якого типу — означальні, обставинні, додаткові — у відношенні до стрижневого речення є в переважній більшості випадків лексично новими комунікативними одиницями, які поширюють зміст окремих членів цього речення або й увесь його зміст, напр.: «Колбуд раніш був поганенький, а тепер новий. *Просторий, хороший, двоховерховий*» (119); «Та не треба мені нічого. *Ні кисленького, ні гаряченького*» (114); «Ой, як же не радуватись за нього, коли він так співає. *З душею, а не тільки голосно*» (91); «Так уже створено нашу людину. Всім наділила її природа. *І силою, і відвагою, й добротою, і благородством душі*» (Довж.); «Та й люблять овечки музику... *Чи сопілку, чи пісеньку, чи тронку отаку*» (Гонч.). В той же час приєднувальна структура може формуватись повторенням функціонально важливого (члена) в попередньому реченні, який може ускладнюватись іншими членами; в обох випадках очевидно є уточнююча функція приєднувальної конструкції. «С а ш к о. Голубі у неї [очі], як... як... волошки... *Такі голубі, аж сині*» (Зар.).

Як ми вже бачили, приєднувальні конструкції мають щонайрізнішу синтаксичну будову, становлять ті або інші урізані і водночас природні моделі простого речення. Їх моделі можуть також набувати цілком виразних контурів речення складного, переважно складнопідрядного. «А яблука які ж добрі! *Та пахучі, як дині...*» (1); «Одна хмара стоїть, піднявшись над іншими сторчма. *Висока, біла, клубчаста, як химерно застиглий в небі, непорушний... атомний гриб*» (Гонч.); «Зорі — темряви погляди ясні! *То лагідні, як очі дівочі, То палкії, мов світила прекрасні*» (Л. Укр.).

Особливо виразні за стилістичною функцією синтак-

сично однорідні приєднувальні утворення або ті, що ними в літературно-художньому творі починається абзац. В обох випадках вони вимовляються майже з емфазою, приковують до свого змісту якнайпильнішу увагу. «Р о м о д а н. Вас тепер тільки одні роки прикрашають, а не мудрість. *Зазнайство, а не скромність. Грубість, окрик, а не добре слово*» (Корн.); «Які очі в неї? Не встиг роздивитись... Протискаюсь плечем і стрічаюся з нею.

Наче фіалки після дощу.

Темні, м'які, блискучі» (Коцюб.); «Як на свято, як на здобич, поспішала звідусіль у Каховку пазуряста степова хижачня.

Тачанками, фургонами, верхи» (Гонч.).

Засіб приєднання (виділення і приєднання)¹ у наш час є не тільки одним з елементів літературно-художньої мовної практики. Приєднувальні конструкції нерідко простежуються в сучасних нарисах, журналах, газетах, у науково-популярних працях тощо. Будучи уміло застосовані, вони наповнюють газетний і т. д. текст певною емоцією, надають йому ритміки живого мовлення, роблять його приступнішим для сприймання.

Скористаємось тут низкою різнотипних прикладів приєднувальних конструкцій, граматично неповних (а) і власне приєднувальних (б), зафіксованих нами в різножанрових матеріалах на сторінках газети «Радянська Україна» (1970 рік):

а) «У Сашкового батька була своя «Волга». *І м'які килими, і дорогі меблі*» (17.V); «Лице Івана Івановича набрало бурякового кольору, і він вигукнув: — Ви що, розігруєте мене! *І вибіг з кімнати*» (1.II); «Скільки високих слів сказано про землю! Земля — матінка. Земля — годувальниця. Любити треба землю. *І берегти*» (21.I);

б) «Багато на світі нагород. *Великих і малих*» (5.IV); «Давно помічено: там, де все вирішує один голова колгоспу, несподіванки неминучі. А так буває. *І нерідко*» (17.III); «Значить, так, — неквапливо починає агроном, — насамперед і бульдозер і снігозорювач пускаємо. *Не гаючись*» (4.I); «Ой не робіть поспішних висновків, шановний товаришу, бо ви помилитесь. *І дуже глибоко*» (27.III);

¹ У цьому значенні подекуди вживають термін «парцеляція» — на означення стилістично вмотивованої розбивки (членування) ширших відрізків мовлення на дрібніші.

«Вона [звістка] передавалась з вуст у уста. *З кабінету в кабінет. З відділу в відділ. З цеху в цех*» (29.I); «Двічі поранило її під час бойових вильотів. *У голову, в ногу*» (8.III); «До голови колгоспу зайшов механізатор. *За порадою*» (21.III).

Джерела приєднувальних конструкцій — у повсякденному усному мовленні. «Не викликає сумніву, — пише О. Іванчикова, — «розмовна» природа приєднувальних конструкцій»¹. Їх застосування у мові літературно-художніх творів зумовлюється контекстом, причому тільки контекстом попередніх речень, і становить художній прийом, яким користуються, щоб виразити найрізніші змістові і експресивно-стилістичні відтінки. Вони є ознакою певної старанності й уваги до оформлення висловлюваної думки (особливо за умови її писемного втілення), яка не втрачає при цьому невимушеності і природності, звичайно, за відповідних життєвих ситуацій. Приєднувальні конструкції виконують функцію зосередження уваги на певних моментах у характеристиці зображуваних явищ. Ними завжди підкреслюються важливіші деталі обстановки, вагомі зовнішні риси людини, визначальні риси її характеру, психічного стану тощо; ці конструкції роблять мовлення точнішим. Митці слова останнім часом вживають їх усе частіше. Тим самим вони стають звичнішими, перестають бути ознакою мовної вишуканості, хоча й не набувають емоційної нейтральності, бо за всяких обставин зберігають підкреслено оригінальну тональність і стилістично неповторну виразність.

¹ Е. И в а н ч и к о в а. Синтаксические приметы разговорной речи в современной публицистике. — РЯИШ, 1965, № 4, стор. 16. .

Розділ IV

СИНТАКСИС ЕКВІВАЛЕНТІВ РЕЧЕННЯ У РОЗМОВНОМУ МОВЛЕННІ

Синтаксична будова мови передусім і найбільше втілюється в різноструктурних типах речення — простому і складному, двоскладному й односкладному, повному і неповному. У внутрішніх конструктивних особливостях речень, у їх функціонуванні в усіх стилях і експресивних різновидах мовлення великою мірою відтворюються зміст і форма мови, її синтаксичні ознаки, фонетико-морфологічні ресурси і стилістичні якості.

Речення є синтаксично членованими, отже й власне структурними, одиницями мови, бо їхніми складниками виступають члени речення, об'єднані в більшості випадків у словосполучення. Речення — це абсолютно переважаюча ланка мовного спілкування, проте не єдино можлива. За багатьох своєрідних життєвих ситуацій нерідко використовуються й такі синтаксичні утвори, що скільки-небудь певно не можуть бути віднесені до категорії речення: їм не властиві деякі його суттєві ознаки, зокрема, в них немає членів речення. І все ж вони функціонують як повноправні засоби мови, що сприймаються на синтаксичному рівні речення, як його своєрідні еквіваленти. Це так звані *слова-речення*, *незакінчені речення* і *звертання-речення*.

При спільності деяких істотних ознаках кожен з цих різновидів комунікативних одиниць має цілком очевидні своєрідні особливості в граматики-змістовій будові і функціонально-стилістичному застосуванні, через що й потребує окремого розгляду.

1. Слова-речення як синтаксично нечленовані конструкції

Термін «слова-речення» майже остаточно усталівся у вітчизняному мовознавстві, хоча він і не зовсім точний, не цілком однозначний, бо може дати привід для позначення ним синтаксично членованих однослівних ре-

чень — двоскладних і односкладних. «Позначення цього типу речень терміном «слова-речення» не зовсім точне (дослідниця вважає слова-речення особливим структурним типом речень, як і, зрештою, інші граматисти.— П. Д.). Адже і в номінативних, і безособових, і в неозначено-особових є багато речень, що є однослівними»¹. Не категоріально вживає термін «слова-речення» О. М. Гвоздев: «У випадках, коли речення складається з одного слова, воно також інтонаційно однорідне з реченнями, що складаються з кількох слів, і вимовляється інтонацією кінця. Цим слово-речення відрізняється від слова, що входить до складу речення, або від слова, узятим окремо (наприклад, у словнику)»². З інших граматистів тільки, здається, В. Ф. Кипріянов³ відмовляється від терміна «слова-речення», як і від терміна «еквівалент речення», пропонуючи термін «нечленоване речення», — переважно на тій підставі, що відповідні синтаксичні утвори виконують функцію речення, тобто комунікативну функцію.

Під словами-реченнями прийнято розуміти конструкцію типу *Так, Атож, Еге, Аякже, Угу, Ні, Хіба? Невже? Геть! Ну, Алло! Караул! О! Ох! Ех!* і под. Усі вони здатні формувати комунікативні одиниці мови самостійно, без допомоги інших слів. Їх розгляд у загальнотеоретичному і в практично-методичному плані має свою історію (О. М. Пешковський, О. О. Шахматов, Д. М. Овсяннико-Куликовський, П. Ф. Фортунатов, А. Красновольський, Л. В. Щерба, Н. Ю. Шведова, І. О. Попова, І. Степанян, В. Ф. Кипріянов, О. І. Германович, П. П. Коструба, О. С. Мельничук, В. С. Федосєєва, Г. В. Валимова, О. А. Назикова, І. Д. Сухомлин, А. П. Медушевський та ін.).

Слова-речення передають реакції, відгуки мовця на висловлення співрозмовника, на його заяви, твердження, особливо часто — на його запитання. Без зв'язку з ними слова-речення незрозумілі, втрачають комунікативну силу.

¹ Е. М. Галкина-Федорук и др., Современный русский язык, Синтаксис, М., 1958, стор. 158.

² А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, ч. 2, Синтаксис, М., 1958, стор. 9.

³ В. Ф. Кипріянов, Печленное предложение в русском языке как особый структурный тип простого предложения.— РЯШ, 1961, № 5, стор. 60—63.

Слова-речення виступають формами синтаксично нечленованого вираження об'єктивно-модальних категорій ствердження, заперечення, запитання, спонування, а також емоційної оцінки тощо. Відповідно до цього й розрізняють стверджувальні слова-речення, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні та деякі інші. Існують, певна річ, незрівнянно продуктивніші звичайні способи вираження цих значень — синтаксично структурні, тобто диференційовані, членовані, якими виступають різні типи речення двоскладної і односкладної будови. Пор.: «Леонід: Ти справді вирішила повернутись до театру? Вероніка: Так» (Корн.) і «Вирішила повернутись», або «Справді вирішила», або «Вирішила» тощо. В першому випадку немає логічно й синтаксично диференційованого ствердження-судження: в його змісті переважає значення стверджувальної модальності, вираженої часткою *так*. Це слово-речення. В другому випадку ствердження виражене синтаксично членованими формами двоскладного неповного речення, отже й логічно членованими структурами, тому ствердження тут розгорнуте, становить окрему думку, виступає як ствердження-судження.

Слова-речення є своєрідними з різних поглядів: синтаксичного — не мають будови речення, будь-яких його членів, не поширюються за допомогою пояснюючих слів; морфологічного — виражаються переважно службовими словами, і лише деякі типи повнозначних репрезентують їх; функціонально-змістового — через синтаксичну нечленованість не містять у собі значення диференційовано вираженого суб'єкта дії, її об'єкта, самої дії, їхніх різних ознак тощо. Логічно-модальну основу цих зовні неструктурних форм (тільки основу, а не їх повний зміст) становить ствердження або заперечення того, про що йшлося в попередній репліці, згода або незгода з уже висловленим, запитання з приводу сказаного раніше, емоційна оцінка певного явища та інші модально-сміслові значення і стилістичні відтінки.

У цьому зв'язку відоме твердження О. М. Пешковського можна, мабуть, прийняти лише з деяким застереженням. Називаючи *так* і *ні* «частковими словами» і зазначаючи, що вони можуть уживатися і в ролі відповіді: «Ти був там? — Так»; «Бачив його? — Ні»; «Підеш ще раз? — Звичайно» і т. д., О. М. Пешковський пише: «Неправильно було б вважати такі одиничні слова і сполу-

чення реченнями, хоча б і неповними. Це тільки фрази, тобто інтонаційні одиниці, але не граматичні. Коли ми на питання *Чи він приїхав?* відповідаємо *Так*, ми аж ніяк не мислимо (підкреслення наше.— П. Д.) при цьому *Так, він приїхав*, як тлумачиться нерідко в школі, а тільки одно *Так*. Іншими словами, у нас немає при цьому ніякої думки (підкреслення наше.— П. Д.), а значить, і ніякого речення: ми висловлюємо лише ствердження, тобто стверджувальне ставлення наше до висловленої раніше думки»¹.

Однак, слідом за іншими дослідниками, ймовірніше припустити, що значення репліки-відповіді *Так* на запитання *Чи він приїхав?* не обмежується самим тільки ствердженням змісту того, про що запитують. «З допомогою *так* ми повідомляємо нашому співрозмовникові те, про що він, певно, не знає і, можливо, не має ніяких припущень. Ми тим самим підтверджуємо можливість сполучення суб'єкта *він* з предикатом *приїхав*, у чому автор запитання був невпевнений»².

Отже, стверджувальна модальність *Так* становить головний компонент її змісту і в жодному разі не єдиний, бо недиференційовано ним також виражається судження, думка, що її у разі повного, диференційованого формулювання можна було б представити як *Так, він приїхав*. Слово-речення *Так* виражає думку-судження синтаксично нечленованою формою, а значить, недиференційовано з логічного боку: елементи цього судження якоюсь мірою сприймаються як мислено редуковані, як такі, що в усій повноті і з усією чіткістю не відтворюються свідомістю. Тому є підстави в таких випадках говорити не про речення, а про слово-речення, яке тільки деякими функціями адекватне реченню: своєрідно виражає окреме закінчене висловлення, є повноцінним комунікативно. Цих властивостей слово-речення не має у відриві від

¹ А. М. Пешковський, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7, М., 1956, стор. 410—411.

² В. С. Федосеева, Функционально-синтаксическое использование слова «Да» и его эквивалентов.— РЯШ, 1950, № 1, стор. 16; подібне тлумачення слів «Да» і «Нет» у функції репліки-відповіді див.: А. И. Молотков, Грамматическая характеристика слова «Нет».— РЯШ, 1956, № 6, стор. 22; П. С. Дудик, Синтаксично нечленоване вираження категорій ствердження і заперечення в усному мовленні.— «Українське усне літературне мовлення», К., 1967, стор. 225—237; його ж, Слова-речення *Так, Ні* та їх синоніми.— УМЛШ, 1972, № 4, стор. 25—32.

попередньої репліки-запитання, репліки-констатації або репліки-спонукання. Поза нею слово-речення функціонально безпредметне, має загальне значення ствердження, подібно до того значення, яке пов'язується з будь-яким словом у його ізольованому сприйманні. Коли б, вимовляючи *Так* у відповідь на запитання *Чи він приїхав?*, ми виражали б тільки ствердження і нічого більше (тобто не утримували б у свідомості семантики слів *він* і *приїхав*), то це означало б, що контекст не виконує звичних для нього функцій і не привносить ніякого змісту в конструкцію *Так*. Це мало б означати, що *Так* виражає тільки абстрактну категорію ствердження, завжди і скрізь однаково. Певна річ, комунікативно потрібніше інше *Так*: таке, що в одному випадку стверджує наявність чи відсутність одного факту, в іншому — іншого. Отже, в змісті всякого слова-речення поєднуються значення двох типів: модальне, яке лексично виявлене і править за головне, та логічне, яке нашаровується на головне модальне значення, але словесно не оформлене в самій конструкції, імпліцитне, запозичене з попередньої репліки, таке, що конкретизує загальне значення модальності, доповнює його, надаючи йому властивостей судження, хоча й недиференційованого.

{Зміст синтаксично нечленованих слів-речень різного типу визначається не тільки контекстом, але й значенням і функціональними можливостями слова, яким вони утворені, бо за певними лексемами звичайно закріплюються певні типові модальні значення та функції: за словом-реченням *Так* — ствердження, за *Ні* — заперечення, за *Невже?* — запитання, за *Геть!* — спонукання і т. д.} У той же час слово-речення *Так* не може бути самостійним і прямим виразником, наприклад, наказу, хоча при інтонації питальності може стати виразником запитання. Це стосується всіх без винятку слів-речень. Вибір характеру інтонації для слів-речень комунікативно зумовлений.

Таким чином, загальний зміст синтаксично нечленованих форм мови визначається або значенням слів чи одного слова, яке їх виражає (бо, природно, слова-речення *Так* і *Ні*, навіть і тоді, коли їх вимовляємо зовсім адекватною інтонацією, передають різну модальність), або тільки інтонацією (пор. функцію *Так!*, що вимовляється різко, категорично, уривчасто, і функцію *Т-а-ак*, що вимовляється протяжно; пор. також: «А тепер куди ви? — На базар. — *Еге?* — А куди ж ще?» — слово-речення *Еге*,

будучи висловлене питальною інтонацією, передає не ствердження, а запитання з відтінком сумніву), або, на решті, і так буває найчастіше, загальний зміст слів-речень виражається значенням відповідного слова (слів) у сполучі з певною інтонацією. Проте конкретний зміст цих синтаксичних побудов завжди залежить від таких же конкретних обставин висловлювання, контексту, а в багатьох випадках також і від несловесних засобів обміну думками (жестів, міміки).

• Слова-речення здебільшого характерні для мовлення діалогічного, насиченого експресією, почуттям. За поодинокими випадками, тільки стверджувальні й заперечні слова-речення можуть характеризувати мовлення спокійно-рівноважене, емоційно нейтральне чи майже нейтральне, переважно розмовно-побутове. Дуже рідко слова-речення вживаються в науково-писемному мовленні, значно частіше — в науково-публіцистичному, у мові періодичної преси: «Мирне співіснування? *Так, так і так!*; «*Ні!* Не допустимо гонки озброєнь!» і под.

Як показують спостереження над матеріалом, в морфолого-синтаксичному відношенні усномовні слова-речення різних типів є тотожними до літературно-писемних. Відзначено, проте, неоднакову поширеність і типовість окремих різновидів їх для усної і писемної форм мовлення.

Продовжимо характеристику слів-речень за їх типами.

Стверджувальні слова-речення. Залежно від їх функції у зв'язному мовленні легко виділити чотири групи таких конструкцій.

{Найпоширеніша з них об'єднує власне стверджувальні слова-речення, які виступають прямою і водночас позитивною відповіддю на поставлене запитання.} Одні з таких слів-речень репрезентують увесь зміст репліки-відповіді, інші — тільки її частину, бо у відповідь, крім слова-речення, входить речення, в конкретному змісті якого розкривається зміст самого слова-речення, як, наприклад, у такому контексті: «На всі? — *Авжеж*, що на всі» (Фр.). Один чи кілька членів попередньої репліки повторюються, як правило, не буквально, а лише у формі, яка вимагається граматико-змістовим зв'язком між реплікою-запитанням і реплікою-відповіддю: «Ти? — *Так, я*» (15); «Марійко, — сказав я тихо, — ви поїдете з нами?.. — *Авжеж, поїду*» (Мик.).

Пряме ствердження того, про що запитують, виражається словами-реченнями *Так, Еге, Еге ж, Та еге ж, Ага, Атож, Авжеж, Аякже, Угу, Точно, Так точно* і под.)

Слово-речення *Так* майже не простежується в розмовно-побутовому мовленні літніх осіб, які, до того ж, не мають освіти і неповно володіють літературною нормою; інколи *Так* у стверджувальній чи запитальній функції вживають робітники і сільські жителі молодшого і середнього віку, які свого часу навчилися або навчаються тепер, наприклад: «Я в них була в суботу.— Була? — *Так*» (1); «Я піду до тьоті, можна? — *Так*» (11); слово-речення *Так* досить активне у мові інтелігенції, притому як у мовленні експресивному, так і в емоційно більш чи менш нейтральному. «Учитесь там? — *Так*» (12); «Скажіть, ви комуніст, партієць? — *Так*» (Ле); «Та ж ти передова людина, новатор виробництва, конструктор! — *Так*. Але тому я й вважаю...» (205); «...Тобі подобається бути в стані життя, так? — *Так*» (Гонч.). Як відповідь на запитання слово-речення *Так* є звичайним для офіційно-ділового стилю мови: в офіційних розмовах, при заповненні анкет і т. п.

Для розмовно-побутового стилю усталеними є власне стверджувальні слова-речення *Ага, Еге*, притому *Ага* є продуктивним в усному мовленні переважно осіб старшого віку, які проживають на селі. «Молоко в магазині єсть? — *Ага*» (181); «Дивився вчора телевизор? — *Ага*» (102); «Ти в Карлівку в школу ходила? — *Ага*» (46); «Ви весь час у цьому селі живете? — *Еге*» (346); «І в а н д р і о в и ч. *Ага!*» (Стар.); «А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...— Що суміжні з моїм полем? — скрикнув Роман.— *Еге...*» (Коцюб.); «А що ви, Франю, уже встали? — *Еге*» (Коцюб.). Менш уживане слово-речення *Угу*: «Ти чула, що в нас новий агроном? — *Угу*» (46); «Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були! — *Угу*,— гугнить ворона, а рака кріпенько держить» (Стар.).

Слово-речення *Ну да* властиве не цілком кодифікованому мовленню; обидва елементи вимовляються злито, наголошується другий з них. «Ти сьогодні вихідний? — *Ну да*» (352); «Нагостювались? — *Ну да!*» (1); «Що не кажи, а спецодяг на роботі річ незамінима, а? — *Ну да!*» (347); «Зпущались? — *Ну да*» (Мик.). Функцію власне стверджувального слова-речення може виконувати част-

ка *ну*: «Бабусю, а оце ваш син? — Еге.— Він, мабуть, красивий? — *Ну!*» (218); «Лучше б ранком поробити, ніж у цю жару! — *Ну*» (139); «Що ж, скажеш? — *Ну*» (70). Уживаються також фонетично невиразні стверджувальні утвори; пор. різного типу мугикання, характерні діалектному мовленню, що їх тільки дуже приблизно можна позначити графічно, особливо, коли вони утворюються при закритому роті: «Чи ж вона і дома їсть так погано? — *Мг...*» (186), «А чи прийде голова, ти певний? — *Мг...*» (112).

Залежно від комунікативної потреби стверджувальні нечленовані конструкції (як і заперечні) можуть по-різному інтонуватись: або з спокійно спадним рухом тону, як у більшості з розглянутих випадків, або з помітним і водночас неоднаковим виявом енергійності, що настає за умови ускладнення слова-речення (подекуди повтореного, потроєного) часткою, вигуком, вигуковим зворотом, фразеологізованою сполукою тощо. Категорія ствердження набуває при цьому відтінку більшої певності щодо змісту попередньої репліки; ствердження може також сприйматись як ніби заздалегідь очевидне й передбачуване. В розмовно-побутовому мовленні такі неструктурні утворення дуже поширені: «Катю, в Лубни ідеш? — *Аякже*» (42); «На Дніпро ходили? — *Авжеж*» (184); «В школу ходиш? — *А так*» (66); «Що ж, допоможе мені хтось, не перешкодить? — *Так, так*» (12); «Таке гірке весілля було, що не до пісень тоді було.— *Еге, еге, воно так*» (340); «П а в л о. Що? Ти сподіваєшся ще на згоду з своїми? М и х а й л о. *Атож*» (Стар.); «Вам обом приглянулась одна дівчина, чи як? — *Еге ж*» (Ст.); «Г о л у б. Адаже вона вас знала ще юнаком. М а к. *Аякже!*» (Корн.); «З Подольської, значиться? — *Та вже ж*» (Коцюб.); «Справді? — зацікавився тракторист.— Василина горіла рум'янцем, вже не можучи й слова промовити.— *Справді, справді!* — відповідала за неї Софія» (Ст.).

Синтаксично нечленовані утвори цієї групи (*Атож, Аякже, Авжеж, Та вже ж, Ну да, Так, так*) здебільшого підкреслюють деяку обов'язковість того, що ними стверджується. Таке підкреслення стає особливо вагомим тоді, коли у функції власне стверджувального слова-речення виступає модальне слово із значенням необхідності, впевненості тощо або коли ствердження виражається кількома різними словами: «А твердо вірили в успіх експерименту? — *Ну так, аякже!*» (13); «А хіба він у Золотоно-

ші? — *Звичайно*» (49); «Любо, сьогодні рада дружини? — *Обов'язково!*» (344); «Дідусю, нам говорили, що ви служили моряком у Владивостоці. — *Вірно*, дітки, *вірно*» (316); «Привіт Пахомові передай. Ти ж побуваєш у нього? — *Неодмінно*» (Гонч.); «*Матильда*. Чи не так? *Жанна*. *Безумовно*» (Корн.); «За нашими даними, вас ще в школі виключали з комсомолу. Це правда? — *Правда*» (Гонч.).

Відповідь-ствердження може виражатися зовні заперечною формою, що вимовляється стверджувально-окличною чи стверджувально-питальною інтонацією. Слово-речення в такому випадку виразно експресивне, передає справжню чи вдавану готовність мовця що-небудь зробити, реалізувати те, про що його запитують з простої цікавості або в чому мають сумнів: «*А що, міг би зорати за день тридцять? — А чого б!*» (71); «*І то ти могла б мене покинуть? — А то ні!*» (17); «*Перелякався? — А то ні.* Вся середина колотиться і прямо розповідається, наче кисіль» (Ст.).

Інша група стверджувальних слів-речень представлена словами *Добре*, *Гаразд*, *Так*, *Вірно*, *Правильно*, *Звичайно* і под., словосполученнями *Ще б пак*, *Та вже ж* тощо; повнозначне слово може повторюватися або супроводжуватися службовим словом, вигуком, який надає усій конструкції певного додаткового емоційного забарвлення, а часто і більшої комунікативної сили. В рамках стверджувальної модальності такі слова-речення виражають основне для них модальне значення згоди з ким-небудь або з чим-небудь.

В одних випадках мовець пристає на яку-небудь позицію співрозмовника, і тоді вживаються модальні слова *Добре*, *Гаразд*, *Вірно*, *Правильно*, *Єсть* (військ.) і под.: «*А може, три взяти? — Гаразд!*» (14); «*Ну добре*. Я ще з ним дома побалакаю» (99); «*А може, спершу по-вечеряємо? — Правильно!*» (104); «*Я за те, щоб у школу вже йшов, щоб не сидів дома. — Добре, я за!*» (327); «*Добре*, — шепоче Денис. — *Я швиденько впораюсь!*» (Коп.); «*Як не можете? Це ж Наркозем... — Гаразд*, — нетерпляче поморщився» (Ст.); «*Щоб порядок був, чуєш? Коли хто не так — під ніготь! — Обов'язково!*» (Довж.); «*Язика приведіть! — Єсть!*» (Довж.); «*Ну що ж, — після наузи сказала Мирослава. — Гаразд!*» (Гол.); «*Омелько ще по-вагавсь трохи. — Та правда!*» (Гол.).

В інших випадках мовець погоджується з думкою, міркуванням співрозмовника, висловлює вдовolenня від побаченого, почутого. Тоді в ролі слів-речень виступають модальні слова *Звичайно*, *Правда*, *Точно*, *Ще б пак*, *Еге*, *Отож-бо*, *Авжеж* і т. п. «*Так, то правда!* Наші діти тепер змалку мають усе» (73); «*Хороша сусідка в тебе, правда ж? — Правда!*» (143); «*Червона Армія нікого не боїться, — одрізав Щорс, — але ми приймаємо тут тільки друзів, а з ворогами у нас розмова в іншому місці — на полі, і іншою мовою — зброєю. — Ну, звичайно!*» (Скл.); «*Головне для кожного — по-комуністичному трудитись, правда? — Це таки так!*» (18); «*Я йому поясню, яка в нього повинна бути стратегія й тактика. — Ну, от і гаразд!*» (Мик.); «*І вже не «ура» виходить, а не знати що. Ревіще! — Точно!*» (Довж.). «*Еге ж, — згодився Федір Іванович, уважно приглядаючись до незнайомого земляка!*» (Гол.).

Відповідь-згода може бути ухильною: мовець певно чогось не знає, він тільки щось припускає з більшою чи меншою ймовірністю. Так здебільшого буває тоді, коли йому треба висловитись у плані майбутнього, про те, що тільки має статись: «*І сьогодні хоч і змариться, а дощу не буде, а? — Та мабуть!*» (16); «*А можна буде й завтра це зробити? — Мабуть!*» (310); «*Тут тільки душею фальш можна почути. — Можливо й так, — погодився Варивон!*» (Ст.); «*От ми до нього й підемо. — Д-да, — непевно протягнув візник!*» (Ст.).

Будь-яке з поданих слів-речень цієї групи може бути замінене словом-реченням *Так* чи *Да*. При цьому, однак, якоюсь мірою втрачаються або зневиразнюються відповідні функціонально-змістові відтінки, і навіть «компенсаційна сила» інтонації та жестово-мімічні рухи неспроможні повністю зарадити цьому.

Слова-речення, що виражають згоду, як правило, реагують не на попередні прямі запитальні репліки (як власне стверджувальні конструкції), а на розповідні та оклично-стверджувальні і спонукальні. Інша річ, коли співрозмовник висловлює свою думку формою питально-риторичного речення, що, як відомо, містить приховане ствердження або заперечення: «*Та хіба ж матимеш радість від такої роботи? — Вірно!*» (19); «*То чи я не правий був, коли казав, що тут треба було сіяти? — Та вже ж!*» (15); «*А коли вмирати нема за що, для чого тоді жити? — Офіцери мовчали. — Абсолютно вірно, —*

тихо промовив полковник Федоров і стримано зітхнув» (Довж.).

Окрему групу становлять слова-речення, якими мовець не тільки що-небудь стверджує чи погоджується з ким-небудь або з чим-небудь, а й водночас підсумовує почуте, побачене, виражаючи цим своє загальне ставлення до нього. Такі «підсумкові» стверджувальні слова-речення є здавна усталеними в розмовному мовленні нерозкладними словосполуками, які синтаксично виникли внаслідок різного поєднання службових або повнозначних і службових слів: *Отаке-то діло! Так воно і є! Так тому й бути! Ще й як! Ще б пак! А то ж як! А то ж бо як! Самий раз! Воно й правда!* і под. Вони служать емоційно-вольовими засобами мовлення, що формуються за різних обставин, найчастіше тоді, коли людина протягом певної паузи попередньо щось обмірковує, коли вона виявляє замішання, глибоко переживає, і навіть тоді, коли їй «нічого сказати», що особливо є характерним для «вступів» у ширше зв'язне мовлення, як, наприклад, у таких випадках: «Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком зійдеться.— *Та воно й так*» (122); «А того ти наче не знаєш, у нас сіна ж сей год обмаль.— *Та воно ж і правда. Як же бути?»* (176); «Воно ми з дідом вдвох, то скучно, а то буде веселіше.— *Та так воно і єсть*» (194); «Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната:—*Отаке-то діло!* Ти Гнат Музика?—*Я*» (Мирн.); «Власне, я міг би теж цю операцію виконати.— *Ще б пак!*» (Трубл.); «Хіба такий день повік забудеш?— сказав схвильовано і замовк.— *Ото ж бо й є.* Це такі дні, що наше життя до сонця повертають» (Ст.); «Від поміщицької і я б не відмовився.— *Чому б не так,*—засміявся хтось з гостей» (Ст.); «Умрем, Тарасе, на посту або поховаємо гадів у цих білих гробах.— *Так тому й бути*» (Мик.).

Четверта група стверджувальних слів-речень об'єднує такі з них, якими підтверджуються міркування, погляди самого мовця. Це своєрідні відгуки на його власні думки, сказані вголос або й невисловлені. У функції слова-речення майже повсюдно виступає стверджувальне слово *так* або *да* (переважно в усному побутовому мовленні). Звичайно такі слова-речення експресивні, вимовляються окличною чи сповненою чуттєвої сили розповідною інтонацією, вживаються в монологічному мовленні, у тому числі й у внутрішньому як автора, так і персонажів: «*Так, так!* Казав тобі не раз, шануйся, вчись, так ні —

гулянки тобі лиш в голові» (19); «*Та-ак! Ось воно що!* Ясно, чого от сусіди вчора вечером так розкричалися» (166); «Максимов слухає, думаючи про щось своє, що хвилює його, і, ніби відповідаючи на власне запитання, багатозначно промовляє:— *Та-ак!*» (Довж.); «Обличчя самурая розпливається в роблену посмішку. Ця посмішка, яка свідчить про що завгодно, тільки не про бажання сміятися, справляє на натовп відповідне враження.— *Так, так, так,*— з незрозумілою інтонацією говорить самурай» (Довж.); «*Н-да!*— задумано промовив Чумак.— Від такого дядюшки я б не відмовився» (Гол.).

Загалом стверджувальними (з деяким сумнівом) є слова-речення *Нічого, Та нічого, Не без того*. Вони виступають стверджувальною відповіддю на запитання, але ця відповідь ухильна й невизначена. «Ну і як?— *Нічого*» (46); «Він і дуже такий маленький.— *Та нічого*» (13); «А що, у вас тут пляж хороший?— *Та так собі*» (4); «Богуславський. Що з тобою? О ля. *Нічого*» (Корн.); «Певне, добре партизанів?— *Та ніби нічого*» (Ст.); «Значить, відомості деякі батькові привезли?— *Не без того,*— відповів стримано» (Ст.); «Аркадій. Так не можна хвилюватись... О ля. *Нічого...*» (Корн.).

У межах відзначених функціональних груп стверджувальних слів-речень (майже в однаковій мірі це характеризує й інші різновиди синтаксично нечленованих утворів: заперечні, питальні, спонукальні і т. д.) також заслуговують на увагу синтаксично експресивні конструкції, що утворились поєднанням службових або службових і повнозначних слів. Специфічною ознакою таких слів-речень є частка *та* на початку. В них особливо виразно дає себе знати живий народний струмінь усного мовлення, неповно відтворюваний графічно: *Та нехай, Та хай, Та таке, Та й таке, Та таке ж воно, Та так же, Та давай, Та давайте, Та так, Та воно так, Та воно то так, Та воно ж і правда, Та вжеж, Та мабуть, Та страшно, Та таке-таке, Та ще й як, Та він самий, Та правда ж, Та нібито* і под.: «Та він у тебе вчився добре, то, може, де вчитися ще поступить.— *Та й таке*» (14); «Я ж уже своє відробила.— *Та воно то так*» (7); «Тут був дощ?— *Та страшно який!*» (348); «Смачно, правда?— *Та так*» (8); «А воно таке, мов знову хмариться.— *Та таке-таке*» (307); «*Та ото ж,*— зітхнув Легейда» (Гол.); «А до того часу забудеться, чи хліб як золото був, чи згорів наполовину.— *Та таке*»

(Гол.); «Не був би то син...— *Та так*,— зітхнув Гнат» (Куч.).

Як бачимо, ці і подібні звороти сприймаються як певною мірою фразеологізовані. Вони здебільшого виражають не звичайне ствердження, а ствердження-згоду або ствердження з іншими додатковими модальними значеннями: оцінкою того, про що запитують або про що розповідають, упевненістю або невпевненістю, що нею супроводиться висловлюване ствердження, і т. п. Порівняємо ще: «Та зараз і огірки дешеві.— *Та то правда, то правда*» (14); «Ти бачила і то забула? — *Та ніби ж!*» (19).

У ролі речень-відповідей виступають і такі конструкції, головний зміст яких обмежується емоційним вираженням ствердження або згоди з висловленим у запитанні. Пор. хоча б: «Олю, а тебе зуби мучать? *Ой, не кажіть!*» (112).

У відповіді часто виступає стверджувальне (заперечне, спонукальне і т. д.) слово-речення у поєднанні з реченнями різної будови. Частіше слово-речення, як семантично менш конкретне, стоїть у препозиції до синтаксично членованої репліки-відповіді. В таких випадках спершу в найбільш загальній формі стверджується якась думка, виражається згода з нею. Після цього відповідь конкретизується, уточнюється наступним реченням, що має в своєму складі і повнозначні слова, які розкривають надто загальне значення слова-речення *Так* чи його синоніма: «Ти-хо зробилося, правда? — *Так*. Хоч мак сій» (162); «Ви в городню ходите? — *Да*. Вже не гожусь на ланку» (13); «Обіцяйте мені.— *Та вже ж!* Хіба я сам не зацікавлений!» (Гол.); «...Оце приїде дочка з Обухівки, що за голову сільради торік вийшла, за Матюху...— За Корнія? Що був воєнкомом при волості?...— *Ну да*. За комуніста» (Гол.). Коли ж слово-речення ставиться після синтаксично членованої репліки-відповіді, то цим «спершу дається повідомлення, знання, а потім для більшої переконливості — підтвердження»¹ або заперечення: «А ваш син служив в Армії? — А служив, *аякже!*» (314); «А вночі так зовсім холодно.— До того ж ідеться, *так*» (38); «Уже передплатив газети й журнали? — Передплатив, *авжеж*» (90); «Це мовби хвороба — тяжка і небезпечна... *Аякже!*» (Гол.).

¹ В. С. Федосеева, зазнач. праця, стор. 18.

Мабуть, не зовсім переконливою є думка, ніби стилістично «таке розміщення речень не можна вважати вдалим, тому що пропадає момент уточнення, пояснення менш знайомого через розкриття його змісту засобами слів конкретного значення і зберігається тільки момент підкреслювання, підтвердження без повторення одного й того ж слова»¹. Це загалом так, хоч комунікативно доречним може виявитись саме такий порядок реплік у відповіді: *Написав, так; Підготувалась* [до виступу], *авжеж* і под. Будучи внутрішньо збудженим, неуважним або, зрештою, і зайнятим чимось, мовець інколи більш або менш механічно повторює чиюсь думку, особливо логічно наголошене в ній слово, а це вже у подальшому ланцюжку мовлення потребує для більшої переконливості підтвердження чи заперечення. Подекуди таке *Так* вимовляється енергійно, навіть з емфазою, засвідчуючи роздратованість мовця, викликану, можливо, настирливістю запитання чи чимось іншим.

Заперечні слова-речення. Подібно до стверджувальних синтаксично нечленованих конструкцій вони поділяються на власне заперечні, на слова-речення, що виражають незгоду з чим-небудь висловленим, і на слова-речення, що заперечують сказане самим мовцем. Лексично ці групи заперечних слів-речень у всіх стилях, жанрових різновидах і формах мови здебільшого виражаються заперечним словом *Ні*, яке в синтаксичній функції слова-речення частіше за інші синтаксичні варіанти заперечення виступає як емоційно-нейтральне. Однак набагато типовішим є той випадок, коли слово-речення *Ні* набуває тих або інших модально-експресивних відтінків, які долучаються до загального заперечного значення цієї конструкції.

Власне заперечні слова-речення функціонують як прямі заперечні відповіді на поставлене запитання (емоційну констатацію, спонукування), виражаючись у більшості випадків заперечно-підсильною часткою *ні*, яка набуває змістового та інтонаційного підсилення, стає емоційно вагомішою, якщо повторюється, потроюється (*ні-ні; ні-ні-ні*), супроводжується іншою часткою (*та, бо, зовсім, ще, ба, майже* і под.) або вигуком (*о, е, ах, ох, ех*); «Ти не купувала винограду? — *Ні*» (17); «А після обіду на буряки? — *Ні*» (91); «Не знайшли? — *А ні*» (Ле); «Дівчата,

¹ В. С. Федосеева, зазнач. праця, стор. 18.

вам не боязко йти додому? — *Ані чуть*» (Ст.); «Ти, либонь, гніваєшся на мене? — *Ба, ні...*» (Кроп.); «Думаєш, хвалюся перед тобою? — *Ой, ні!*» (Ст.); «*Е, ні!* треба знати, Треба, дочко, лічить гроші» (Шевч.).

Особливо часто пряме заперечення в усному розмовно-побутовому мовленні виражається сполукою *ні* з часткою *та* на початку, що, як уже вказувалось, характерне також і для власне стверджувальних конструкцій (*Та так, Та вже ж* і под.): «Ми можемо тут поговорити? — *Та ні!*» (312); «Маріє, то ти й не купила морозива? — *Та ні!*» (23); «Перелякавсь? — *Та ні!*» (Ст.).

1) Власне заперечні слова-речення набувають ширшої, ніж звичайно, функції, якщо оформляються модальними словами *Ніскільки, Аніскільки, Аніскілечки*. «Ти проти бригадира? — *Ніскільки!*» (86); «Чи не жалієш, що не пішов на завод робить? — *Аніскілечки!*» (3). Інша група заперечних слів-речень такої ж функціональної спрямованості не має частки у своєму складі. До цієї групи належать, зокрема, такі синтаксично нечленовані конструкції: *Ще, Ще-бо, Та прямо, Та прямо-таки, Дзуськи, Зась, Навпаки* та ін. «Тільки мішатимеш! — *Та прямо-таки!*» (163); «Зробиш? — *Дзуськи!*» (56); «У вас, Василю, мабуть, жінка командує в сім'ї? — *Навпаки!* — Треба, щоб жінка. — *Ще-бо! Дзуськи!*» (151); «Ти проти силосу? — з вдаваною підозрою глянув на промовця Сашко. — *Навпаки,* — заперечив Мамайчук» (Гонч.). Пор. також випадки, коли заперечення в згрубілому, терпко-грубуватому побутовому мовленні виражається словами з позитивною емоційною семантикою типу *привіт, здрастуйте* і под.: «Сергію, вернися, знайди мені гудзика. — *Привіт!*» (134); «Зробив? Приніс? — *Привіт!*» (317); «Я ж казала, що до неї ще вернеться чоловік? — *Здрас-туйте!* Не казала!» (18); пор. «*Ні!* Я не казала».

2) Заперечним словам-реченням, що ними передається незгода з пропозицією чи міркуванням співрозмовника, пряме запитання звичайно не адресується, і тому вони не становлять прямої заперечної відповіді. Вживаючись за розповідною, розповідно-окличною або спонукальною реплікою, такі слова-речення заперечують те, про що в ній ідеться, виражають незгоду з її змістом, яка часто супроводжується сумнівом, здивуванням, ваганням і под. Крім слова *Ні*, в цій функції вживаються модальні слова *Неправда, Неправильно, Невірно* і под.: «Написала? — Так. — *Неправда!*» (17); «Немає жодної різниці між тим

і цим начальником цеху. — *Е ні!* Як то нема?» (191); «Давай суди, спробуєм розгадати твою шифровку... — *Ні, ні, ні!* — схопилася Тоня» (Гонч.); «Це не наше діло. — Ні, це наше діло. — *Невірно,* — сказав Щорс» (Довж.); «Родіон. Твої думки я поважаю, але коли ти повторюєш думки свого брата... *Марина. Неправда!*» (Корн.).

3) Заперечні слова-речення, якими мовець заперечує самому собі, щоб у такий спосіб переконати себе, впевнитись у правильності заперечення і, отже, в доцільності деяких власних міркувань, висновків, власної поведінки і под., характерні для монологів, у тому числі ораторських, художніх, діалогізованих, а також для зовнішнього і внутрішнього мовлення персонажів. Звичайно вони виражаються словом *Ні*, яке може обрамлюватись часткою або повторюватись: «Хіба можна отак брати все до серця, переживати? *Ні!* Не розберуть усіх дівчат. І тобі попаде котрась» (6); «Не буду я більше так необдуманно робити. *Ні, ні!* Спершу спитаю інших, поміркую, а потім уже скажу, пораджу на зборах» (200); «Скажіть-бо: хто не любить торта? Хіба ви можете байдуже на нього дивитись? *Ні!* Не можете» (Мик.); «Ти прикріплена до приюту. Скажи, будь ласка... а ти була там хоч раз? *Ні!* Ну й погане ж ти, я тобі скажу, дівчисько» (Гонч.).

4) Заперечні слова-речення розглянутих груп, подібно до стверджувальних, здатні вступати в різні змістові зв'язки із звертаннями, вставними словами чи вставними словосполученнями, лексичне значення та інтонування яких, часто в поєднанні з жестом, мімікою, привносять певну емоційність у категорію заперечення (цьому сприяє звертання) або ж конкретизують його, доповнюють, виражаючи сумнів, здивування і под.: «Він, оцей дріт, не небезпечний? — *Ні, Палажечко, ні!*» (116); «Небо кулачиться, дощ буде. — Либонь, *ні!*» (5); «Чи ще довго? — *Ні, мабуть!*» (12); «Чи, мо, ви книжку писатимете? — *Ні, бабу-сю, ні!*» (112); «Сьогодні на роботу йдеш? — *Е, мабуть, ні!*» (4); «Не покинеш? — *Ні, Ярино!*» (Шевч.); «Так ви не знаєте? — На превеликий жаль, *ні!*» (Коч.).

Значно частіше заперечне слово-речення, як і стверджувальне, поширюється двоскладним або односкладним реченням (чи навіть кількома), яке уточнює заперечення, розгортає його в певному напрямкові, мотивує. Цей напрямок особливо виразний, коли повторюється логічно наголошене слово попередньої репліки: «Надворі не хо-

лодно? — *Ні*. Правда, оце надвечір трошки похолодало» (1); «А Севертока тут живе? — *Ні*, це в Засуллі» (1); «Куди, в Лубни, чи додому? — *Ні*, в Лубни» (32); «Мало жиру? — *Та ні*, немало» (70); «Вас не захоплює футболна гра? — *Ні*, не захоплює. Мені більше до подоби хоккей, а особливо бокс» (90); «Ви з Уралу? — *Ні*, з Архангельська» (Ле); «Чи довго ще ся ніч? — Недовго, *ні!*» (Л. Укр.).

До своєрідних явищ серед заперечних слів-речень, особливо усномовних, належать і деякі інші.

Так, заперечення з певним модально-емоційним відтінком, скажімо, з відтінком незгоди, може виражатись стверджувальним словом. Заперечна функція такого слова-речення визначається змістом попередньої репліки або попередньої і наступної, знаходить вияв у відповідній інтонації і тому легко вгадується: «Підошви помий. А то ноги миєте, а підошви брудні. — *Авжеж!* — А то не знаю!» (21); «Пішли пішки! — *Так!*» (63); «Отой Чемберлен, чи як його, ще не втихомирився? — *Еге*. Він вам втихомириться» (Ст.). Інтонація переборює тут «опір» природної для наведеного тут слова *Еге* стверджувальної модальності, виражаючи тим самим заперечне реагування мовця на зміст попередньої репліки, підкреслюючи його збентеження, бо сказане співрозмовником виявилось для нього несподіваним взагалі чи тільки за певної конкретної ситуації. «Що... не маєш п'ятьох отих карбованців? — *Йй-же богу!*» (9); «Може, познайомити тебе з ним? — *Та ти що!*» (113); «Даси йому, що обіцяв? — *Та ну його!*» (8); «Ну, так що, послухаємо? — *Та дай мені спокій!*» (67); «А ви з багатого були роду? — *Та де там!*» (104); «Зробіте це мені? — *Та чорта з два!*» (17) — інтонація оклична або оклично-заперечна, з відтінком здивування. В останніх трьох прикладах маємо більш або менш фразеологізовані звороти. Окрім іншого, синтаксично нечленовані заперечні конструкції такого і подібного лексичного оформлення містять у собі виразний відтінок упевненості мовця в слушності того, що він заперечує, з чим не погоджується. Цей відтінок досягається своєрідною інтонацією, яка за умов перебігу усномовних діалогів є важливим і постійним модифікуючим чинником у створенні потрібного змістового та емоційного підтексту відповіді. Пор. ще кілька випадків, коли заперечне або стверджувальне модальне значення тієї самої синтаксично нечленованої побудови визначається лише змістом попередньо-

го (двоскладного чи односкладного) речення та інтонуванням слова-речення: «Нудно вам у нашому селі? — *Та чого там!*» (1) — заперечення і «Зараз, мабуть, такого грамотного лікаря й немає? — *Та чого там!*» (2) — ствердження.

Отже, це усталений усномовний зворот, який завдяки своєрідному інтонуванню і особливостям змістового зв'язку з попередньою реплікою (прямим запитанням) стає функціональним відповідником заперечного слова-речення. Зважаючи на велику поширеність структури *Та де там* (*Де там*, *Та чого там*), проілюструємо це явище низкою інших прикладів, які, поряд з іншим, засвідчують виняткову роль ситуації, контексту, інтонації для забезпечення найрізнішого функціонування комунікативних одиниць, розширення і видозміни їх внутрішнього змісту, чим у практично необмежених рамках збільшується сама кількість виражальних засобів мови. «Василю, ти розв'язав задачу? — *Та де там!* Сидів, сидів і ніяк» (27); «Іван дома? — *Та де там!*» (113); «А підгорнула картоплю? — *Де там!*» (62); «Важко тобі, мабуть, живеться з таким чоловіком? — *Та чого там*. Привикла вже» (27); «А що, ви не хочете поговорити з нами, чи що? — *Та чого там!*» (11); «Мене вже взагалі тут забули! — *Та чого там!*» (46); пор. той самий зворот, але із стверджувальною функцією, що найбільше визначається контекстом і життєвим досвідом мовців: «Раніш, як корова з череди, то молока нема. — *Та чого там*. Усяко бувало» (10); «Мишко Чирський може ж зіграти? — Хто, Мишко? Ні. — *Та чого там!*» (61).

Близьким до розглянутих є випадок, коли стверджувальна або заперечна функція нечленованого речення залежить тільки від інтонації і жести. Специфічним щодо цього є слово-речення *Спасибі*. В різних контекстах усного мовлення воно виступає то як стверджувальне, то як заперечне, напр.: «Прийдете увечері? — *Спасибі*» (360). Зрештою, тільки ствердний або заперечний супровідний жест, мімічний рух усуває кожного разу можливу функціональну двозначність цієї конструкції, забезпечуючи їй комунікативну чіткість і спроможність.

В усному мовленні, на відміну від писемного, ствердження і заперечення часто виражаються несловесними засобами — жестом і мімікою, як, наприклад, у такому випадку: «Підеш?» — замість відповіді співрозмовник робить ствердний або заперечний кивок головою.

Питальні слова-речення. Порівняно із стверджувальними і заперечними нечленованими конструкціями, питальні слова-речення становлять менш часте явище, проте цілком природне для розмовного мовлення, особливо побутового. Це, як відомо, пояснюється тією екстралінгвістичною обставиною, що в силу логіки і потреб самого життя, а отже, і потреб мовного спілкування, мовці значно частіше стверджують або заперечують щонебудь, аніж запитують когось про кого-небудь чи про що-небудь.

Питальні слова-речення мають виразну питальну інтонацію та різні логічно-модальні відтінки, які залежать від лексичного виразу запитання, контексту чи конкретної обстановки розмови. Вони виражаються стверджувальними і заперечними словами *Так, Ні* (та їх синонімами), модальними словами *Добре, Гарно, Вірно, Правильно, Невірно, Неправильно, Справді, Правда, Дійсно*, частками *Невже, Хіба, Навряд, Та ну, Ну да, Тобто і под.*

До однієї з головніших функціональних груп питальних слів-речень належать такі нечленовані утворення, в ролі яких виступає стверджувальне, заперечне або модальне слово.

Адресуються вони співрозмовникові, щоб той дав відповідь на запитання, зміст якого диференційовано, конкретно визначений у попередньому контексті або зрозумілий з об'єктивної ситуації; здебільшого питальне слово-речення завершує синтаксично розгорнуту питальну репліку тієї самої особи, активізуючи загальну питальну енергію всього вислову. «Ти хочеш, щоб я смішила людей! *Так?* — Та вгомонись ти» (93); «Це ж ви в Снігурячу Долину йдете? *Ага?* — Да» (14); «Може, контакти погані, то воно й робить так з перебоями, *га?* — Подивлюся» (180); «А де ж ті помідори, оті, що поспівають? *Отут, еге?*» (18); «Може, що прикупимо собі на базарі, *а? Гайда?* — Давайте» (66); «От і добре. На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. *Добре?* — Добре» (Виш.); «Коли старостів пришлеш? — скрикнула Гашіца роздратовано в саме вухо Йонові... — Не пришлю... — відрізав він рішуче. — *То так?*» (Коцюб.); «*Б а р а б а ш.* Спек, дощик потрібен. *Правда?*» (Корн.).

Окремий різновид лексично тих самих слів-речень — це структури, що мають характер перепитування, яке сам мовець часто розгортає, уточнює наступною синтаксично

членованою реплікою, щоб одержати пряму й чітку відповідь від співрозмовника або ж самому її сформулювати, внести нові елементи в розмову. «Ну як, хороший вечір був? — Так. — *Так?* — Не ймеш віри?» (102); «Зрозумій, без тебе мені трудно. — *Неправда?*» (104); «А правда, ви ж таки похудали. — *Правда?* А де хто каже інше» (57); «А курей на буряки вивозила? — Ні. — *Ні?* А чому ні?» (Виш.); «А Круп'як тікає? — Ні. — *Ні?*» (Ст.).

Іншими за функцією є питальні слова-речення *Невже? Справді? Хіба? Та ну? Да ну? Ну да? Ну?*, які втілюють у собі непряме запитання з відтінком якоїсь емоції — сумніву, вагання, справжнього чи вдаваного подиву, тривоги тощо. «А ти їдь до Кобеляк, може, автобус ітиме. — *Справді?* — А чого ж?» (10); «Стільців у магазині скільки хочеш бери. — *Справді?*» (81); «До вас, діду, майстри приїхали. — *Невже?* — Цілу годину ждуть. — *Хіба?*» (151); «У Лохвиці дуже великий дощ пройшов. Навіть хати деякі потопило. — *Невже?* — А я тобі кажу» (46); «*В е р о н і к а.* Бува, людина сміється, щоб не плакати. Ю л я. *Невже?*» (Корн.); «Яка радість у нас, Дмитре... — *Невже?*» (Ст.); «Полк, який втратив прапор, — розформовується. Не існуватиме більше! — *Справді?* — Ляля стояла, глибоко вражена» (Гонч.); «*Т и б а?* — здивувався Захар» (Куч.); «*С т р у н а.* Навіть читав колись... Р о д і о н. *Хіба?*» (Корн.); «*О л ь г а.* Жах, який суворий старик... М о р ж. *Ну?*» (Корн.); «Іду назад, а він з собою: йде й балака, наче до корішка. — *Та ну?*» (Мик.).

Такі ж функції, але з помітно більшою експресією, виконують кількаслівні усталені звороти *Та ти що?, рідше — Та ви що? Та вони що?* Особливо часто вони служать індикатором великого подиву мовця. «*Та ти що?* Я ж цього ніколи не казала!» (120); «Це сьогодні середа? — Ні, вівторок. — *Та ти що?* — Ото ж тобі і що!» (1); «*Та що ви?* Вона ще молода!» (16).

Не менш глибоке й раптове здивування часто передається питальним займенником *що*, займенниковим прислівником *як*, вигуком *га*. Мотиви появи таких утворень у зв'язному мовленні стають зрозумілими з конкретної ситуації або з тієї частини репліки мовця, що слідує за питальним словом-реченням. «Приїхали без нічого та й сидять уже годин зо дві. — *Що?!* Та ж їм говорилось узять інструмент» (149); «Так ось, з екзаменами на цей раз не вийшло. — *Як?!* Спасибі за «добру» звістку!» (306);

«Я — пішов? — Га?! Я тебе піду! Сиди!» (20); «М а р и н а. Неправда. Про вас говорять, що всі ми тільки сходи, по яких ви йдете до слави. Роді он. *Що?!*» (Корн.); «Тобі лист.— *Що-о?* — аж підстрибнув Кукулик» (Загреб.); «*Що-о?* Так тебе з академічного тютю?» (Шовк.); «М а к е д о н. А вино? А кавуни? *Га?!*» (Корн.); «Д м и т р о (*підходить тихо, Катря не чує*). Катре! К а т р я. *Га?* *Що?* Як ти мене злякав!» (Стар.).

Оклична інтонація в таких утвореннях подекуди переважає над питальною, через що вони, по суті, втрачають функцію запитання-спонування, передають мимовільну (в останньому прикладі) та інтенсивну реакцію мовця на певні події, явища, на сказане чи зроблене кимось тощо. Проте в ряді випадків *Що* (*Як*) слід, мабуть, вважати не питальним словом-реченням, а питальним неповним реченням, яке своїм змістом прирівнюється до синтаксично членованих запитань на зразок *Що вони зробили? Що ти сказала?* (стосовно до поданих нижче прикладів): «І давно вони так? — поцікавився Щорс.— *Що?* — не зрозумів Боженко» (Довж.); «Коли старостів приллеш? — голос Гашіци звучав різко, суворо. Але віз так торохтів, що Йон не дочув.— *Що?»* (Коцюб.). Інтонавання обох побудов — питально-експресивне. З нього, як і з самого контексту, випливає, що мовець не зрозумів чи не розчув запитальної репліки (подекуди вдає, що це так) і тому має потребу у відповіді-поясненні.

Ще одна група питальних слів-речень втілює в собі пряме спонування до продовження розповіді, до певного вчинку, дії. Таку функцію здебільшого виконує частка *Ну* (при можливому супроводі інших слів), зрідка *Тобто*, вигуки *А*, *Га* і под. «Алла Іванівна! — *Ну?* Що вам? — Я дуже радий вас зустріти! — *Тобто?* Як розуміти вас?» (90); «Малишня, що будемо робить? *Ну?* — Що скажете» (94); «Є новина! — *Ну?* Яка саме?» (19); «Заходжу, завідувача Лоза з-за столу заклопотано: — *Ну?* — Ще хочу спитати вас... — *Ну?»* (90); «Антон Кузьмич? — *Ну?* — Це Тая, доброго ранку. — *Ну?* — Я хотіла вам нагадати... — *Ну?* — Що як секретар журі ви маєте бути на півгодини раніше» (Загреб.); «В мене екзамен був. — *Ну і як?* — поцікавився батько» (Гонч.); «*Ну, що?* — привітався Гаврилко, підходячи до Дмитрика» (Коцюб.); «*Ще р б а н ь*. Все може бути, Степане. Г л у ш а к. *Тобто?»* (Довж.).

Спонукальні слова-речення. Поряд з поширеними в усіх стилях і жанрових різновидах мовлення

синтаксично членованими виразами спонування, тобто спонукальними реченнями, в розмовному мовленні, особливо експресивно-емоційному, нерідко побутують їх своєрідні еквіваленти — спонукальні слова-речення. Зауважимо, що навіть характеристики спонукальних речень української мови дуже неповні. Стисло ці структури коментуються у вузівських посібниках, в нашій статті¹ і в окремих абзацах праць деяких авторів. Значно повнішим є опис їх у російському мовознавстві². І вже зовсім побіжно описані спонукальні слова-речення. Наприклад, в академічній «Грамматике русского языка» (т. II, ч. II, стор 87—88) про них ідеться тільки в одному невеличкому абзаці. З уваги на деякі спільні моменти функціонування спонукальних речень, з одного боку, і спонукальних слів-речень, з другого, зробимо окремі зауваження про перші з них. Це такі структури, якими виражається наказ, вимога, заборона, заклик, застереження, порада, просьба, побажання, запрошення, умовляння, благання та ін., звідки й функціональний поділ їх на наказові (імперативні) і ті, що виражають прохання, заклик, побажання, пораду і т. д. (назви «прохальні», «закличні» речення і т. д. стилістично незграбні, хоч подекуди — і без підстав — кажуть про «прохальні» або «закличні» мовні формули, вирази, звороти і т. п.). Загальним (родовим) для всіх цих назв є термін «спонукальні речення», яким у цілому позначають усяке словесно реалізоване спонування.

Категорія спонування, як і категорія розповідності (виражається розповідними реченнями), незмірно багата на значеннєві та емоційні відтінки, в тому числі й на спільні, взаємопроникні. Тому грані між спонукальними і розповідними реченнями можуть стиратись. Зрештою, «...всьяке мовлення може спонукати до дії»³. Наприклад, ми почули фразу «*Прийшов товариш Петров*». Припустимо, що прозвучала вона нейтрально з емоційного боку,

¹ П. С. Дудик, Спонукальні речення і слова-речення.— УМЛШ, 1971, № 9, стор. 30—35.

² Див. хоча б: А. В. Бельський, Побудительная речь, 1953; А. Ф. Кулагин, Синтаксические условия употребления императивных предложений.— «Уч. записки Ульяновского пед. ин-та» т. XXI, вып. 3, Ульяновск, 1968; Р. В. Пазухин, Целенаправленность высказывания.— «Уч. записки ЛГУ», № 301, вып. 60, Л., 1961; Д. А. Шмелев, Внеимперативное употребление формы повелительного наклонения в современном русском языке.— РЯШ, 1961, № 5.

³ А. В. Бельський, зазнач. праця, стор. 81.

як, можливо, часто говорене і звичайне повідомлення, і тільки. Один мовець так і зреагує на неї (тобто, по суті, ніяк не зреагує), тоді як інший, будучи зацікавленим чи, навпаки, незацікавленим у зустрічі з Петровим, сприйме це повідомлення як непряме спонування до дії. «Теоретично кожна фраза і повідомлення, взяті в певній, сприятливій ситуації і стосовно до певного, підготовленого перебігом подій співрозмовника, можуть становити непрямо-спонукальний вислів»¹.

У широкому розумінні всяке висловлення, що так або інакше впливає на нашу поведінку, може вважатись спонукальним. Але нас цікавлять тут спонукальні вислови у вузькому розумінні, тобто спонування прямі, які в основних своїх виявах мають своєрідне морфолого-синтаксичне оформлення, втілюються у певних структурних моделях (типах) двоскладного і односкладного, повного і неповного речення, основу яких звичайно становлять імперативні форми, утворювані від дієслів доконаного і недоконаного виду. «*Ти ж повертайся швидко!*» (30); «*Помовч трохи!*» (4); «*Візьміть прочитайте!*» (17); «*Трактора сюди!*» (131); «*Ні слова більше!*» (94); «*Викинути геть усе, що не може стріляти або вибухати!*» (Гонч.); «*На місце!* — скрикнув враз батько, повернувшись до дітей» (Коцюб.) і под.

Загалом таку саму або подібну функцію (а в ряді випадків і відмінну, наприклад, при передачі звуконаслідувань, при «зверненні» до тварин) також виконують спонукальні слова-речення, з тією, проте, різницею, що категорію спонування вони виражають недиференційовано як щодо змісту, так і синтаксично. Спонукальні слова-речення теж містять якість спонування — наказ, заклик щонебудь зробити, припинити виконуване, розмову, прохання прийти на поміч, стати в пригоді тощо, водночас показуючи емоційну реакцію мовця на певну ситуацію, що склалась, на чийсь поведінку або ж на попереднє висловлення співрозмовника (чи своє власне). Залежно від характеру передаваного спонування ці конструкції набувають у зв'язному, переважно розмовному діалогічному, мовленні різної функції та експресії, що майже в усіх випадках є виразною і динамічною. Такі значенно-стилістичні якості спонукальних слів-речень втілюються у відповідній інтонації, переважно спонукальній, спону-

кально-окличній, у жестово-мімічних рухах та в лексичному вираженні. Їх оформлювачами виступають імперативні вигуки і функціонально близькі до них слова: *Годі, Геть, Гей, Гайда, Стоп, Марш, Ура, Караул, Гвалт, Точка, Шабаш, Ну, Цить, Ша, Тс, С-с-с, Ц-ц, Доволі, Вистачить, Буде, Алло, просторічне Хватить* та ін.)

Слова-речення, що являють собою офіційні і неофіційні команди, накази різної категоричності, подекуди спонування-прохання, побажання і под. (*Марш, Стоп, Точка, Ура, Годі, Досить, Давай, Давайте, Геть*, діал. *Хвате, Вистачить, Доволі, Гайда, Шабаш, Ну* та ін.), мають сферу застосування, яка виходить далеко за межі розмовного стилю; деякі з них побутують у публіцистичному і офіційно-діловому мовленні (напр., усномовні вигуки-спонування типу *Годі! Доволі! Вистачить! Давай! Давайте! Гайда! Цить! Ну! Ура!*). «В армії, як в армії; кожний день чуєш: «*Марш! Стій! Точка!*» (191); «Крикнув я: «*Ура! За мною!*» Було гаряче, взяли окоп, та поранило мене тоді в ногу» (114); «Як воно, що в людей діти розумні? — *Та годі!*» (19): «Зібралися вже всі.— *Гайда!*» (112); «*Цить! Іде!*» (17); «Авжеж, зроблю, та ще з такою точністю відшліфую деталі, що спасибі скажуть. *Та годі ж бо!*» (306); «Голова не стерпів:— *Доволі!*» (58); «*Точка!* — крикнув десятник.— *Шабаш, хлопці!*» (Баш); «Хтось постукав прикладом у зачинену віконницю і гукнув знадвору: «*Ну-ну-ну! Ви оточені!*» (Довж.); «*Гей!* — скрикнув урешті Тихович (Коцюб.); «*Ур-р-ра!* — зашуміли навколо таращанці» (Скл.).

Повторення, потроєння або різне поєднання таких вигуків слів звичайно посилює функціональне звучання вислову, отже й передаваного ним спонування. «Володько, чого ти ото зліз туди, куди не слід? *Ану, геть! Та хутчій!*» (15); «*Ну, досить!* Пішли пластинки крутить, бо це ми вже давно грали. А вечором у кіно. *Гайда! Ну! Марш!*» (13); «*Ану-ну!* Який там в тебе борщ удався? Сип!» (26); «*Годі, годі!* — нарешті, змилосердившись, каже вона, і тільки після цього юний йог, пружно перекинувшись, стає на ноги, з густо приливою до обличчя кров'ю» (Гонч.); «Хочете знати, хто спонукав мене зробити цей крок?— *Ну-ну!*» (Гонч.); «*Гайда, марш!* Чу-чу на піч, до курчат дрібненьку кашу їсти» (Мик.).

Деякі з поданих вигуків слів не стали справжніми вигуками, бо повністю не втратили лексичного значення, не цілком відірвались від дієслова, через що зберігають

¹ Р. В. Пазухин, зазнач. праця, стор. 169.

здатність керувати непрямыми відмінками або мати при собі прислівник. «*Марш до роботи!*» (19); «*Геть з дороги!*»; «*Годі тобі балакати*» (3); «*Марш додому!*» (34); «Куди ти сунешся? *Геть звідси!*» (Горд.).

Слова-речення, що функціонують як побутові заклики або вимоги, що ними мовець свідомо чи напівмимовільно сигналізує про те, що йому потрібна якась допомога, підтримка, можуть прямо чи непрямо адресуватись як конкретній особі, так і будь-кому, особливо тоді, коли нікого поблизу немає. Це переважно слова-речення *Гвалт! Караул! Гей! Ей! Алло!* «Ви знаєте, що вас обікрали? — Як так? *Гвалт!*» (156); «*Гей!* Чого ви там? Сюди!» (16); «Чи не прийшов ще автобус? *Гей!*» (17); «*Караул!* — Що скоїлось, що з тобою?» (65); «*Знаменитий хірург побіг до телефону, мов хлопчисько. — Алло!*» (Шовк.).

Словами-реченнями, які адресуються конкретній особі (особам), щоб спонукати її (їх) до чогось, що-небудь повідомити, привернути до себе увагу, яка наростає в міру того, як мовець розгортає свою думку після звернення до когось (після звертання), легко виступає більшість імперативних вигуків: *Агов! Ей! Ну! Ану! Ура! Гайда! Шабаш! Гей!* та ін. «*Агов!* Діду Пилипе! Діду! Чого ви не прощаєтесь з нами?» (96); «*Ей,* Даниловичу! Ідіть, щось скажемо!» (81); «*Ну!* Кажі, Грицю. Чого мовчиш?» (92); «Сонце зайшло. *Шабаш,* хлопці!» (16); «*Агов,* я слухаю!» (Загреб.); «*Гайда!* — гукнула Тоня й першою шагнула в хліба» (Гонч.); «Наче вихор налетів на майдан. — *Ура-а!* — перекатом понеслося в натовпі» (Гол.).

Зауважимо, що з-поміж інших структур найбільше поширення має спонукальне слова-речення *Ну* та його фонетичний варіант *Ану*. Часто слово *Ну* (*Ану*) виступає в ролі частки. Ми ж виділяємо ті випадки, коли завдяки зміні інтонації і жесту *Ну* функціонує як вигук, виражаючи волю, спонукання і різні емоції: гіркоту, докір, ненависть, злобу, погрозу, подив, іронію, захоплення і под. «*Ну,* а кіно бачили?» — *Ну* спонукає співрозмовника до дальшої оповіді і в той же час показує зацікавленість у ній; «*Ану!* Бо як бахну, так і очима блимнеш. — *Ну-ну,* без жартів» (Загр.) — спонукання доповнюється емоцією перестороги; «*Ну?* Як діла?» — звичайна запитальна формула; «*Ану!*» — категорична імперативна інтонація, супроводжена різким кивком (підняттям) голови, передає категоричний наказ розпочати дію або припинити її.

Частка *ну* часто входить до складу усталених, фразеологізованих зворотів *Та ну його! Та ну вас! Та ну їх! Ну його!* і т. д., що, як і звороти типу *Та йди ти! Та йдіть ви!*, виражають у цілому негативне реагування мовця на вчинки іншої особи (осіб) або й на власні вчинки, на певні факти: «Повторила за третій клас? — *Та ну його!*» (19). Здебільшого такі звороти є ознакою неінтелектуального, часто згрубілого мовлення. Слова-речення *Ну* може служити початком розповіді (і, отже, фрази), певної інформації. Це типова риса усно-розмовного мовлення, яка в індивідуальному говорінні може розглядатись і як об'єктивно паразитарна, при умові її частоті, стилістично невиправданої появи, коли мовець без потреби «спонукає себе» до розповіді, що є одним із виявів надлишковості у мовленні, отже, нееконномним явищем: «*Ну,* я тоді ще малий був, не пам'ятаю, забув» (313); «*Ну,* скільки він, кілометр чи більше пробіг, слабкий дуже» (133); «*Ну,* виїшла я заміж, а було мені шістнадцять років» (24). Помітно виразнішою є спонукальна функція *Ну* на початку репліки, що адресується іншій особі (особам): «*Ну,* Петре, кажи швидше, а то терпець мій увірветься» (54); «*Ну,* як вам гулялось?» (12); «*Ну,* розкажіть, що там вам було» (142); «*Ану,* підходьте з мисками, буду насипать борщ» (84).

Словами-реченнями типу *Ша, Ш, Ш-ш-ш, Тс, Тсс, Тш, Чш, Пс, Цс* і под. у наказовій або наказово-прохальній формі спонукають до того, щоб прислухатись до звуків, які доносяться здалеку, або дотримуватись тиші: «*Ша! Тс-с!* Хай поспить» (80); «Чуєш, як шумить? — Ні. — *Та чш, ш-ш.* А тепер?» (12); «*Ша...* — смикнув його Ованес» (Баш); «*А тс!* — застережливо підняв Віталій папець угору» (Гонч.); «*А як ти... — Тсс!..*» (Гол.).

Спонукальними є також слова-речення, що являють собою усталені в народній мові зоозвуконаслідування. Їх використовують як умовні сигнали, що мають свого відправника і адресата: «*Пу-у-у-гу!* — крикнув тривожно і одразу пригнувся до землі, слухаючи, як покотилась у лісі луна, як вона в'їдається в нетрі. Стихла луна, й знову все завмерло навколо. — *Пу-у-у-у-гу!* — крикнув Ремез удруге — твердіше й довше» (Скл.).

Своєрідні також спонукання, «адресовані» свійським тваринам. Особливо продуктивними вони були за умов давнішого сільського побуту: «*Киш!* Бо не знаю, переб'ю

всіх» (20); «*Вйо!* — каже він, як раніш на коней, коли сіда на трактор» (17); «*Тпру!* Приїхали!» (81); «*Нно!* *Нно!* Бач, як застоявся» (94); «*Вйо!* — спокійно гукнув на коня» (Ст.); «*Нно...* Ну-у-у, конику. *Нно!*» (Скл.); «*Тпру!* Де ж це ми?» (Скл.); «*Гов, гов, бики!*» (Ст.); «*Гей, соб, волики, соб, сиві!..*» (Коцюб.). Пор. також можливе метафоричне вживання подібних конструкцій (слів-речень), наприклад, у дитячому мовленні: «...а Гаврилко повіз їх, мотаючи головою та іржучи, мов кінь.— *Тпру!* Дай, Гаврилку, я повезу!» (Коцюб.).

Емоційно-оцінні слова-речення Ці мовні утвори виражаються вигуками (одно-, двоскладовими і т. д.), словосполуками вигукового типу, частками та іменниками деяких значенневих груп: *А! О! Е! У! Ей! Ат! Ах! Ей! Ет! Ех! Ой! Ох! Пхе! Ух! Ху! Тьху! Ага! Ова! Ого-го! Ох-хо-хо-о! Ба! Чи ба! Ось як! Ось воно що! Та ну тебе! Цур йому! Ось штука! Подумаєш! О лишенько! Скажіть на милість! Гидота! Оце життя! Юність!* і под. «*Ова!* Не так і тяжко» (90); «*О!* На нашім заводі план щомісяця дають» (106); «*Ай-я-яй!*— любив казати-докоряти батько» (310); «*Фе!* Не люблю ж я тих фініків!» (90); «Син підхоплює його.— *Е!* Пора, батьку, спати» (Гонч.); «*О!* Я люблю вставати рано й сідати до роботи, коли голова... *Ах, чортовиння!*» (Коцюб.); «*А!* От добре,— замість привіту каже Дмитренко» (Мирн.); «*Гм...* А що у вас чувати доброго?» (Мирн.); «*Ага!* — сказав Згуба.— Так би й сказали, а то тільки крик здійняли...» (Скл.); «*Ова!* Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме» (Фр.); «*А* той стоїть. *Еге-ге!* Та ж то цілий ключ журавлиний» (Коцюб.); «*Он воно що,*— посміхнувся капітан своїй догадці» (Гонч.).

До цього часу такі вигукові та іменникові (іменні) конструкції описані неповно, слабо систематизовані. Спеціально розглядає їх (лише вигукові побудови) І. С. Степанян у невеличкій статті¹. Окремі зауваження про них знаходимо у вузьких посібниках, де ці структури називаються або «емоційно-оціночними (слід було б — оцін-

¹ І. С. Степанян, Синтаксические нерасчлененные предложения, выражающие эмоции.— РЯШ, 1957, № 4, стор. 47—50; див. П. С. Дудик, Синтаксично нерозкладні речення, що виражають емоції.— УМЛШ, 1972, № 11, стор. 32—38.

ними.— П. Д.) словами-реченнями»¹, або, слідом за О. О. Шахматовим², «вигуковими реченнями»³.

Спершу розглянемо вигукові конструкції різного типу із значенням емоційної оцінки (або, що майже те саме, — оцінної емоції), що витворюються самостійним вживанням вигуків, вигукових словосполук і часток. Їх функція досить виразна: вони містять у собі безпосередню реакцію мовця на те, що відбувається чи говориться. Будучи позитивною або негативною, така реакція є водночас і емоційною та оцінною. Коли у відповідь на запитання «Україна подобається?» (Гонч.) з уст іноземця зривається напівмимовільна репліка *О!*, то в ній якнайвідчутніше проступає «вигук захоплення» (авторові слова), який свідчить про вкрай загострену емоційність від баченого і органічно зливу з нею позитивну оцінку. Що це так, ясно з контексту, інтонації і обов'язкового жесту з прихильною функцією. У вигукові, як відомо, звук і жест невіддільні, злиті. «Кожен легко може переконатись, як важко, енергійно тупнувши ногою, сказати привітливо «здрасуйте» або, махнувши безнадійно рукою, вимовити захоплено «ах»⁴. Таким чином, різні інтонації й супровідні їм жести стають неодмінними складниками емоційно-оцінних вигукових структур. Як правило, їх характеризує оклична інтонація. Модально-експресивними значеннями, їх найрізнішими відтінками вони багатші, різнобічніші від синтаксично нечленованих утворень (слів-речень) інших типів. Причину цього треба, передусім, бачити в тому, що оформлювачами емоційно-оцінних слів-речень здебільшого є вигуки, які, будучи виразниками афектів, емоцій та волевиявлень, не мають номінативного значення і тому об'єктивно «приречені» на якнайглибшу залежність від інтонації, міміки та жестів, які у вигукові виявляються багатше, ніж у словах інших

¹ Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. II, Синтаксис, К., 1965, стор. 111—112; «Грамматика русского языка», т. II, ч. II, М., 1954, стор. 86—87; «Современный русский язык», Синтаксис, ред. Е. М. Галкиной-Федорук, М., 1958, стор. 318—319 та ін.

² А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 117—118.

³ Див. А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, стор. 159.

⁴ А. И. Германович, Междометия русского языка, К., 1966, стор. 14.

частин мови. Коли, наприклад, при читанні не відтворюються природні для вигуку інтонації та жестово-мімічні особливості, що їх потребує цільова спрямованість комунікації, то його тим самим позбавляють виразності, «омертвлюють». На експресивно-модальні значення вигуків та вигуківих словосполук у писемному вияві розмовного мовлення вказують, зокрема, авторові слова, ремарки, розділові знаки, але, зрозуміла річ, не зовсім повно й точно: «Я льотчиком буду... Як Петро ваш...— *Ага!* — хихикає Корній» (Гонч.); «*О-ох!*— з пільгою зітхнув Макар Іванович» (Коцюб.); «*Хм!* Куди загнув!— сердито і на-смішкувато чмихнув Свирид Яковлевич» (Ст.); «*Е-е!*— скептично протягла Аніка» (Коцюб.); «*Ой, горенько!* що ж то тепер буде?...— питали крізь сльози чоловіків жінки» (Мирн.). Разом з інтонацією також жест і мімічні рухи вагомо можуть увиразнювати емоційно-оцінний зміст синтаксично нечленованих утворів: «Гашіца вчепилась за полудрабок, але Йон сильним рухом скинув її з воза і поторохтів далі...— *Уу!*— посварилась навздогін його кулаком Гашіца» (Коцюб.). В усіх випадках цей зміст конкретизується обстановкою розмови, а часто й фонемним складом вигука. Цей зміст кожного разу втілює в собі якийсь емоцію і певне модальне значення — страх, біль, погрозу, сумнів, нерішучість, вагання, недовір'я, двозначний натяк, обурення, досаду, докір, невдоволення, гнів, іронію, насмішку, злорадство, подив, захват, захоплення та ін. Той самий вигук залежно від зазначених об'єктивних чинників та їх взаємодії (інтонація і супровідний жест, мімічний рух, конкретність життєвої ситуації, її змістовий контекст, фонемне обличчя вигука) модифікується щодо функцій. І це стосується більшою чи меншою мірою всіх емоційних та інших груп вигуків, які можуть мати значну кількість інтонаційно-жестових варіантів.

Модальні значення, функції емоційно-оцінних слів-речень достатньо зримі на тлі авторового тексту, що відтворює відповідну ситуацію: «*Ех,*— відказав Прохор,— не тямаш ти, Никаноре» (Мик.) — коротке енергійне *Ех* виражає легкий докір; «*Ех,*— вдарив Боженко по столу,— дуже розумний він чоловік... наш товариш Ленін» (Скл.) — інтонація і злитий з нею імпульсивний жест наповнюють *Ех* щирим захватом; «Глянь, де вода!— *Ого-го!* Далеченько» (Гонч.) — здивування з нотками невдоволення; «*Ова!* Не вихоплюйся, синку, з нерозум-

ним словом, бо назад ніяково вертатися» (Коцюб.) — пересторога з відтінком осуду. Або: «Де ж це Віталик? *Хм!...*» (Гонч.); «*Гм,*— сказав секретар,— не по плану зробила» (Мик.); «Де ж ти знайдеш роботу? — Та побачу. Все одно де.— *Хм...* От що. А може, прийдеш завтра, чи що, туди до мене, де я працюю» (Мик.). В цих прикладах вигук являє собою носовий звук різної довготи, який незмінно супроводиться своєрідним жестом: *Хм!* (перший приклад), загалом кажучи, виражає неспокій; *Гм* — легкий осуд, *Хм...* — доброзичливість, готовність допомогти. «Сафрон Варчук! — здивовано промовив Тимофій.— *Тьху!* Куди його чорти несуть проти ночі?» (Ст.) — вигук, що зовні, за характером вияву подібний до звука плювка, виступає виразником огиди й зневаги; «*Оу,* якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, що, куди і до чого!.. А то — ціпов'яз... *Ха-ха-ха...*» (Коцюб.) — звук сміху передає негативне ставлення до особи, її наміру, пропозиції; «Солонина!..— Ви що тут робите?— *А,* це ви...» (Коцюб.) — таке довге *А* має спадний тон і вживається при впізнанні особи чи предмета; модальність подиву може бути вдаваною.

Емоційно-оцінні структури з вигуків своєрідні щодо виконуваної функції, що дозволяє умовно розрізняти певні їх групи.

Слова-речення, утворені вигуками *О! А! Е! У! И! Ой! Оа! Ет! Еч! Ох! Ех! Ах! Ух! Ого! Гей! Ач! Ич! А-а! О-о! Ого! Ого-го!* і под., містять у собі позитивне і водночас оцінно-експресивне ставлення мовця до спостережуваних явищ, подій, вчинків інших осіб, своїх власних, чужих і власних міркувань; загалом кажучи, синтаксично й логічно нечленованою формою вони передають прихильне реагування мовця на дійсність, на певні факти в ній, з більшою чи меншою повнотою увиразнюються змістом синтаксично членованих структур: «*О!* Я ж таки бачу, що стовпи ставлять, проволоку вішають» (327); «*А-а-а!* Ти вже дома, от добре» (276); «*Ого!* Вода тепла, будем купатися, га?» (289); «*Е-е!* Не будь нас з Григорієм, ніхто б тої науки в Харкові й не нюхав» (Довж.); «Куди ти легіти хочеш? — на Місяць.— *О!* Ти щось там забув?» (Гонч.); «Юліян несподівано вигукнув:— *О!* Спасибі, що нагадав» (Шовк.).

Слова-речення з тих самих вигуків можуть виражати найрізніші негативні емоційно-оцінні реакції мовця, такі, як роздратування, вагання, побоювання, несхвален-

ня, досаду, жаль, страх, нерішучість, зневагу, незгоду та інші реакції-оцінки, цілком виправдані за певної конкретної ситуації: «*Ау!* Не нервуй ти з-за дріб'язків, шкодить роботі і здоров'ю» (17); «Ви подивіться, як уже сонце низько. *Ай-я-я!*» (323); «*Ех-бо,* де вже на старість В'єтнам мені знати!» (8); «Так болять ноги! *Ху!*» (106); «*Ет,* що там про те говорити! — відповів поважно Владко» (Фр.); «Глянь, де вода! — *Ого-го!* Далеченько» (Гонч.); «*Хм!* Куди загнув! — сердито і насмішковано чмихнув Свирид Яковлевич» (Ст.); «*Ов-ва!!!* — гукнув секретар услід йому. — Гарячий який... Гляди лиш, щоб не опікся!» (Мири.).

Слова-речення з ослабленою емоційно-оцінною функцією: «На вулиці Леніна живете? — На Леніна. — *А-а-а!* Тоді знаю, чия ви дочка» (90); «Що це, якась машина зупинилась біля прийомної? — Та то ж кров беруть у донорів, — *А...*» (93); «Сеї ночі Марко мені снився. — *Ага!* Я і забув» (Коцюб.); «Остався Чіпка з секретарем вічна-віч. — *Ага,* — глянувши на Чіпку, сказав секретар» (Мири.); «Черемашко... ви його раніше знали? — Женья хитнула головою. — *А-а,* — догадався Ковалишин, — перший у вашому житті важкий хворий» (Шовк.); «*Ого,* де ж ви сало дістали? — дивується Свирид Яковлевич» (Ст.). Легко бачити, що такі слова-речення, будучи скомпоновані, як правило, фонемою-вигуком *а*, виникають у той момент, коли мовець щось розпізнав, збагнув або тільки вдав, що це так. «Ми збираємо матеріали з фольклору вашого села. — *А...*» (292). Або: «Чи ти, Марфо, не бачила, хто до мене приходив? — *Е-еє!* Ні, не бачила. А хіба що?» (5). Будучи природною реакцією на запитання, *Е-еє* дозволяє скористатись паузою і відповісти на нього з більшою певністю.

Слова-речення, утворені вигуками *ТЬху!* *ТЬфу,* *Фу!* *Пху!* *Пхе!* *Хе!* *Ха!* *Хи!* *Хі!* *Га-га!* *Брр!* *ТЬху-ти!* *ТЬфу-ти!* *ТЬху-тьху!* *А-ха!* і т. д. Майже в усіх випадках структури *ТЬху!* *ТЬфу!* *Фу!* *Брр!* використовуються для емоційної негативної оцінки кого-небудь або чого-небудь, у гострій формі ними виражаються почуття огиди, зневаги, обурення тощо: «Ну й вислуживсь! *ТЬху!*» (19); «*Фу!* Кому свято, а в мене така біда» (84); «*Хі!* І не таке бувало» (130); «*Ф'ю, ф'ю!* — скрикнув той, роблячи раптом поважну міну» (Фр.); «Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче... Дурний, дурний, що се я видав... *ТЬфу!*» (Коцюб.); «*Пху, пху!* Що це ти в такий

день згадуєш?» (54). Пор. «*ТЬху!* — Чого ти? — Отака ти нероба!» (17) і «*ТЬху!* А я думав, щось з тобою сталось» (173). Як бачимо, на тлі позитивного контекстового змісту слово-речення *ТЬху!* в другому прикладі помітно втрачає негативне звучання, певна річ, за обставин неофіційного і невимушеного побутового мовлення.

Найперше призначення слів-речень, що утворені вигуками *Біс!* *Ура!* *Браво!* і под., — емоційно виражати позитивну оцінку тих або інших вчинків людей: «*Біс! Біс!* — кричав я з усіма своєму товаришу» (19); «*Ура!* Прийшов з армії Микола! Тепер заживем!» (311); «*Браво!* Оце так футболіст!» (2); «*Гурра!* — заревли радісні голоси на площі. — Отже, музика! Саме в пору. *Браво! Браво!* Давайте його сюди!» (Фр.); «*Гурра!* — почулися голосні окрики з другого кінця яру... — *Гурра!* — привітала їх уся компанія» (Фр.).

Слова-речення з вигуків *Гм,* *Гму,* *Гем,* *Хм,* *Мм* і деяких інших не містять прямої оцінки, але повсюдно передають емоційну реакцію на зроблене, сказане, відбивають вагання щодо конкретної оцінки факту. Такі вигуки являють собою звуки різної подовженості, незмінно супроводжуються найрізноманітнішими жестами, нерідко багатозначною, доброзичливою чи іронічною посмішкою тощо: «Там більше нема, а? — *Гм...* — Ну, що?» (7); «*Хм!* Хіба знав хто, що він такий невихований» (96); «*Хм!* — гірко муркнув дід і помовчав. — Ні, вже не ждати добра від Якова» (Мири.); «*Гм,* — дозволив собі Другу таки нечемність... — Ви все ще сподіваєтесь...» (Шовк.); «І, гадаєте, дозволить? — *М-м...* — завагавсь був Ковалишин» (Шовк.).

Різні емоційно-оцінні значення нерідко передаються опосередковано — через сприймання іншої особи: «Я почув: *У-у-у!* Прокляті!» (Мик.). Не менш часто ці значення виражають загальне ставлення мовця до зробленого чи сказаного: «Що? Батьки? Тато на зборах созу, мати, напевне, зараз прийдуть, — здригнулись уста... — *Ага,* сів на лаві, не спускаючи важкого погляду з Бондарівни» (Ст.).

Серед явищ вигукової експресії та емоційності є безліч таких, що знаходяться на периферії вигуків і функціонують як безпосередні рефлекторні звукові реакції на біль, переляк, захват і под., які настали несподівано, раптово. Такі мимовільні викрики не мають деяких комуні-

кативних властивостей інтонації, зокрема окресленої мелодії і тембру, є фактами першої сигнальної системи, передаючи емоції в їх украй загостреному вияві. Тільки з великим сумнівом їх можна зарахувати до слів-речень, бо вони несуть у собі не цілком усвідомлену, часто напів-інстинктивну реакцію людини на якийсь факт, явище, подію: «Ой! — дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову» (Коцюб.); «Він лається, він вигукує брутальні лайки. — Ай! Ай! Ай!!! — Який хвацький хлопець. — Ай, ай! Заберіть банки! — кричав Орлюк, плюючи кров'ю» (Довж.); «Коли б я був одної з вами думки, я б зараз кинув службу, — вмшався Рудик. — Ф'ю-ф'ю-ф'ю! — засміявся Савченко» (Ст.). Або: «Ааа! — сколихнувся майдан і побачив над помістом поблідле обличчя Івана Бондаря» (Ст.). Протяжне *Ааа!* з спадним інтонуванням і своєрідним тембровим забарвленням відтворює стогін, що є наслідком масових криків страху. Так само можуть відтворюватись колективно-групові емоції позитивного плану — захоплення, подив, що йдуть від таких же позитивних фактів: «Ш п а к... У свій час за цю картину дали б золотом... О д н о л ю б. О-о-о!» (Корн.).

Певна річ, предметом синтаксису є не рефлекторні звуки, а звукові комплекси і окремі звуки, що є фактами другої сигнальної системи. Частина їх становлять слова-вигуки, які мають комунікативну вартість, у тому числі й емоційно-оцінну. Її мають також ті словосполучення, що перейшли у вигуки і сприймаються як більш або менш фразеологізовані, хоч, звичайно, й не всі. Емоційну оцінку і органічно пов'язану з нею модальність (сумнів, невдоволення, скруту, здивування, рішучість і под.) вони передають чіткіше, ніж звичайні вигуки, бо цьому сприяє деяка поширеність їх лексичного складу, який виник на ґрунті кількох слів: «*Оце тобі й так!* Натискай і читай про який хочеш поїзд» (374); «Але ж бо треба готуватись до занять, конспектувати, продумувати, а не як-небудь. Ти ж, здається, й стипендію маєш, і свідомий? — *Отож і ба!* Не буде більш цього» (306); «Дозвольте ж чесно від імені всіх попросити вас послужити на користь, так би мовити, Червоній Армії. — *Он як!* — відповів Щорс. — Добре» (Довж.); «*Ах, он як!* Розумію» (Довж.); «Що се ви, кумо? *Господь з вами!* Моя дочка удовиця, їй люди трапляються» (Коцюб.); «*Хай йому цур!* — сплюнув Семен» (Коцюб.); «*Оце тобі маєш!* Тримався, тримався з нею [скринєю], а то зразу комусь і продав» (Ст.).

Емоційно-оцінні структури, які витворились з повнозначних слів, вигуків та часток, також скласифікуємо за властивою їм функцією.

Слова-речення з вигуківих словосполук, які становлять усталені і специфічно українські усномовні лайливі вислови типу *Цур тобі (йому, їм...), Та цур тобі (йому, їй...)* *пек!* *Хай (нехай, най) йому трясця (тобі, їм...); Хай тобі чорт! Хай йому чорт! Хай тобі грець! Хай тобі (йому...) всячина! Хай тобі лиха година! Хай тобі абищо! Хай йому біс! Тю на тебе! Тьху на тебе! Пху на вас! Та ну тебе! Бодай тобі лихо!*; деякі з цих словосполук ускладнюються дієсловом, яке тільки невеликою мірою дефразеологізує їх; проте і в цьому випадку вони не перестають сприйматись як загалом фразеологізовані, якщо тільки вживаються в емоційно-оцінній функції; і вже цілком певно вони фразеологізовані тоді, коли в цій же функції адресуються не співрозмовникові або чому-небудь, а самому мовцеві: *Хай тебе лиха година візьме! Щоб тебе дощ намочив (накрив)!, Щоб тебе дідько лисий взяв! Щоб ти добра не знав! Щоб твоя путь погубля!* *Чорт зна що!* Приклади: «А бувають же такі люди! *Хай їм грець!*» (80); «Ой, була в лавці і забула солі взяти. *Бодай тобі лихо!*» (15); «*Та хай йому цур!* Ходімо...» (Мирн.); «Так що? Як вам Ковінька? — *Та намочив би його дощ!* [лагідно]. Як Вишня» (90); «*Тьху! Пек тобі!* — крикнула в сінях Параска» (Фр.); «*Цур тобі та пек!* — думаю, — та й від його...» (Мирн.); «*Цур, тільки чаєм не заливати...*» (Мирн.); «Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і презирливо плямкнув губами. — *Ет, чорт зна що!*» (Коцюб.).

Слова-речення з вигуківих словосполук також загалом фразеологізованого вжитку, які виражають якусь оцінку, але в одних випадках вона поєднується з емоційно-модальним значенням заперечення, погрози і под. (*Чорта з два! Куди тобі! Якого біса!*), в інших випадках оцінка нашаровується на емоції несподіваності, подиву (*Ось це так! От тобі й на! Отакої тобі! Ось як! Ось ти куди! Бач який ти! Чи ти ба! Ось так номер! Ось так штука! Ось тобі і драстуйте! От тобі й маєш! От тобі й раз! Скажіть на милість! І знай же! Штука сказати! Подумаєш! Ну й ну!*), ще в інших випадках оцінка супроводжується почуттям рішучості або, навпаки, безнадійності, роздратування, насмішки, іронії тощо (*Що буде, то буде! Була не була! Пропадай моя голівонька! Диви який! Моє*

шанування! і т. п.). «Думав вивчиться на інженера. Так чорта з два, полінився» (86); «Хочу в льотчики!— З твоєю ногою! *Куди тобі!*» (106); «Хрещатик уже не пройдеш, як раніш. Тільки через тунель.— *Скажіть на милість!*— Транспорт зате гуляє» (105); «Вже магазин на обід зачинаємо.— *Отуди к лихій годині!* Знав би раніш» (211); «*Ну, от тобі й маєш!* Та удар ти об землю журбою!» (Вирг.); «Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його.— Ні.— *Отож-бо й є!* Люди ще й досі не забули» (Мирн.).

Слова-речення із словосполук, у центрі яких іменник у кличній формі або в називному відмінку: *О матінко! Ой мамочко! О нене! О батеньку! Ой людоньки! Ой лишенько! О лихо! О боже! О господи! О лиха година! Ой горе* і под. Оцінне значення таких слів-речень дещо приховане, тоді як емоційність їх виявлена повно. Здебільшого вони характеризують глибокі переживання мовців: «*О матінко!* Багатенько привелось працювати Леніну!» (48); «Спиніть автобус, спізнюся! *Ой людоньки!*» (345); «*Ой горе!* Як усе росло, буяло, а тут тобі град!» (312); «*О батеньку мій!* Що він на тому тракторі виробляє!» (19); «Ось попитай, що бачив я! *Матінко моя!*» (Гл.); «*Ой лишенько!*— скрикнула Параска» (Фр.); «*Оце так лихо!* Глянь... Коли ж воно і як?» (Гл.); «А на столах страви-страви, *так батечку мій!*» (Кв.-Осн.). Ці або подібні функції може виконувати тільки іменник такої самої форми і семантики: «*Господи!* Там, мабуть, на той світ позабивали сердешних, бо крики такі доносились сюди, немов з могили,— відказала Христя» (Мирн.); при звертаннях до конкретної особи такі форми, як *О матінко! О батечку! О нене!*, втрачають значення слова-речення, набуваючи функції прямого емоційного звертання, напр.: «*О матінко!* На кого ти нас покидаєш?» (18); подібне й у наведеному нижче прикладі, коли взяти до уваги колишню релігійну затурканість особи: «*Господи!*— заливаючись сльозами, мовила Христя.— Напусти його на все добре!— та разом з Грицьком і повернула дозовів» (Мирн.).

Слова-речення з вигуківих слів *Каюк, Капуг, Амба, Труба, Кришка* і под. Ці нечленовані конструкції являють собою оклики, які в емоційно-оцінній модальності що-небудь стверджують; серед них, як бачимо, є українські і неукраїнські за походженням. І ті і другі активно побутують у сучасному живому мовленні. «*Каюк*— так кажуть, коли комусь кінець. Грубеньке слово. Куль-

турний чоловік не скаже» (99); «Семен затиснув в грубі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори... і засміявся.— *Капуг!*» (Коцюб.).

Розглянемо тепер іменникові синтаксично нерозкладні емоційно-оцінні структури (слова-речення). Вони дають тому, про що говорилося раніше, або тому, що становить предмет висловлювання, емоційно-оцінну характеристику. Ці типово розмовні побудови мають форму іменника в називному відмінку, подекуди ускладненого службовим словом. Проте за функцією наявний склад таких утворень не може бути співвіднесений з функцією одного з головних чи якого-небудь другорядного члена речення. Вони сповнені експресії, вимовляються оклично-оцінною інтонацією. Ці слова-речення, на відміну від зовнішньо адекватних односкладних номінативних структур, не позначають буття, існування предмета, явища. Пор.: «*Молодість!*— Іван Васильович потеплілим поглядом дивиться на Сніженка і Недремного» (Ст.).— слово-речення і «З неба смутно поглядають бліді зорі. *Ніч!*» (Л. Укр.).— номінативне речення. Не маючи при собі залежних (узгоджених) повнозначних слів, такий називний відмінок легко відрізняється й від функціонально схожих, загалом кажучи, оцінних номінативних речень, напр.: «*Дуже порядна людина,*— кивнула головою Югіна» (Ст.); «*Ох, яка ж краса!* Сад увесь убрався в іній» (Тич.). Відмінні вони й від окличних номінативних структур: «Ось чуто, як лопотить хтось босими ногами по вулиці... *По-же-жа!*» (Коцюб.). Функція емоційно-оцінних слів-речень типу «*Ганьба!* До суду!» полягає в тому, щоб показати ставлення мовця до ситуації, що склалась, або до чийого-небудь (чи власного) висловлення і дати сприйманому певну емоційну оцінку. Її характер, суттєво залежачи від конкретних обставин розмови, контексту і виявляючись в оклично-оцінній інтонації, точно фіксується інтонацією самих слів-речень, які складаються з органічно емоційних іменників, тобто таких, що містять цілком окреслену вказівку на емоційність у самому своєму лексичному значенні. Ця оцінна емоційність однаково часто буває як позитивною, так і негативною.— «*Красота,*— тихо промовив Жердяга.— Чого ж ще кращого треба?» (Скл.); «*Оце життя!* Щодоуху мчать— їм весело, буксують— їм весело теж...» (Гонч.); «*Це нахабство!*— закричав наречений, готовий заплакати»

(Довж.); «Гафійка спалахнула.— *Брехня!*.. Він нічого не крав, от їй же богу!» (Коцюб.); «Коли ж він в своїй сорочці навипуск гонористо проходить мимо Яцуби, той кидає йому з презирством: — *Ганьба!*» (Гонч.); «І ось дужий до людській гушині крізь шум, гамір, регіт, забувши всяку пристойність, вигукує, мовби церковний староста п'ятнадцять десятих за комір кинув... *Страмовисько!*» (Горд.). Приклади переконують у багатстві модального значення іменникових емоційно-оцінних слів-речень. Завдяки семантиці іменника ця модальність проступає виразніше, аніж в адекватних функцією вигуківих структурах, у яких лексичні показники важать зовсім мало і в усьому головному заступаються інтонацією і жестом.

Як бачимо, іменникові слова-речення цього типу служать засобом, яким виражається узагальнена емоційна оцінка подій і вчинків людей. Пор.: «Боягузи! — Рипів зубами генерал.— Батьківщина гине, а вони... *Сволота!*» (Скл.) — словом-реченням є лиш утворення *Сволота!*, тоді як *Боягузи!* становить двоскладне неповне речення: в ньому є присудок, але випущено підмет, бо він ясний з контексту. Це «бунтівні» солдати денікінської армії. Таке тлумачення спирається й на граматичні моменти: в неповному реченні присудок стоїть у тому самому числі, що й неназваний підмет (в однині збіг був би і в роді), а в слові-реченні таке узгодження відсутнє, що теж посилює узагальненість емоційної оцінки. За цими ознаками емоційно-оцінні неповні речення маємо в таких випадках: «Весела дівчина! — *Вогонь!*» (Чорн.); повне речення мало б модель «*Дівчина — вогонь!*»; «Вона нас, спасибі їй, не забуває,— сміється Федір.— *Погань!*— гаркнула баба» (Мирн.); «Вершники погналися за петлюрівцями. Щорс під'їхав до Дениса.— *Молодець!* — сказав йому» (Скл.). Пор. повне речення: «*Ти — молодець!*». Неповними емоційно-оцінними реченнями (а не емоційно-оцінними іменниковими словами-реченнями) є виділені структури в таких усномовних контекстах: «Дожились... Чом ти мовчав? — Хотів сказати... знаєш, який я! — *Лопух!*» (163); «Бабуню, хто я? — *Мазун!*» (14); «А щоб цей Василь здоровий був. *Ну й чудак!*» (171).

Слова-речення у функції структур мовного етикету.

Це однослівні, дво- і кількаслівні синтаксично нечленовані побудови, які становлять традиційні і загально-

прийняті формули привітання, прощання, вибачення, подяки, прохання, запрошування, побажання успіхів, щастя і т. п. До слів-речень їх відносять умовно: вони-бо нічого не стверджують і не заперечують, не містять експресивно-модальної оцінки чийого-небудь висловлення. Вони тільки виражають становлення мовця до особи, що її стосується мовлення. Часто особа називається, і тоді слово-речення сполучається зі звертанням, утворюючи одну звертальну конструкцію. Підставою для зарахування таких утворень до слів-речень служить, з одного боку, здатність їх виражати ставлення до особи і, з другого, — нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення. Щоправда, таке твердження не однозначно в науці. Наприклад, О. М. Пешковський¹, як уже зазначалось, структури типу *Доброго ранку!* вважав неповними реченнями, О. О. Шахматов — неповними односкладними². Тепер їх здебільшого кваліфікують як «слова-речення»³.

Серед слів-речень — формул мовного етикету — немало таких, які раніше були повними або неповними реченнями, але з часом втратили своє колишнє значення, перетворившись в усталені мовні зврати. Про це, окрім іншого, свідчить і те, що в принципі кожен з виразів мовного етикету може бути доповнений (і доповнюється

¹ А. М. Пешковський, *Русский синтаксис...*, изд. 7, стор. 398—399.

² А. А. Шахматов, *Синтаксис русского языка...*, стор. 128—129.

³ «Грамматика русского языка», т. II, ч. 2, стор. 88; структури, що виражають привітання, подяку, прохання, вибачення і т. ін., тут кваліфікуються як однослівні і розглядаються в розділі «Типи односкладних речень»; А. Н. Гвоздев, *Современный русский литературный язык*, ч. II, Синтаксис, М., 1958, стор. 160—161; автор вважає, що такі репліки або здавна є звичними штампами зі стертим значенням (*Здрасгүй! Прощайте! Спасибі! До побачення!*), або ж, можливо, деякі з них витворились з речень, набувши згодом у цілому нечленованих виразів вигуківого характеру; до них О. М. Гвоздев відносить також привітання *Присмного апетиту!* *Хліб та сіль* та ін.; терміна «слова-речення» він не вживає, описані вище типи слів-речень розглядаються як вигуківі речення, хоч типові стверджувальні й заперечні слова-речення й зовсім залишилися поза увагою вченого; І. Д. Сухоплин, названа стаття.— УМШ, 1959, № 1, стор. 22; автор пише, що «до слів-речень належать усномовні вирази» типу *Спасибі! Добридень! Прощай! Привіт! Добри вечір!*; такої думки дотримується більшість синтаксистів, див., зокрема, Б. М. Кулик, *Курс сучасної української літературної мови*, ч. II, Синтаксис, стор. 112—113.

за відповідних ситуативних умов) синтаксично залежним словом — додатком, що найчастіше вказує на особу, якій адресується привітання, подяка, побажання тощо, або ж вказує на особу самого мовця: *Добрий вечір вам! Добрий день тобі! Привіт вам! Спасибі вам! Щастя вам! Щасливо тобі! Вибачайте мені! Пробачте мені! Звиняй, звиняйте! Прошу вас!* і под.¹ Пор. також: *Бувай! Бувайте! і Бувай здоров! (здоровий, щасливий), Бувайте здорові! (щасливі і т. п.)*. Це паралельні вітальні звороти, але другі з них, двослівні, більш цілеспрямовані щодо функції, вагоміші змістом. Важливо й те, що майже² всі формули мовного етикету допускають певне, хоч і вкрай обмежене, лексичне поповнення своєї усталеної, як часто не без підстав кажуть, «скам'янілої» синтаксичної структури. І вже всі вони без винятку можуть супроводжуватись звертанням, частками, утворюючи одну звертальну конструкцію, яка в усному мовленні осіб старшого віку, що проживають здебільшого в селі, нерідко виступає як фонетично редукована в основній своїй частині (*Здрасте! Драстуйте!* і под.), а значить, з цієї або іншої причини і як ненормативна. «Здрастуйте, бабусю! — Здрастуйте, здрастуйте» (9); «Драстуйте, мої дітоньки!» (121); «Ну, здрастуй, Галино» (337); «Добрий день, дідуся» (12); «Здоров, куме!» (224); «Та здрастуй же, дівчино!» (18); «Добрий ранок, товариші!» (81); «Ну, добрий вечір, трудяги!» (19); «Насте, здрастуй! Ти вже понакупувувала, а я ще тільки прийшла» (124).

Лексичне вираження комунікативних форм етикету обмежене — приблизно кілька десятків одиниць, що виступають у різному, в тому числі й у ненормативному звуковому обрамленні. Проте їх функціональна активність є значною і щоденно повторюваною, особливо при взаємно-

¹ Що ж до побудов типу *Доброго ранку! Доброго здоров'я!*, то, як уже зазначалось, вони допускають дієслівне доповнення, і тому їх слід кваліфікувати як максимально усталені еліптичні конструкції. «Це такі неповні речення, які в повному вигляді вживаються або вкрай рідко, або, в усякому разі, рідше, ніж у неповному» (А. М. Пешковскій, *Русский синтаксис...*, изд. 7, стор. 398—399).

² Ми вжили уточнення «майже», бо все ж деякі з цих структур зовсім стабільні, синтаксично не поширювані (за винятком хіба що тільки за рахунок частки, яка не має синтаксично категоріальної вартості), наприклад: «Буду вже йти. *Пока!*» (19), пор. «*Ну пока!*»

му обміні вітальними репліками, що, тим самим, засвідчує велику стаціонарність цих структур, їх типовість і універсальність у ролі словесних штампів зі стертим значенням. Тільки інтонація та супровідний жест, міміка привносять у ці мовні формули відповідні експресивно-емоційні відтінки, чим комунікативно індивідуалізують їх за найрізніших життєвих ситуацій. «Здрастуйте, тьотю! — Здрастуйте, дівчата!» (12); «Здрастуйте, дідуся! — Здоровенькі були, дівчата. А чого це ви до мене?» (40); «Добрий день, бабо! — Здорова, здорова, дівко» (12); «Здрастуй! — Привіт!» (135); «Привіт! — Здоров, якщо не жарт це» (122); «Драстуйте! І та й добре ж оце, що приїхали!» (Виш.); «Здорові були, орлята, — відповідав Кузьма» (Виш.); «Привіт! Привіт! Куди ж це ви літали, друзі мої найщиріші!» (Виш.); «Євгене Павловичу! Привіт! Привіт!» (Іван.).

У функції прощальних формул використовуються ще більш обмежені різновиди їх (порівняно з власне вітальними одиницями): «До побачення, тьотю! — Бувайте здорові!» (166); «Ну, бувай, Колю» (15); «До побачення, герою! — Всього хорошого!» (17); «Прощайте! — Ходіть здорові» (12); «Ну, я пішла. *Щасливенько!*» (14); «До побачення, бабусю! — До побачення, дівчата» (20); «Ти будь дома. Жди, я прийду. *Ну, пока.* — *Пока!*» (185); «*Ну бувай!*» (73); «*Прощай!* — *Ідіть здорові!* — їм услід» (Гол.).

І, зрештою, окрім власне вітальних і прощальних формул раз у раз застосовуються такі, які виражають подяку, побажання або ж якими вибачаються перед кимось, у чомусь і т. д. Діалектність значної кількості таких структур особливо впадає в око. «*Вибачте*, що так стрічаємо» (269); «*Дякую*, не палю» (90); «*Спасибі*, товариш фердшел!» (54); «Я проведу додому. — *Спасибі!*» (102); «Заходьте до нас. — *Дякую!*» (49); «*Нехай щастить вам!*» (220); «Візьми їх, *будь ласка!*» (18); «Візьміть, *будь ласка*, хліба» (12); «*Прошу*, — підкреслено невдоволено відповів Вурм» (Довж.); «*Даруйте*, Петрусь» (Баш).

У мовленні-репліці однієї особи можуть поєднуватись різнофункціональні вітальні звороти: «*Спасибі. До побачення!*» (274); «*Приємного апетиту. До завтра!*» (13); «*Добривечір! Смачного!*» (19) і т. п.

Отже, форми мовного етикету морфологічно обмежені, але тільки врахування усієї конкретності ситуа-

ції їх функціонування дозволяє збагнути індивідуальність їхньої стилістичної ролі в кожному окремому акті мовної комунікації.

2. Незакінчені і перервані речення

До типових явищ синтаксису розмовного мовлення — усного та писемного — також належать незакінчені структури. Почнемо розгляд їх тим, що наведемо кілька прикладів: «Як здоров'я? — Так собі... неважне... — А що чути? — Та... Зайчишин Микола... — Поїхав? — Десятий деньок як... — Не буду і я тут. — Як?.. Мене стару?.. — Не можу тут...» (10); «Раніш все вручну робили, а тепер...» (13); «Е-е, коли він був тим, що яйця заготовля, то чи допомагав. А зараз то... — Поможє, поможє» (30); «І знайшла, а тобі що, сподобалось? — Та... — (перебиває). Знаю, знаю, в тебе друге на думці» (131); «Як же оце ви... перше... — не договорив старшина, здивованим поглядом окидаючи Андрія» (Коцюб.); «А Гонти нащо? А Залізник? До Гонти сама... сама писала: — Коли, каже...» (Шевч.); «Так було кілька день. Од середи до суботи. А в суботу...» (Гол.).

Дослідники синтаксису мови неоднаково кваліфікують такі конструкції, що, мабуть, найбільше пояснюється недостатнім вивченням їх. Зрештою, є тільки дві невеликі спеціальні розвідки, до того ж під різними назвами, про незакінчені речення¹, які часто простежуються і своєрідно функціонують у розмовних (переважно) стилях мовлення. Окремі зауваження про них висловлювалися тільки принагідно, у зв'язку з вивченням структури та стилістичних функцій неповних речень. Про апосіопезу (недоговорювання, умовчання), щоправда, як про фігуру виключно риторичну, говорить Г. Герман². Ще раніше А. Красновольський відносив речення з апосіопезою до

неповних (за його термінологією — еліптичних). «До еліптичних, — писав він, — належать також речення перервані і незакінчені внаслідок сильного збудження мовця (в риторичі це називається умовчанням, *aposiopesis*)¹. Разом з тим Красновольський вважає, що порівняно з власне неповними реченнями незакінчені конструкції мають свою специфіку, а саме: «Перерваність речення позначається крапками (...); звичайний же еліпсис або пропуск слова, яке слід домислювати з речення попереднього..., звичайно позначається тире»².

Йон Ріс розумів під апосіопезою «перерваність нормальної течії мовлення»³, викликану афективним станом мовця. В «Курсі сучасної української літературної мови» подається приклад емоціонального речення з апосіопезою: «Дука натішивсь красою дівочою, іншим її віддає. Боже... колись вона... (підкреслення наше. — П. Д.). Все те загинуло» (Гр.б.)⁴. Так само тільки згадку про незакінчені (перервані) речення знаходимо в інших авторів⁵. У «Грамматике русского языка» читаємо: «До неповних речень не належать речення перервані, недовисловлені»⁶. Ще більш категорично цю думку стверджує Є. М. Галкіна-Федорук: «Не можна відносити до неповних речень особливий розряд перерваних речень, у яких має місце і неповнота і недовисловленість думки. «А що касається... то нет. Не жди, беги как-либо» (Твард.). Такі недовисловлені вирази не можна вважати й реченнями, бо ми навіть не знаємо, що хотів сказати мовець»⁷. Навпаки, інші дослідники вважають незакінчені речення різновидом неповних і називають їх «недовисловленими»⁸

¹ Antoni Krasnowolski, Systematyczna składnia języka polskiego, Warszawa, 1897, стор. 160.

² Там же, стор. 160—161.

³ John Ries, зазнач. праця, стор. 128.

⁴ «Курс сучасної української літературної мови», стор. 73.

⁵ І. Г. Череди́ченко, Граматична структура неповних речень... — «Українська мова в школі», 1954, № 3, стор. 14—15; Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. II, Синтаксис, К., 1965, стор. 118.

⁶ «Грамматика русского языка», т. II, ч. 2, стор. 89.

⁷ Е. М. Галкіна-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, Синтаксис, М., 1958, стор. 134.

⁸ А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка. М., 1954, стор. 202. «Навмисне недоговорювання, — пише він, — створює враження повної ясності недовисловленого, а також небажання договорювати що-небудь неприємне».

¹ А. А. Цой, О так называемых усеченных, или недоговоренных, предложениях. — РЯШ, 1971, № 6, стор. 76—79; П. С. Дудик, Обірвані, або незакінчені, речення. — УМШ, 1955, № 4, стор. 11—14; безпосередньо на усномовному українському матеріалі незакінчені речення побіжно описані нами в статті «Характерні синтаксичні структури в усно-розмовному літературному мовленні» (див. «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965, стор. 129—131).

² Цит. за В. Delbrück, Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen, ч. III, Strassburg, 1908, стор. 114—115.

або «власне неповними», «нерозгорнутими» реченнями, такими, в яких «думка... ще недостатньо сформувалась, ще не перетворилась повністю в явище мовне — речення»¹. Цілком слушно, з нашого погляду, А. А. Цой зауважує, що такі «кваліфікації не можна вважати переконливими, хоча б тому, що в своїй основі вони не мають достатнього фактичного матеріалу»². Як і ми у свій час, вона також дійшла висновку, що незакінчені (її терміни — «усічені», «недовисловлені») речення — це все ж своєрідні речення, проте до неповних вони не належать. Зауважимо, що тим більше не є вони повними структурами. Це зовсім очевидно. Їх ми кваліфікуємо як своєрідні «еквіваленти речення» (у А. А. Цой, нагадуємо, — «своєрідні» речення). Однак зупинимось на цьому спеціально.

Те, що незакінчені речення до недавнього часу ніким окремо і повно не досліджувались, має свої причини, за головну з яких править неструктурність незакінчених речень, те, що вони не мають усталеної чи навіть скільки-небудь окресленої синтаксичної моделі³. Для утворення незакінченого речення не мають значення ні форма слова, ні форма словосполучення. Воно приймає таку багатоваріантну будову, що навіть її загальні й найбільш типові контури можуть бути визначені тільки приблизно. Як на це вказує означення «незакінчені», своєрідною і головною ознакою таких побудов є їх незакінченість, незавершеність. Її слід розуміти поширено — як незакінченість змістову, структурну та інтонаційну⁴. Тому поняття «речення» береться тут умовно. І справді, речення, що їх з певних причин не завершено, не сформовано в усіх тих складниках, які властиві загальній категорії речення, не можуть вважатися справжніми реченнями. Так звані «незакінчені речення» являють собою початкові частини звичайних речень — простих «самостійних», складносуряд-

¹ И. А. Попова, зазнач. праця, стор. 33.

² А. А. Цой, зазнач. праця, стор. 77.

³ А. А. Цой (зазнач. праця, стор. 78—79) пише: «...відмітною рисою усічених речень є багатоманітність форм їх вияву. Внаслідок недоговорювання може утинатись усе головне і підрядне, друга частина складносурядного речення, будь-яке слово або словосполучення простого речення; усічене речення може складатись тільки з одного сполучника і т. д.»

⁴ Пор.: «Інтонаційна незавершеність, однак, не означає недовершеності думки в комунікативному плані» (А. А. Цой, зазнач. праця, стор. 78).

них і складнопідрядних. Граматичне оформлення таких «уламків» інших речень якнайрізніше і тому мало підлягає власне синтаксичному описові, який у принципі хоч і можливий, проте навряд чи виправданий, бо, як уже зазначалося, побудову незакінчених речень характеризувати важко: засоби її виразу практично незліченні, і, що головне, серед них дуже складно скільки-небудь чітко розмежувати явища типові і менш типові, рідше простежувані і епізодичні. Впадає лиш в око, що незакінчені речення здебільшого фрагментарні, малослівні. Таку їх будову аж ніяк не можна вважати випадковою: вона органічно зв'язана з властивою цим реченням функцією. Її джерелом є певний емоційний стан мовця, його волевиявлення за конкретної життєвої ситуації, експресивні переживання, міркування, наміри тощо.

Найбільш виразними, лексично та інтонаційно самостійними є такі незакінчені речення, до складу яких входять повнозначні слова. Однак ці конструкції можуть не мати будь-яких членів речення і складатися з самих тільки службових слів: «Як екзамен? — Та так... — Як же? — Склав, хоч і...» (90); «Прощай, сину. Нехай тебе доля боронить від лихого. Хай... — раптом Дмитрові перехопило дух, він вже не міг дивитись на бліде обличчя сина» (Ст.); «І він за тобою побивався. Та от...» (Ст.).

Як бачимо, незакінчені речення — це початі, але недоговорені речення, якими виражаються перервані, до кінця не висловлені думки. Але й такі думки мають свою вартість і, за певних обставин висловлювання цілком доречні, вмотивовані не менше, ніж думки і зв'язані з ними емоції, передані повними чи неповними побудовами. Тому незакінчені конструкції не потребують будь-яких конкретних доповнень своєї граматико-змістової структури і цілком достатні для того, щоб виконувати комунікативну функцію речення, бути його особливим еквівалентом, що має свою відносно окрему сферу застосування і виразну стилістичну цінність. І хоч незакінчені речення зручніше вивчати у функціонально-стилістичному плані, все ж цей аналіз немислимий без відповідної синтаксичної основи, без доведення того, що незакінчені конструкції є такою мірою своєрідними утвореннями, що їх не можна розмістити ні в одній із рубрик граматичної класифікації речень, віднести до двоскладних або односкладних речень, повних або неповних. Це встановлюється власне синтаксичним аналізом незакінчених речень, і тому їх треба

вивчати як у стилістиці, так і в синтаксисі, а найбільше — в стилістичному синтаксисі.

Незакінчені речення вживаються за різних усномовних обставин, широко представлені вони й у багатьох літературно-художніх і фольклорних творах. Перерваність речення в його писемному вияві позначається трьома крапками, а в усному — своєрідною паузою, яка характерна для обриву речення. Певна річ, не тільки пауза, а й інші елементи інтонації вагомо формують незакінчені речення, індивідуалізують їх, надаючи всій структурі певної функції і модальності. Вживання незакінчених речень дозволяє правдиво і яскраво змальовувати процес формування думки й почуття, надає оповіді, запитанню чи спонуканню суб'єктивного забарвлення, розмовного відтінку. Незакінченими структурами мовлення людини особливо рясніє в моменти сильного збудження, емоційної піднесеності, підвищеної афектації, глибоких переживань.

У живому усному мовленні незакінчені речення цілком зрозумілі для співрозмовників. Це, підкреслимо ще раз, досягається конкретністю обставин висловлювання (ситуації), контексту, спільним досвідом мовців, відповідним інтонуванням структури, міміко-жестикулярними засобами. Однак зрозумілість їх для третьої особи (яка, наприклад, веде графо- або звукозапис) нерідко буває неповною, бо вона може не знати окремих елементів ситуації, не мати того життєвого досвіду, який об'єднує розмовляючих. Інакше, як правило, сприймаються незакінчені речення в писемному художньо-літературному виявленні. Тут «третьою особою» виступає читач, який за умов стилістично виправданого вживання незакінченого речення досить повно розуміє його зміст і функцію. Це пояснюється тим, що письменник сам «створює» структуру незакінченого речення, у потрібних випадках супроводить її спеціальним контекстом, чим домагається її функціонально-змістової виразності і однозначності.

Незакінчені речення здебільшого є ознакою «схвилюваного», «пульсуючого» мовлення. З їх допомогою часто зображаються найзагостреніші ситуації, оформляються найдраматичніші місця художніх творів. Їх уживають, щоб показати збентеження мовців їх тривогу, розгубленість, відчай, вагання, горе, замішання, нерішучість, двоїстість їх свідомості або захоплення, радість, рішучість, упевненість у чомусь тощо: «Скільки для тебе бать-

ки добра зробили, а ти...» (86); «Митрофана Моцана знаєте? Третю добу не відхожу від його. А це полегшало. От тільки...» (72); «О, я обійняв би весь світ, якби тільки...— Розумію» (14); «Югині накажи, щоб завтра забігла, і не сама, а з Андрієм. Тільки хай добре закутає його. Бо ті молоді матері...» (Ст.); «І так, і сяк... І треба б то, і шкода... Ні, буде треба! хоч два года Нехай по світу поблукає Та сам своєї пошукає, Як я шукав колись» (Шевч.); «Да, у вас тут щось того... Матюха от...— Тихо в кузні» (Гол.); «Отут з муштри виглядала. Отут розмовляла, А там... а там... сину, сину! — Та й не доказала» (Шевч.); «Я не Ганна, Не наймичка, Я... Та й онімела» (Шевч.); «За ваш став я пробував сперечатися, але...» (Ст.).

Недоговорення може викликатись тим, що замовчувані факти в основному зрозумілі співрозмовникам. У таких випадках апосіопеза нерідко дозволяє уникнути слів, які, будучи названі, могли б викликати в учасників розмови якісь додаткові небажані асоціації, почуття, враження: «Бригадир наш і сьогодні «в настроені», от уже...» (17); «Куди? Вертайсь додому, бо таке зроблю тобі, що...» (112); «Хочу таке сказати, отому розумнику, щоб йому аж... Скажу неодмінно» (71); «А д м і р а л. Можливо й так, а коли не повернемось, тоді...» (Корн.); «Іди, Варивоне, подалі. Не мозоль очей. І без тебе...— От дурний чоловік» (Ст.); «Куди мені приткнутися?... Коли б не нога...— Я подумаю» (Ст.); «Ще де та череда, а вони...» (Мик.).

Незакінчені речення часто формуються під впливом моральних і естетичних мотивів, коли, наприклад, треба уникнути надто ясного висловлення, грубої лайки тощо: «А що вже? язикатий, некультурний, що не слово, то... Гидко слухать» (93); «І перше в ту ніч думала без жалю за нього — хворого. Навіть хотілось, щоб швидше...» (Гол.); «Ти того... Кинь патякать. Бо я...» (Ряб.); «Грицькові менше я вірю, та й про нього недобрі чутки нішжи, що з Федорою...» (Ст.); «Ах ти ж...— вискочив з саней і рвонув гаралника з руки Карпа» (Ст.).

Принагідно зауважимо, що мовлення великої чутливої наснаги, будучи відтворюваним у письмі, нерідко позначається трьома крапками навіть при відсутності незакінчених конструкцій: «Тітко Лукіє, швидше додому... Віталік ваш... за... за... запеленгований...» (Гонч.); «Се... се... се... чорт зна що таке! — скрикнув він» (Смол.).

У творах художньої літератури незакінчені речення можуть використовуватись з метою характеристики персонажів або дійових осіб (у драматичних творах), наприклад для того, щоб показати безініціативність персонажів, відсутність у них рис діяльної, енергійної, вольової людини. Так, у новелі М. Коцюбинського «Коні не винні» майже всі репліки Ліди — типові конструкції з умовчанням: «Я думаю, що...— прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку Мадонни»; «Безумовно, мені здається, що батько...»; «Я була певна, що...»; «Щодо мене, то я...»; «Ти не тривожся, тату, але...»; «Я думаю, що...»; «Але ж, тату, мені здається, що я...»

Мовець зрідка ухиляється від прямої відповіді: «Чому б це я не зробив, товаришу хворий? — *То таке діло...* — Дмитре Івановичу, ви хитруєте, з чимсь криєтесь» (Ст.). Інколи замовчуване однією особою розкривається іншою: «Та не так-то й дорого, — зам'ялась. — *Але...* — В позичку треба влазити, — докінчив Дмитро» (Ст.).

Кількісно значну групу незакінчених речень становлять такі, що викликаються зовнішніми і не залежними від оповідача причинами. В одних випадках, набагато численніших, мовець до кінця не висловлює своєї думки, бо його мовлення хтось свідомо перериває, в інших випадках мовлення особи припиняється через якусь фізичну дію (див. два останні приклади): «Торік голова також обіцяв, що з кормами...— (перебиває) Теперішній серйозний чоловік, знається на ділі» (143); «Хочу сказати, товариші, що в кузнечному...— (перебиває) Що, ударників мало? — Я не про це, а про те, що...— (перебиває) Ну, про що? Не тягни! — Дай же сказати!» (78); «А тобі що? Ти мені з ними гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...— Але він не скінчив: саме в той момент, як Гафійка нагнулася, щоб виийняти горщик з печі, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додола» (Коцюб.); «*Так би й давно...*— не докінчив патруль: розвідницький кинджал з розмаху нахилив його до землі...» (Ст.). Своєрідним є випадок, коли утворювані в такий спосіб незакінчені речення можна об'єднати в одному повному реченні як його частини — початкову, середню і кінцеву: «Офіцери вмить оточили солдатів: — Говоріть перед смертю, що ви мали сказати. — *Ми...* — Хто ми?! — *...ввірені вам збройні сили Німеччини, дізналися...* — Від кого? — *від українських більшовиків про революцію в Німеччині*» (Довж.).

Є цілком певні змістові і граматичні критерії для розмежування незакінчених речень і зовнішньо схожих з ними деяких різновидів неповних і навіть повних речень. Якщо в неповних реченнях, незважаючи на пропуск у них членів, усе ж зберігається повний зміст і, як правило, завжди можна визначити, який член (члени) речення не названо, то в незакінчених реченнях важко або майже неможливо встановити, яких слів не вистачає. Їх випущення не планувалось і не здійснювалось.

Звичайно, межі між власне неповними реченнями, з одного боку, і незакінченими, з другого, бувають дуже неокреслені, умовні, і часто важко визначити, до якого типу речення — неповного чи незакінченого — належить певний приклад. Однак, чим легше ми відчуваємо, що в реченні пропущено певну ланку його будови, і чим очевидніший такий пропуск з контексту, тим ближче таке речення до неповного, тим більш відмінне воно від незакінченого.

3. Звертання-речення

(Крім звичайних звертань, які з погляду традиційної граматики стоять поза реченням і не виступають його членами, напр.: «*Дівчино, горлице, коли б ти знала, якого жалю ти мені завдаєш!*» (Н.-Лев.); «*Жити тобі, хлопче, вчитись*» (Скл.); «*Чого шукаєш, товаришу!*» (Панч)¹, у сучасній мові, особливо в її розмовному стилі, нерідко простежуються звертання, які в комунікативному відношенні виявляються на рівні речення, специфічно виконуючи його функцію. Їх усе частіше називають звертаннями-реченнями, або вокативними реченнями. Цей другий термін менш точний, бо латинське *vocativus* означає «кличний відмінок». Тим часом звертання-речення в українській мові виражаються не тільки кличним відмін-

¹ Як відомо, на усталення такого погляду найбільший вплив мали праці О. О. Шахматова і О. М. Пешковського. Не торкаючись суті питання, зауважимо, що останнім часом цей погляд захитаний у самій своїй основі тією аргументацією, яка наводиться на користь визнання кличної форми відмінком суб'єкта (прямого), що має функцію підмета, з яким узгоджується присудок, і т. д. Див., зокрема, І. К. Кучеренко, Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання. — «Проблеми синтаксису», Львів, 1963, стор. 64—73.

ком, а й називним у синтаксичній ролі кличного, що, без сумніву свідчить про більшу вмотивованість першого (неіншомовного) терміна. Він прозора вказує на функцію синтаксичної побудови (функцію звертання — спонукання) і на те, що перед нами не речення, а тільки його своєрідний еквівалент (замінник). Термін цей зрозумілий передусім у шкільному вивченні мови. Йому надаватимемо перевагу, не нехтуючи зовсім іншомовного терміна, який поки що має не меншу усталеність, традицію вживання.

Кілька прикладів звертань-речень: «*Миколо!* — Той заглушив мотор і вийшов з машини» (13); «Наталя встала й вийшла на рундук. — *Мамо! Мамо!* — Чого? — наче кризь сон обізвалася мати. — Ідіть в хату...» (Мирн.); «*Шуро!* — вперше за сьогодні Євген назвав її на ім'я. Ясногорська, мов прокинувшись, глянула на нього» (Гонч.); «Тепер він скаже їй щиро. — *Ніно Георгіївно...* — Вона запитливо звела на нього очі. — *Ніно Георгіївно...*» (Панч); «*Товаришу гвардії старший сержант!...* — Антонович не відповів на оклик. Схилившись на ящики, він уже міцно спав» (Гонч.); «Катерина заворушилася, застогнала і кризь сон грудним болючим голосом промовила тільки два слова: — *Григорію, любий!*... — І це була його найщасливіша хвилина за останні роки» (Ст.).

Уперше, хоч і дуже загально, звертання-речення окреслив О. О. Шахматов, який увів термін «вокативні речення», вважаючи їх односкладними структурами, — на тій підставі, що вони являють собою «речення, в яких головним і єдиним членом є з в е р т а н н я, ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це ім'я вимовлене з особливою інтонацією, що викликає складне уявлення, в центрі якого стоїть дана особа; в цій думці може бути виражений докір, жаль, закид, обурення. Пор., наприклад, *Коля!*, сказане тоном дорікання... і викликає думку: *навіщо ти це зробив, навіщо ти так учинив, як тобі не соромно?»*¹ Цим, власне, і вичерпується характеристика О. О. Шахматовим вокативних конструкцій²

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис..., стор. 86; див. також стор. 261.

² В «Грамматике русского языка» (вид. АН СРСР, т. II, ч. II, стор. 124) натрапляємо на таке лиш зауваження (без використання термінів «звертання-речення» або «вокативне речення»): «звертання, які стоять поза реченням, можуть уживатися з метою примусити певну особу наблизитись до мовця, з метою викликати її куди-небудь, перевірити її присутність у даному місці і т. п....»

Звертання-речення сучасної російської мови спеціально розглядаються тільки в одній невеличкій статті¹. Її автор розрізняє три групи вокативних речень: «1) найпростіші вокативні речення-заклики; 2) вокативні речення, що являють собою реакцію на слова або дії співрозмовника; 3) вокативні речення, які виступають у функції предиката двоскладних неповних речень»². На наш погляд, виділення побудов третього типу обгрунтоване дослідником не повною мірою. Так, обмеженість контексту, в якому подається структура *Сенька!* («в кімнату... протиснувся, в шапці з навушниками і в кучому пальтечку, років чотирнадцяти на лице, але досить довгуватий хлопчик, при одному погляді на якого в повному переляку схопився Іртишов і крикнув: «Сенька!» (Сергеев-Ценський)»), навряд чи переконує читача в її належності до неповних двоскладних речень. Неправомірно також кваліфікувати вокативне речення (тобто окреме комунікативне утворення) тільки як член (предикат) двоскладного неповного речення.

Певну увагу приділено аналізу звертань-речень у підручниках і посібниках з синтаксису для вищої школи (в них превалює термін «вокативні речення»)³, а також у деяких статтях⁴. Обидва терміни відсутні в підручниках з мови для середньої школи, хоча учням неважко було б збагнути різницю між звичайними звертаннями і звертаннями-реченнями, поскільки вони мають справу з ними щодня, особливо в шкільному спілкуванні.

Отже, як можна було бачити, до останнього часу звертання-речення української мови вивчались побіжно і епізодично. Тільки в 1971 році з'явилась перша спеціальна

¹ А. С. Попов, Обращения-предложения в современном русском языке. — РЯШ, 1958, № 5, стор. 36—39.

² Там же, стор. 39.

³ Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. II, Синтаксис, К., 1965, стор. 168—169; А. М. Финкель, Н. М. Баженков, Курс современного русского литературного языка, К., 1965, стор. 580—581; Современный русский язык, Синтаксис, под ред. Е. М. Галкиной-Федорук, 1957, стор. 340—341, А. Г. Руднев, Синтаксис современного языка, М., 1962, стор. 217, та ін. Натомість навіть не згадуються звертання речення в підручниках і посібниках: А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, Синтаксис, М., 1958; М. П. Івченко, Сучасна українська літературна мова, К., 1960; «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського, т. II, К., 1951.

⁴ Див. І. К. Кучеренко, зазнач. праця, стор. 70.

розвідка про них¹. Вона й лягла в основу цього підрозділу.

Своїм морфологічним оформленням звертання-речення збігаються з непоширеними і поширеними звертаннями. В першому випадку звертання-речення представлено одним лише іменем особи, зрідка кличкою тварини або назвою неістоти у формі кличного (найчастіше) або називного відмінка, а в другому — також і пояснювальним словом (словами), яке привносить додаткову емоцію у вокативний вислів, напр.: «Д'Ангієн підходить швидко до Шарлоти, обіймає та цілує її. Шарлота. Люї! Мій дорогий Люї!» (Гал.); «Сину мій! Дитино моя! — угляdivши, скрикнула мати — і кинулась до Петра» (Мирн.).

Основним змістом звертань-речень є спонукання, адресоване, як правило, особі, до якої звертаються. Цей зміст багатший від змісту звертання, бо «приховано» і нерозчленовано виражає певну думку-почуття, якою супроводиться звертання до особи і яка розуміється з ситуації (в усному мовленні) або з контексту (в мовленні писемному), а також із спільної теми, яка розкривається конситуацією (загальне найменування для ситуації і контексту) і поза якою немислиме функціонування звертань-речень, що становлять у вищій мірі експресивні конструкції. Передаваний ними зміст завжди модально й емоційно забарвлений і виявляється у своєрідній інтонації, яка не цілком збігається з інтонацією звичайного звертання, оскільки нею передається ширше значення і складніше уявлення. Порівняймо, з одного боку, змістову вагомість та інтонаційне оформлення звертання у вислові «Сину, іди сюди!» і, з другого, звертання-речення «Сину!» (яке залежно від інтонування в кожному конкретному випадку мовної комунікації може означати або «Сину, не роби цього!», або «Сину, як ти можеш таке говорити?»), або «Сину, будь уважнішим», або «Сину, подай мені! [що-небудь]» і ін., отже, може передавати звертання і пересторогу, звертання і докір, звертання і пораду, звертання і прохання, наказ тощо). Звертаючись на прізвище до учня під час уроку, вчитель в одних випадках пропонує учневі, прізвище якого називає, не вдаючись при цьому до інших слів, іти відповідати до столу, в ін-

¹ П. С. Дудик, Звертання-речення в сучасній українській мові. — УМЛШ, 1971, № 5, стор. 37—43.

ших — записати приклад на дошці, ще в інших — наказує учневі уважно слухати відповідь товариша, застерігає, його від чогось, попереджає або докоряє йому. Всі ці й подібні думки, спонукання та емоційні реакції, що долучаються до звертання, зрозумілі всьому класові і, ясна річ, учневі, якому адресується звертання, бо кожного разу передаються з допомогою відповідної інтонації, яка в звертанні-реченні відіграє вирішальну роль. Підмогою для неї служить конкретна обстановка мовлення, в тому числі спільний досвід мовців, виразнюючий супровідний жест. У писемному мовленні інтонація, міміко-жестові засоби, як і характеристика емоційного стану мовця, включаються в опис певної життєвої ситуації, у відтворенні якої й полягає функція контексту, напр.: «Люборацький! — гукнув учитель. Антосьо піднявся на ноги і стоїть ні живий, ні мертвий!» (Свидн.). Подібні звертання-речення простежуються у найрізніших життєвих умовах: «Хома зухвало задирає голову догори. — Гей ви, нехрещені!.. Ніж там гуркотіти, ходіть-но сюди!.. Нарукопаш!.. — Хаєцький! — прикрикує Іван Антонович. — Далі просуваються мовчки» (Гонч.); «І відчинивши двері до ванькірчика, він кликнув: — Федьку!.. — Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов з ванькірчика і став до каси» (Коцюб.)¹.

Є кілька основних груп звертань-речень, які розрізняються змістом і функцією.

Звертання-речення, що ними гукають когось, просять, закликають чи вимагають якось зреагувати на кликання, зробити що-небудь, розповісти, пояснити і под.: «Кость! — гукають з гурту. — Кость злякано кидає нашвидку На-

¹ З уваги на те, що звертання-речення, будучи у вищій мірі ситуативними структурами, потребують для свого повного й недвозначного розуміння належного знання ситуації, безпосередньої присутності в ній або уміння вичерпно схарактеризувати скільки-небудь суттєві елементи відповідної ситуації, ми в основному обмежимося тут літературно-художніми прикладами звертань-речень, які реалістично відбивають усно-розмовні і структурно повністю збігаються з ними. Однакові також їх функціональні різновиди й умови вживання, бо письменник-реаліст має справу з тими самими умовами, хоча, зрозуміло, тільки з деякими з безлічі можливих. Отож, ми будемо обмежено користуватись у цьому підрозділі прикладами усномовних звертань-речень лише з однієї причини — щоб уникнути поверховості, неповноти й ненатуральності у відтворенні тієї конкретної життєвої ситуації, в якій функціонує звертання-речення.

сті:— Хай розкажу після» (Вас.); «Стояла в тій же задуманій позі.— *Тетяно Гнатівно!* — Мовчить, тільки плече здригнуло» (Вас.); «*Петре!* — гукає Петро Федорович.— Петро увиходить ні живий, ні мертвий» (Мирн.); «Йде [пан] вздовж будинків, чудно. Не його двір. Наче чужий. Заходить у чорну пекарню, пхає рукою двері й кричить:— *Марино!* — Нікого.— *Олено!* — Тихо» (Кочуб.); «Збоку, з гушавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано-владний голос:— *Лукіє!* — Спершись ліктями на зубчатий паркан, стоїть Язуба» (Гонч.).

Звертання-речення з виразною спонукальною функцією — попереджувальною, заборонною, наказовою тощо; з їх допомогою мовець застерігає особу, до якої звертається, від непродуманих чи небажаних вчинків, висловлень, забороняє їх з більшою або меншою категоричністю, напр.: «Обличчя Денисові палив сором, кипіла кров у грудях, важко було ступити крок з сінешніх дверей, піти навздогін за батьком, стримувала страшна образа. Але ступив, крикнув:— *Тату... тату!* — Зупинився батько за ворітьми» (Скл.). Особливо авторові слова при прямій мові, що цілком складається із звертання-речення або має його своїм компонентом, допомагають зрозуміти емоційно-спонукальний зміст вокативної конструкції, «підказують» її інтонування, сигналізуючи в такий спосіб про втілену в ньому експресію мовця. «*Марто!* — загрозливо озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулася убік» (Ст.); «Батько піднімає рушницю. Секунда, і станеться злочин. Дівчина кидається до батька і повишає на зброї з криком: — *Батьку...*» (Довж.); «Ти бачиш, батьку, оп'ять наша дівка кудись збирається. Тільки не до уроків.— *Катерино!* — Ну, добре, не піду вже» (133); «Оце зараз так і зроблю, на тракториста вивчусь. Модно й хороше це.— *Дочко!* — Що? Я рішила і все, не забороните» (24).

Звертання-речення, що виражають інші реакції мовців, їх глибинні переживання, настрої. Функції звертань-речень цієї групи настільки різні, що їх неможливо об'єднати якоюсь однією загальною ознакою. Це примушує розглядати їх диференційовано, за певними підгрупами (різновидами).

Одну з них становлять звертання-речення, що використовуються в ролі виразників радості мовців від зустрічі, часто несподіваної, або, навпаки, невдоволення нею, обурення і под. Ці протилежні емоції завжди уск-

ладнюються явним почуттям подиву мовців, який набуває різних градацій, неоднакового ступеня вияву. «Свирид наблизився до неї, зазірнув їй в обличчя та й пізнав Марію.— *Маріє!*..— сказав він тремтячим голосом і нервово скинув шапку з голови.— Жінка жажнулася, підійшла до Свирида і пильно глянула на нього.— *Свирид!*..— прошепотіла вона, подаючись назад.— *Маріє!*..— І враз сильним рухом роздер він свою шапку надвое й кинув її під ноги Марії.— Отак з моїм серцем!..— додав» (Ст.); «Він рішуче і зло ступає в темряву і ледве не налітає грудьми на жінчину постать.— *Дмитре!* — і чийсь теплі огрубілі пальці ніжно пробігають по його правій руці.— *Марто!* — пізнає по голосу і, примружившись, поволі оглядається навколо» (Ст.).

Функціонально близькі до таких звертань-речень синтаксичні побудови, що їх можна розглядати як окличні двоскладні неповні речення¹. Вони мають присудок у називному відмінку (при можливому вигуківі *a*) і якийсь невербалізований підмет-іменник (на зразок *це, це ж, то* і т. п.). Ці структури формуються в процесі пізнання, пригадування когось, вияву чого-небудь і, як правило, є несподіваним і раптовим наслідком одного з моментів цього процесу. Вони завжди сповнені внутрішньої експресії, що передається інтонацією, в якій нотки захоплення і подиву помітно поглинають звертальну енергію конструкції, напр.: «Петро напружився до куреня. Чорний чоловік якраз виходив із дверей, і очі їх стрілися: — *Жук!* — скрикнув Петро.— *Петро!* — пробасив Жук, і кинулись один одного обіймати, цілувати» (Мирн.); «Я чітко і ясно чую своє прізвище. Мене рвонуло до неї. Придивляюсь: *Тася!*» (Вас.); «І раптом Дмитро побачив Югину, Андрія, Ольгу.— *Таточку!* — скрикнула дівчинка і метнулася до нього» (Ст.).

До першої підгрупи звертань-речень примикають ті, що усталілись в інтимній чи напівінтимній сфері, виражаючи любов, ніжне або прихильне ставлення до особи: «*Марусе кохана!* — каже він, пригортаючи її» (Вовч.); «Чого б я ото вночі залізякою торохтів, під заборами блукав? — *Дядю!* — Ну що, дядю? — Весна ж!» (96).

Окремо стоять звертання-речення, що передають переляк, часто доповнений безнадією або глибоким болем

¹ Див. А. С. Попов, зазнач. праця, стор. 38—39.

від того, що трапилось: «Але Дмитрик випручується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серце.— *Матінко моя!* — кричить він.— *Матінко!*» (Коцюб.); «Дівча, покинуте матір'ю в дивовижному світлі куліс, побачивши червону мантію, майнуло геть, але знов опинилося біля негра.— *Мамо!* — Олдрідж завмер біля колони, але це ще більше налякало дівчинку...» (Ільч.); «...В кушах зупинився Андрій з пістолетом у руці.— *Тату!* — більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька» (Ст.); «*Михайле Михайловичу!* — Цить мені! Не лякай. Буде як буде.— *Михайле Михайловичу!* — Все, все» (44).

Іншою є підгрупа звертань-речень, які виражають докір, що подекуди виливається у невимовному горі: «— *Сину!* — Дмитро почув таке тоскне зітхання, що мимоволі й сам зітхнув» (Ст.).

Звичайним є паралельно-однорідне функціонування кількох звертань-речень: «*Валя! Кость! Вітя!* — розставляє широченно руки, мов їх усіх хоче обійняти» (Вас.); «І очі її, ще повні тремтячих сліз, раптом набули мигтучого сяйва, сліпучої радості, і вона загукала щодуху іншим: «*Броніслава! Радомир! Ян!*» (Гонч.).

Окрему щодо функції та лексичного значення групи звертань-речень становлять такі одиничні і розгорнуті, давніші і сучасні структури, що однаково адресуються всьому колективові, певній групі осіб. Це усталені в мові офіційні звертальні формули, що ними звичайно починається виступ-інформація, виступ-пояснення, промова, доповідь, звіт і т. п.— *Мої панове, сусіди і добродії!*.. — Тихо! тихо! пст! — загомоніло кругом і втихло» (Фр.); «Поправивши на голові скривавлений завій, він мовив до людей хорше, просте слово: — *Миряни!* — Шарудіння й ледве чутний поважливий гомін раптово вщухли» (Ільч.); «— *Товариші!* — Коробейник встала з місця» (Донч.); «— *Товариші!* — гукнув Іванов. Йому треба було зіп'ястись на щось, але поруч була лише діжка, підкочена Флегонтом, і він став на весільну діжку» (Смол.). Звертань-речення типу *Товариші! Громадяни! Люди!* кількісно найбільш поширені в офіційному мовленні. Проте до них раз у раз вдаються за найрізніших неофіційних умов, наприклад, у наперед непланованому зверненні до знайомих осіб або ж у непланованому і вимушеному зверненні до незнайомих, малознайомих і т. п.:

«Оксентій скинув шапку й гукнув:— *Люди!* — Окрик Оксентія почули на лану» (Смол.).

Функціонування звертань-речень суттєво залежить від лексичного оформлення. Відомо, що в офіційному мовленні військових неприпустиме звернення по імені. Тут вживаються (або вживалися раніше) лиш такі звертань-речення, які мають у своєму складі слово *товариш* або слово (слова) на означення звання (посади) і прізвище, або ж тільки назву звання чи прізвище. Саме вони виступають усталеними формулами команд і наказів, наприклад: «...— *Курсанте Духнович!* — Духнович розгублено озирнувся» (Гонч.); «— *Товаришу комсотні!* — звернулася Бетя до Самбірського.— А, ви до мене!» (Трубл.); «Шалено присадив [Хома] коня перед самим генералом, заступаючи від нього своїх їздових.— *Товаришу генерал!* — Перша машина влетіла на міст» (Гонч.).

[У формі звертань-речень може відбуватись короткочасний обмін репліками на початку зустрічі, що є для співрозмовників несподіваною, жаданою і відбувається за драматичної умови, на початку або в процесі розмови осіб, що виявляють взаємну прихильність, сердечність або безжурність, деяку грайливість чи іронію: «*Милий мій!* — скрикнула тоді жінка, побачивши його в гімнастсьорці.— *Радість моя!* — він їй» (112). «Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим на берег і кинувся до ніг батькові.— *Батьку мій!* — *Синку, Максиме!* — Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми» (Фр.); «*Ой Степаночку!*...— *Ой жіночко!*...— Та годі вам гратись, дітки, на роботу час» (164).

Зрідка звертання адресуються різним особам: «Згодом він уже бігає. Дослухається, чи не стогне знову Палазя. *Бідна донечко!*...— *Сестра!* — лине чийсь голос.— *Докторе!* — долучається другий» (Янов.).

Досить поширені (особливо в родинно-інтимному колі) здвоєні звертання-речення. В другому з них функція кваліфікації, емоційної оцінки переважає над власне звертальною функцією, яка для першого звертання-речення є основною. Це типові народні формули звертань батьків до дітей, як і навпаки, або до коханого (коханої) і т. п. «— Це я, мамо.— Хоче плечима зачепити двері, а вони знову налягають на нього.— *Марку!*.. *Дитино!* — аж тепер надривно скрикнула мати, ще не вірячи, що перед нею стоїть син...» (Ст.); «...Він таки схопив її за плечі і

притяг до себе: — *Орисю! Ластівко моя!..*» (Тют.); «—*Наталю! Голубонько!* — Вона припала до його» (Мирн.). Загалом такої ж фольклорної тональності сповнені звертання-речення іншої форми, але близького значення та функції. «—*Стефанику, мій Стефанику,* — промовила не своїм голосом» (Ярош.); «—*Братику мій ріднеський!* — скрикнула Маруся і обняла його рученятами» (Кв.-Осн.); «—*Миле моє! Любе моє! Світе мій ясний!* — нестямно промовляє Горпина, пригортаючи до лона своє дитя, цілує та милуючи» (Мирн.); «—*Любий мій! Милий мій!* — і руки її, як хміль коло тичини, в'ються коло Якової шиї» (Мирн.).

Цілком виправдані у метафоричному мовленні так звані риторичні, або художні, звертання-речення — різні найменування-звернення до певних виявів суспільного життя (наприклад, до вітчизни, партії і т. д.), до прийдешніх і минулих поколінь, померлих і міфічних осіб, об'єктів неживої природи. «Очі Черниша засвітилися і поглибшали. — *Мати Вітчизно!* — мимоволі вирвалося у нього по-юнацькому дзвінко й урочисто» (Гонч.).

Зробимо кілька підсумкових зауважень. Історично звертання-речення походять від звичайних звертань (у давньоруській мові вони мали форму вокатива)¹ і служать для вираження певних взаємних стосунків між особою, що звертається, та особою (зрідка істотою взагалі чи художньо уособленим предметом), якої стосується звернення. Звертання-речення мають не тільки обмежене морфологічне вираження (кличний і називний відмінки), але й лексичне. Хоча їх функцію в принципі може виконувати будь-який іменник з матеріальним значенням і навіть деякі типи абстрактних іменників у сполученні з прикметником, займенником (*Красо моя! Щастя моє миле!* — у мовленні закоханих і т. п.), усе ж цілком природні і тому часто простежувані звертання-речення виражаються дуже вузькою групою слів. Це — власні назви людей; назви спорідненості і свояцтва, часто в суфікально-мобрамленні (*мати, батько, тато, син, дочка, брат, сестра, дід, баба, внук, правнук, чоловік, жінка, дружина, дядько, тітка, зять, теща, свекруха, тесть, племінник, невістка*); узагальнені назви, що містять соціальну оцінку особи: позитивну (*комуніст, товариш, друг, партієць*) чи

негативну (*реакціонер, буржуй, пан, поміщик*); різну оцінку особи за її характером, вдачею, поведінкою (*герой, трудівник, боягуз, нероба*); узагальнені назви типу (*громадянин, земляк*); назви осіб за їх професією, посадою, званням, родом діяльності, національністю і віком (*вчитель, професор, лікар, директор, лейтенант, росіянин*) та ін.

В сучасному усно-розмовному мовленні, на деяку відміну від його писемної форми, звертання-речення і звичайні звертання виражаються самою тільки формою імені по батькові, формою, що здавна побутує в народній мові, особливо у діалектно забарвленому мовленні жителів сіл. «*Олексійович!* — А? — Що там чує про загальні збори?» (17); «*Хведоровна!* — Ну, кажи! — Скажи, як тебе по батькові» (18); пор. звичайні звертання: «*Сергіївна!* А у вас вишні? Дайте!» (120); «*Ти мені, Гаврилівна,* отут ще тясемкою зелененькою оброби» (141); «*У вас лекція, Радіонівна, да?*» (53); «*Семеновичу,* що, сьогодні вже почали косити траву на острові?» (13); «*Подай, Михайлівна, борщ!*» (18).

Наші матеріали засвідчують явне переважання форми кличного відмінка у мовленні сільської людності, особливо корінних мешканців сіл, і майже однакову активність обох форм відмінків — кличного та називного — у мовленні інтелігенції, звичайно, коли не брати до уваги цілком можливого і виразного порушення цієї пропорції у багатьох індивідуальних мовленнях.

Звертання-речення, крім функції звертання до особи, ще виступають виразниками більш або менш глибоких внутрішніх переживань. Вони завжди містять у собі якийсь додатковий відтінок (співчуття, захоплення, подив, настійне прохання, невдоволення, докір, обурення, пересторогу, відчай і т. п.), яким звертальне значення конструкції ускладнюється чи навіть помітно витісняється, як, наприклад, у таких випадках: «*Катя молилась за батька, за маму, за Олю-сестричку, коли ззаду шепнув хтось їй одне тільки знайоме слово:— Серденько!*» (Ільч.); «*Дід простяг руки, обмацав Гапочку й помалу притулив до своїх грудей.— Моя дитинонько!..* — Гапочка відчула, як їй на руки рясно-рясно стали падати холодні дідові сльози» (Янов.).

Звертання до тварин, особливо свійських, теж можуть набувати форми звертання-речення, служачи мовним сигналом впливу на них. Функція таких утворень — спону-

¹ Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, М., 1959, стор. 277.

кальна і проявляється вона, звісна річ, в інтонації. «—Лиско! — гукнув Чіпка.— Лиско підведе, нехотя, голову, подивиться на Чіпку і знову кладе її на ноги...» (Мирн.); «Грицько таки забіг уперед. Бичок став і, мотаючи головою, грізно подивився на його.— *Бицю, бицю!* — кликнув той.— Бичок товсто загув, мов сердито гримнув — не лизь! — І наставив молоді ріжки.— *Бицю!* — роздався біля бичка голос Івасів. Бичок повернув голову» (Мирн.).

Звертання-речення функціонують як комунікативно рівноправні з реченням виражальні засоби мовлення, через що більшість учених вважає їх реченнями. О. О. Шахматов, а з сучасних граматистів І. К. Кучеренко¹ відносять їх до односкладних структур, а всі інші, здається, оминають це питання, кваліфікують звертання-речення як своєрідні і самостійні спонукально-окличні речення (О. М. Фінкель, М. М. Баженов, Є. М. Галкіна-Федорук, О. Г. Руднев, Б. М. Кулик та ін.) розглядаючи їх у темі «Звертання». Тому потрібні додаткові наукові зусилля для того, щоб з усією повнотою визначити природу звертань-речень, а значить, і їх місце серед інших структур мови.

З нашого погляду, є все-таки істотні підстави для того, щоб розглядати звертання-речення як своєрідні еквіваленти (замінники) речення, як такі синтаксичні одиниці мови і мовлення, що знаходяться поза межами як двоскладних речень, так і односкладних. Адже вони скільки-небудь відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної та граматичної основи двоскладного чи односкладного речення. Наявний у звертаннях-реченнях єдиний іменниковий член (у формі кличного або називного відмінка) не можна вважати ні підметом або присудком двоскладного речення, ні головним членом односкладного. Тільки дуже умовно, зважаючи на деяку розчленованість думки, почуття, що її виражають звертання-речення, вони тою чи іншою мірою можуть наближатися до речень двоскладних або односкладних, не переходячи в їхню групу. Ще звернемося до прикладу: «*Мамо!* — скрикнула Христя.— Пріська підвела голову, глянула на дочку, болісно, прикро подивилась... Христю аж обдало холодом від того погляду» (Мирн.). Перебуваючи в збудженому стані, Христя, можливо, вклала у звертальну конструкцію дум-

ку-судження «*Мамо, ви не побивайтесь!*», а можливо, «*Мамо, перестаньте!*», «*Мамо, як вам не соромно таке казати!*». В першому випадку зміст речення-звертання адекватний змістові двоскладного речення, в другому і третьому — односкладного. Але, природно, таке тлумачення є досить довільним, бо в реченні-звертанні зміст думки-почуття не відтворюється безпосередньо в членах речення. Його своєрідним показником є лише інтонація і конкретні обставини мовлення. В цьому — ще один доказ того, що звертальні конструкції слід вважати не реченнями — односкладними чи двоскладними, а лише їх своєрідними еквівалентами, функціональними замінниками.

¹ І. К. Кучеренко, зазнач. праця, стор. 70 та ін.

ВИСНОВКИ

Розмовний стиль сучасної української літературної мови комунікативно обслуговує побутові сфери життя носіїв української мови, маючи для цього переважно усну та писемну, діалогічну та монологічну форми вияву, а також комплекс своєрідних мовних властивостей у граматичній будові, лексиці, навіть у фонетиці і ритмо-мелодиці, за якими протиставляється іншим мовно-функціональним різновидам (публіцистичному, науковому, офіційно-діловому і т. д.) і в той же час об'єднується з ними в одній цілості, якою виступає вся система української літературної мови.

З-поміж численних своєрідних явищ, притаманних синтаксису українського розмовного мовлення, на безперечну увагу заслуговують ті, що виявляються на рівні загальної категорії речення — повного й неповного, а також на рівні його різних функціональних замінників.

У межах двоскладного й односкладного повного речення, різнотипних займенникових конструкцій, у сфері розмовної фразеології впадає в око багатогранність форм мовного виразу, підкреслена невимушеність і ситуативність їх функціонування, велика насиченість службовими елементами. Розгалуженим є синтаксичний аналітизм членів речення, передусім присудка двоскладного речення та предикативної основи речення односкладного; немало своєрідного також простежується в інших (у неаналітично скомпонованих) формах членів речення.

Досить виразно специфіка розмовного синтаксису виявляється в структурах неповного речення, у приєднувальних конструкціях та в еквівалентах речення. Стилістичні якості цих побудов виявляються не тільки в їх лексичному складі і загальній організації зв'язного висловлення, а й у властивій цим структурам внутрішній сутності. Наприклад, неповні речення характеризуються перерваністю синтаксичних зв'язків між членами речення,

перерваністю, яка зумовлюється пропуском членів (члена) речення. Цією перерваністю також пояснюються цілком очевидні ритмомелодійні ознаки неповного речення, пов'язані з ним міміко-жестові засоби. Вони й надають мовленню, що для нього характерна еліптичність у побудові, значного лаконізму, а разом з ним у багатьох випадках також і динамізму, енергійності, конче потрібних для яскравого, рельєфного змалювання явищ і подій як за умов усного обміну думками (найбільш часті випадки), так і писемного, зокрема літературно-художнього. В цьому останньому випадку характер уживання неповних речень також зумовлюється жанром твору, своєрідною мовно-стилістичною естетикою письменника, особливостями його творчої манери, уподобаннями й художніми смаками.

Цілком органічними для розмовного мовлення є так звані еквіваленти речення (слово-речення різних типів, незакінчені структури і звертання-речення). Всі вони продуктивні, часто вживані, повністю ситуативні і невичерпно багаті щодо виконуваних функцій, вияв яких завжди потребує відповідного інтонування, а досить часто також і жестово-мімічних засобів.

Безсумнівною є загальна тотожність синтаксичної будови розмовного мовлення в усній та писемній формі, що вагомо скріплює єдність всієї мовної системи. Найвні відміни більше простежуються на інших мовних рівнях — фонетичному, акцентуаційному, лексичному, морфологічному і т. д. Розмовне мовлення — багатюще джерело вивчення загальної мови. Наступні дослідження забезпечать повніший опис його структури, лексичного складу і т. д., а значить, і належне осмислення властивих йому якостей.

- К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, К., 1959.
 В. І. Ленін, Твори, т. 14, К., 1953.
 В. І. Ленін, Твори, т. 20, К., 1954.
 В. І. Ленін, Твори, т. 38, К., 1955.
 П. Адамец, Порядок слов в современном русском языке, 1966.
 Б. П. Ардентов, Русский синтаксис, вып. 1, Кишинев, 1969.
 О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян, Современные синтаксические теории, М., 1963.
 Ш. Балли, Французская стилистика, М., 1961.
 Д. Х. Баранник, Усний монолог, Дніпропетровськ, 1969.
 Н. И. Бахмутова, Употребление некоторых наиболее частотных глаголов в разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.
 Я. Белич и др., К вопросу об обиходно-разговорном чешском языке и его отношении к литературному чешскому языку.— ВЯ, 1961, № 1.
 І. К. Білодід, Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства.— «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965.
 І. К. Білодід, Стилистичне збагачення українського усного літературного мовлення.— «Українське усне літературне мовлення», К., 1967.
 І. К. Білодід, Проблеми сучасного життя мови.— «Усне побутове літературне мовлення», К., 1970.
 П. Г. Богатырев, О языке славянских народных песен в его отношении к диалектной речи.— ВЯ, 1962, № 3.
 Р. А. Будагов, К вопросу о языковых стилях.— ВЯ, 1954, № 3.
 Л. А. Булаховський, Питання синтаксису простого речення в українській мові.— «Дослідження з синтаксису української мови», К., 1958.
 Ю. В. Ванников, Т. Р. Котляр, Вопросы строения предложения, Саратов, 1960.
 Ю. Ванников и И. Абдалян, Экспериментальные исследования членения разговорной речи на дискретные интонационно-смысловые единицы (фразы).— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.
 Т. А. Василенко и Т. И. Кольцова, Некоторые лексические особенности разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.
 А. Н. Васильева, Материалы для изучения разговорной речи, М., 1967.
 В. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947.

Т. Г. Винокур, К характеристике понятия «разговорная речь».— РЯНШ, 1965, № 2.

Т. Г. Винокур, Стилистическое развитие современной русской разговорной речи.— «Развитие функциональных стилей современного русского языка», М., 1968.

Т. Вишнякова, О некоторых проблемах обучения разговорной речи.— РЯНШ, 1965, № 3.

Т. Вишнякова, Некоторые особенности употребления полных прилагательных в разговорной речи.— РЯНШ, 1967, № 1.

В. И. Водовозов, Формы предложений в русском народном языке.— «Учитель», 1866, т. VI, № 15 и 16.

Е. М. Галкина-Федорук, Безличные предложения в современном русском языке, М., 1958.

И. Р. Гальперин, К проблеме дифференциации стилей речи.— «Проблемы современной филологии», М., 1965.

А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, ч. 2, Синтаксис, М., 1958.

А. И. Германович, Междометия русского языка, К., 1966.

А. И. Германович, Звуковые жесты (Этюд о разговорной речи).— «Вопросы теории и истории языка», Л., 1969.

Н. В. Глаголев, Языковая экономия и языковая избыточность в синтаксисе разговорной речи. Автореф. канд. дисс., М., 1967.

И. П. Глотова, Семантическая конденсация в разговорной речи.— «Язык и общество», вып. 2, Саратов, 1970.

Б. Н. Головин, О стилях языка и их изучении.— РЯШ, 1968, № 4.

А. П. Грищенко, Напряги досліджень з усного мовлення в сучасному мовознавстві.— «Мовознавство», 1968, № 5.

В. Гумбольдт, О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Введение во всеобщее языкознание, СПб., 1859.

П. Н. Денисов и В. Г. Костомаров, Стилистическая дифференциация лексики и проблема разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

А. И. Долгих, К вопросу об изобразительных возможностях синтаксиса русской разговорной речи.— «Русский язык. Диалектология, методика», Орел, 1962.

М. А. Жовтобрюх, Пути сближения устной и письменной разновидностей литературной речи, М., 1970.

А. П. Журавлев, О некоторых отличиях живой разговорной речи от стилизованной.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

Е. А. Земская, Русская разговорная речь (проспект), М., 1968.

Е. Иванчикова, Синтаксические приметы разговорной речи в современной публицистике.— РЯНШ, 1965, № 4.

И. С. Ильинская, О языковых и неязыковых стилистических средствах.— ВЯ, 1954, № 5.

Н. П. Карпов, Особенности структуры разговорной речи.— «Структурные особенности разговорной речи», Иркутск, 1963.

Р. Р. Каспранский, К вопросу о компенсации эллипсом в речевом сообщении.— «Ученые записки Горьковского педагогического института иностранных языков», вып. 36, ч. I, 1970.

Л. С. Ковтун, Лексические нормы русского языка и разговорная речь.— «Современная русская лексикология», М., 1966.

Л. С. Ковтун, Из истории русской разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

К. Кожевникова, О. Кафрова, Лингвистическая и педагогическая проблематика разговорного стиля.— РЯНШ, 1966, № 2.

К. Кожевникова, К вопросу художественного воспроизведения высказываний повседневной устной речи в литературном языке.— «Сеškoslovenska gusistika», 1965, 2.

В. Костомаров, Разговорная речь: определение и роль в преподавании.— РЯНШ, 1965, № 1.

В. Костомаров, К итогам дискуссии о разговорной речи.— РЯНШ, 1966, № 6.

Н. И. Кузнецова, Атрибутивные словосочетания в разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

Т. А. Ладженская, Анализ устной речи учащихся V—VIII классов, М., 1963.

О. А. Лаптева, О структурных компонентах разговорной речи.— РЯНШ, 1965, № 5.

О. А. Лаптева, Изучение русской разговорной речи в отечественном языкознании последних лет.— ВЯ, 1967, № 1.

О. А. Лаптева, К вопросу о месте современной русской устно-разговорной речи в кругу явлений литературного языка.— «Русский язык за рубежом», 1968, № 1.

О. А. Лаптева, Общие устно-речевые синтаксические явления литературного языка и диалектов.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

Г. Лескис, Функциональная дифференциация стилей.— РЯНШ, 1970, № 3.

А. М. Ломов, Письменные эквиваленты разговорных конструкций в языке газет.— «Известия Воронежского гос. пед. ин-та», т. 68, 1969.

Т. П. Ломтев, Основы синтаксиса современного русского языка, М., 1958.

Н. С. Ляпидевская, К вопросу об изучении разговорно-диалогической речи.— «Ученые записки Московского гос. пед. ин-та», 1965, № 326.

Ю. Марков, Т. Вишнякова, Русская разговорная речь: 1200 наиболее употребительных слов.— РЯНШ, 1965, № 6.

В. Мотш, К вопросу об отношении между устным и письменным языком.— ВЯ, 1963, № 1.

Т. М. Николаева, Письменная речь и специфика ее изучения.— ВЯ, 1961, № 3.

А. А. Никольский, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, Душанбе, 1964.

М. В. Панов, О стилях произношения.— «Развитие современного русского языка», М., 1963.

А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956.

А. А. Потеня, Из записок по русской грамматике, М., т. III, 1968.

Н. Н. Прокопович, Словосочетание в современном русском литературном языке, М., 1966.

И. П. Распопов, Строение простого предложения в современном русском языке, М., 1970.

П. Сгалл, Обиходно-разговорный чешский язык.— ВЯ, 1960, № 2.

И. А. Сизова, Что такое синтаксис, М., 1966.

О. Б. Сиротинина, Порядок слов в русском языке, Саратов, 1965.

О. Б. Сиротинина, Разговорная речь. (Определение понятия, основные проблемы).— «Вопросы социальной лингвистики», Л., 1969.

О. Б. Сиротинина, Разговорная речь и разговорный стиль.— «Ученые записки Московского гос. пед. ин-та», 1969, № 341.

О. Б. Сиротинина и др., Некоторые синтаксические особенности разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

Б. В. Славутинский, Некоторые особенности разговорной речи как результат взаимодействия коммуникативных функций языка и уровней языковой структуры.— «Ученые записки Калининского гос. пед. ин-та», т. 83, 1970.

А. И. Смирницкий, Синтаксис английского языка, М., 1957.

Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, М., 1933.

Г. М. Чумаков, Монолог и диалог.— «Наукові записки Сло-в'янського педінституту», т. II, вип. II, 1957.

А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953.

А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, М., 1941.

Н. Ю. Шведова, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960.

Е. Н. Ширяев, Связи свободного соединения между предикативными конструкциями в разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

Д. Шмелев, О некоторых особенностях употребления вопросительных местоимений и наречий в разговорной речи.— РЯНШ, 1959, № 6.

Т. В. Шустикова, К вопросу об интонации русской разговорной речи.— «Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, М., 1957.

В. И. Юннев, О соотношении устной и письменной форм речи.— «Иностр. языки в школе», 1966, № 2.

В. С. Юрченко, Функционально-структурные типы фразы (На материале русской разговорной речи), Автореф. канд. дисс., Саратов, 1963.

Р. О. Якобсон, О соотношении между песенной и разговорной народной речью.— 1962, № 3.

Л. П. Якубинский, О диалогической речи.— «Русская речь», т. I, ч. 2, 1923.

«Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950.

«Вопросы грамматического строя», М., 1955.

«Грамматика русского языка», т. II, ч. 2, 1960.

«Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965.

«Исследования по синтаксису русского литературного языка», М., 1956.

«Исследования по общей теории грамматики», М., 1968.

«Исследования по современному русскому языку». — «Сб. статей, посвященный памяти проф. Е. М. Галкиной-Федорук», М., 1970.

«Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка», М., 1966.

✓ «Проблемы фразеологии», М.—Л., 1964.

✓ «Развитие синтаксиса современного русского языка», М., 1968.

«Развитие функциональных стилей современного русского языка», М., 1968.

«Русская разговорная речь», Саратов, 1970.

«Русский язык. Грамматические исследования», М., 1967.

«Тезисы докладов к межвузовской конференции», Горький, 1966, 1968.

«Українське усне літературне мовлення», К., 1967.

«Українське побутове літературне мовлення», К., 1970.

Показчик населених пунктів, у яких записано зразки усно-розмовного мовлення

Полтавська область

1. Засулля, Лохвицький р-н
2. Солониця, Лубенський р-н
3. Вишняки, Хорольський р-н
4. Говтва, Козельщинський р-н
5. Великі Сорочинці, Миргородський р-н
6. Василівка, Полтавський р-н
8. Білоцерківка, Великобагачанський р-н
12. Броварки, Глобинський р-н
13. Стасі, Диканський р-н
14. Пузиково, Глобинський р-н
15. Кириаківка, Глобинський р-н
16. Миргород, Миргородський р-н
18. Писаревщина, Диканський р-н
19. Запсілля, Кременчуцький р-н
20. Дашківка, Кобеляцький р-н
23. Бовбасівка, Хорольський р-н
24. Новооріхівка, Лубенський р-н
25. Баясне, Диканський р-н
28. Веприк, Гадяцький р-н
30. Заруддя, Кременчуцький р-н
31. Пронозівка, Глобинський р-н
32. Суха Маячка, Новосанжарський р-н
33. Мар'янівка, Карлівський р-н
35. Шенгури, Кобеляцький р-н
37. Денисівка, Оржицький р-н
38. Садки, Кременчуцький р-н
40. Ковтуни, Хорольський р-н
41. Старі Санжари, Новосанжарський р-н
42. Глибока Долина, Гадяцький р-н
43. Тукали, Семенівський р-н
45. Бондарі, Чорнухинський р-н
46. Райозеро, Оржицький р-н
47. Комендантівка, Кобеляцький р-н
48. Василівка, Чутівський р-н
49. Демидівка, Кременчуцький р-н
50. Стайки, Хорольський р-н
52. Великий Байрак, Миргородський р-н
53. Опішня, Зіньківський р-н
54. Свічківка, Лубенський р-н
55. Ступки, Зіньківський р-н
56. Червонозаводське, Лохвицький р-н
58. Остапівка, Миргородський р-н
59. Воронинці, Оржицький р-н
60. Терещанки, Котелевський р-н
62. Новоавраїмка, Хорольський р-н
63. Зубівка, Миргородський р-н
64. Мелехи, Чорнухинський р-н
66. Суха Маячка, Новосанжарський р-н
68. Григорівка, Гребінківський р-н
69. Нижні Млини, Полтавський р-н
70. Кандибівка, Оржицький р-н
72. Сватки, Гадяцький р-н
73. Воскобійники, Шишацький р-н
76. Гайове, Кобеляцький р-н
77. Каленики, Решетилівський р-н
78. Трубайці, Хорольський р-н
79. Круглик, Лубенський р-н
80. Старичківка, Машівський р-н
82. Кременчук
83. Пришиб, Шишацький р-н
84. Поділ, Великобагачанський р-н
85. Кононівка, Лубенський р-н
86. Бобрівник, Зіньківський р-н
87. Литвяки, Лубенський р-н
89. Гриньки, Глобинський р-н
90. Полтава
91. Шевченкове, Карлівський р-н
93. Кобеляки, Кобеляцький р-н
94. Старий Калкаїв, Семенівський р-н

95. Пирятин, Пирятинський р-н
 97. Шилівка, Зіньківський р-н
 98. Єрки, Миргородський р-н
 99. Лелюхівка, Новосанжарський р-н
 100. Сакалівка, Миргородський р-н
 101. Романи, Зіньківський р-н
 102. Хирівка, Лохвицький р-н
 104. Сухе, Кобеляцький р-н
 105. Сагайдак, Шишацький р-н
 106. Лубни, Лубенський р-н
 107. Тростянець, Полтавський р-н
 108. Кузьменки, Кременчуцький р-н
 110. Нові Санжари, Новосанжарський р-н
 111. Коновалівка, Карлівський р-н
 114. Вовчик, Лубенський р-н
 115. Іванівка, Кобеляцький р-н
 116. Козлівщина, Котелевський р-н
 117. Кам'яні Потопи, Кременчуцький р-н
 119. Великий Перевіз, Шишацький р-н
 121. Зіньків, Зіньківський р-н
 122. Глобине, Глобинський р-н
 124. Ставкове, Зіньківський р-н
 125. Вербки, Семенівський р-н
 127. Качанове, Гадяцький р-н
 129. Краснознаменка, Гадяцький р-н
 130. Рокита, Великобагачанський р-н
 135. Горошино, Семенівський р-н
 136. Ковалівка, Шишацький р-н
 137. Сари, Гадяцький р-н
 141. Грушине, Хорольський р-н
 146. Бреусівка, Козельщинський р-н
 147. Великі Крипки, Глобинський р-н
 148. Піски, Козельщинський р-н
 149. Греблі, Семенівський р-н
 150. Братешки, Решетилівський р-н
 156. Бутенки, Кобеляцький р-н
 157. Шишаки, Шишацький р-н
 160. Лохвиця, Лохвицький р-н
 162. Новаки, Лубенський р-н
 163. Скоробагатки, Лохвицький р-н
 168. Сухорабівка, Решетилівський р-н
 170. Клепачі, Лубенський р-н
 180. Яреськи, Шишацький р-н
 184. Федорівка, Чутівський р-н
 189. Павлівка, Машівський р-н
 190. Шевченки, Глобинський р-н
 192. Пристанційне, Новосанжарський р-н
 198. Ланна, Карлівський р-н
 200. Чернишівка, Шишацький р-н
 208. Федоренки, Кременчуцький р-н
 210. Бригадирівка, Хорольський р-н
 213. Брисі, Лохвицький р-н
 219. Балясне, Диканьський р-н
 220. Дячкове, Диканьський р-н
 222. Котовське, Кобеляцький р-н
 223. Кунцеве, Новосанжарський р-н
 224. Малі Млини, Зіньківський р-н
 225. Ключниківка, Миргородський р-н
 226. Гребінка, Гребінківський р-н
 227. Диканька, Диканьський р-н
 228. Першотравневе, Зіньківський р-н
 229. Білики, Кобеляцький р-н
 230. Котельва, Котелевський р-н
 231. Павлівщина, Гребінківський р-н
 232. Високе, Зіньківський р-н
 233. Крячківка, Пирятинський р-н
 234. Березоточа, Лубенський р-н
 235. Ждани, Лубенський р-н
 236. Шепелівка, Глобинський р-н
 237. Вишневе, Великобагачанський р-н
 238. Бутівці, Хорольський р-н
 239. Богданівка, Новосанжарський р-н
 240. Ряски, Машівський р-н
 241. Яблуневе, Оржицький р-н
 245. Судіївка, Полтавський р-н
 246. Білецьківка, Кременчуцький р-н
 247. Сенча, Лохвицький р-н
 248. Луценки, Лохвицький р-н
 250. В'язівка, Лубенський р-н
 251. Семенівка, Семенівський р-н
 252. Мар'яничі, Миргородський р-н
 253. Єлизаветівка, Диканьський р-н
 254. Саранчівка, Зіньківський р-н
 255. Хомутець, Миргородський р-н
 256. Савинці, Оржицький р-н
 258. Мирони, Семенівський р-н
 261. Чутівка, Оржицький р-н
 264. Рашівка, Гадяцький р-н
 265. Дмитрівка, Кобеляцький р-н
 267. Вільхуватка, Кобеляцький р-н
 269. Базилівщина, Машівський р-н
 271. Гоголеве, Шишацький р-н
 273. Смотрики, Пирятинський р-н
 275. Петрівка, Глобинський р-н
 279. Худолівка, Семенівський р-н
 281. Чапаївка, Козельщинський р-н
 282. Максимівка, Гадяцький р-н
 283. Артемівка, Чутівський р-н
 288. Градизьк, Глобинський р-н
 289. Мала Нехвороша, Машівський р-н
 292. Решетники, Новосанжарський р-н
 293. Броварки, Гадяцький р-н
 294. Тарасівка, Гребінківський р-н
 295. Хорол, Хорольський р-н
 296. Бірки, Зіньківський р-н
 297. Біляки, Семенівський р-н
 298. Ромодан, Миргородський р-н
 300. Левченки, Зіньківський р-н
 303. Михнівці, Лубенський р-н
 304. Стадні, Лубенський р-н
 305. Супрунівка, Полтавський р-н
 307. Мацьківці, Лубенський р-н
 308. Довгалівка, Миргородський р-н
 309. Трудовик, Козельщинський р-н
 311. Байрак, Диканьський р-н
 315. Терешки, Решетилівський р-н
 319. Селещина, Машівський р-н
 322. Римарівка, Гадяцький р-н
 323. Покровська Багачка, Хорольський р-н
 324. Халтурине, Карлівський р-н
 325. Покровське, Зіньківський р-н
 326. Яблунівка, Лохвицький р-н
 328. Перше Травня, Гребінківський р-н
 329. Коновалівка, Машівський р-н
 331. Чевельча, Оржицький р-н
 332. Абазівка, Полтавський р-н
 333. Запсілля, Великобагачанський р-н
 336. Прилипки, Кременчуцький р-н
 337. Халепці, Лубенський р-н
 340. Орхівка, Лубенський р-н
 341. Максимівка, Кременчуцький р-н
 344. Каплинці, Пирятинський р-н
 345. Власівка, Зіньківський р-н
 346. Сухоносівка, Чорнухинський р-н
 348. Попівка, Миргородський р-н
 349. Фрунзівка, Глобинський р-н
 351. Солонці, Миргородський р-н
 352. Зачепилівка, Новосанжарський р-н
 353. Рудка, Гребінківський р-н
 354. Заріг, Оржицький р-н
 355. Тройняки, Семенівський р-н
 357. Мусіївка, Хорольський р-н
 358. Нехвороша, Новосанжарський р-н
 360. Новоселівка, Гадяцький р-н
 361. Жоржівка, Шишацький р-н
 362. Рокитне-Донівка, Кременчуцький р-н
 363. Козуби, Новосанжарський р-н
 364. Флорівка, Чутівський р-н
 365. Більськ, Котелевський р-н
 377. Максимівка, Карлівський р-н

Дніпропетровська область

65. Долинське, Дніпропетровський р-н
 67. Пушкарівка, П'ятихатський р-н
 74. Заріччя, Верхньодніпровський р-н
 92. Миколаївка, Верхньодніпровський р-н
 109. Чумаки, Дніпропетровський р-н
 120. Зелений Гай, Васильківський р-н
 128. Письменне, Васильківський р-н
 132. Лозуватка, Криворізький р-н
 143. Миколаївка, Царичанський р-н
 155. Попасне, Новомосковський р-н
 167. Жовтневе, Криничанський р-н

181. Йосипівка,
Магдалинівський р-н
203. Новохортиця, Софіївський р-н
214. Новов'язівське,
Павлоградський р-н
218. Іларіонове,
Синельниківський р-н
290. Миколаївка,
Петропавлівський р-н
291. Єлизаветівка,
Царичанський р-н
299. Преображенка,
Царичанський р-н
301. Щорськ, Криничанський р-н
302. Новоселівка,
Криничанський р-н
310. Жовтневе, Софіївський р-н
312. Бабайківка,
Царичанський р-н
313. Ляшківка, Царичанський р-н
343. Комісарівка,
П'ятихатський р-н
368. Троїцьке,
Павлоградський р-н
373. Перещепине,
Новомосковський р-н
378. Василівка,
Новомосковський р-н

Кіровоградська область

17. Піщаний Брід,
Добровеличківський р-н
34. Олексіївка,
Бобринецький р-н
51. Гайворон, Гайворонський р-н
71. Іванівка, Долинський р-н
96. Онуфріївка,
Онуфріївський р-н
139. Дібрівка,
Маловисківський р-н
161. Новоукраїнка,
Новоукраїнський р-н
183. Новоустинівка,
Долинський р-н
186. Павлиш, Онуфріївський р-н
206. Котовське,
Голованівський р-н
314. Підгайці,
Кіровоградський р-н
316. Вільшанка,
Новоархангельський р-н

Київська область

11. Яготин, Яготинський р-н
21. Капустинці, Яготинський р-н

26. Баришівка, Баришівський р-н
39. Дернівка, Баришівський р-н
44. Лехнівка, Баришівський р-н
57. Бортники, Фастівський р-н
75. Озерна, Білоцерківський р-н
81. Піщана, Білоцерківський р-н
103. Вільшанка,
Васильківський р-н
112. Розкопанці, Миронівський р-н
118. Русанів, Броварський р-н
126. Рокитне, Рокитянський р-н
131. Яблунівка,
Білоцерківський р-н
138. Мар'янівка,
Васильківський р-н
142. Бобрік, Броварський р-н
149. Горбані,
Переяслав-Хмельницький р-н
151. Ташань,
Переяслав-Хмельницький р-н
164. Гребінки,
Васильківський р-н
182. Білогородка,
Киево-Святошинський р-н
201. Зеленки, Миронівський р-н
205. Київ
209. Переяслав,
Переяслав-Хмельницький р-н
224. Мостище, Фастівський р-н
242. Лемешівка, Яготинський р-н
243. Нова Ортиця,
Яготинський р-н
244. Фарбоване, Яготинський р-н

Черкаська область

9. Гельмязівка,
Золотоніський р-н
10. Велика Бурімка,
Чернобаївський р-н
139. Золотоноша,
Золотоніський р-н
154. Ташлик, Смілянський р-н
187. Канів, Канівський р-н
188. Стеблів,
Корсунь-Шевченківський р-н
191. Кам'янка, Смілянський р-н
193. Жаботин, Смілянський р-н
204. Чигирин, Чигиринський р-н
205. Лисича Балка,
Шполянський р-н
212. Звенигородка,
Звенигородський р-н
216. Дахнівка, Черкаський р-н
217. Васильків, Шполянський р-н
262. Житники, Жашківський р-н

268. Погреби, Драбівський р-н
270. Тихий Хутір,
Жашківський р-н
272. Вербівка,
Звенигородський р-н
274. Піщане, Золотоніський р-н
276. Прохорівка, Канівський р-н
277. Хмільна, Канівський р-н
278. Городище,
Корсунь-Шевченківський р-н
280. Моринці,
Корсунь-Шевченківський р-н
284. Городецьке, Уманський р-н
285. Полянецьке, Уманський р-н
287. Юрківка, Уманський р-н
380. Руська Поляна,
Черкаський р-н
381. Стецівка, Чигиринський р-н
382. Суботів, Чигиринський р-н

Харківська область

7. Верхня Самара,
Близнюківський р-н
29. Кірове, Близнюківський р-н
61. Сидоренкове, Балківський р-н
88. Софіївка, Близнюківський р-н
113. Павлівка Друга,
Лозівський р-н
123. Підвисоке, Ізюмський р-н
152. Кияни, Богодухівський р-н
153. Базаліївка, Чугуївський р-н
165. Безруки, Золочівський р-н
166. Новопавлівка,
Красноградський р-н
185. Красноград,
Красноградський р-н
194. Коротич, Харківський р-н
202. Велика Лихівка,
Валківський р-н
211. Кам'янка, Ізюмський р-н
225. Софіївка,
Красноградський р-н
249. Уплатне,
Близнюківський р-н
257. Попівка, Красноградський р-н
259. Гришівка,
Сахновщинський р-н
260. Артільне, Лозівський р-н
263. Марєфа, Харківський р-н
266. Без'мятежне,
Шевченківський р-н

Вінницька область

27. Літин, Літинський р-н
134. Грабовець, Немирівський р-н

145. Заболотне,
Крижопільський р-н
158. Козятин, Козятинський р-н
171. Малинівка, Літинський р-н
178. Варварівка, Іллінецький р-н
195. Збараж, Козятинський р-н
197. Михайлівка,
Гайсинський р-н
199. Кашперівка,
Козятинський р-н
207. Рівне,
Мурованокуриловецький р-н
215. Марксове,
Немирівський р-н
249. Мервинці,
Могилів-Подільський р-н
306. Вінниця
317. Гунча, Гайсинський р-н
318. Носківці, Жмеринський р-н
320. Сошанське, Козятинський р-н
330. Жигалівка,
Калинівський р-н
334. Войнашівка, Барський р-н
335. Попелюхи, Мурованокурило-
вецький р-н
338. Некрасове, Вінницький р-н
339. Гушинці, Калинівський р-н

Сумська область

22. Пінанка, Краснопільський р-н
380. Запсілля,
Краснопільський р-н
382. Андріївка, Роменський р-н
383. Коржі, Роменський р-н

Миколаївська область

36. Ульянове,
Веселинівський р-н
179. Дмитро-Білівка,
Казанківський р-н
356. Болеславчик,
Первомайський р-н
375. Грушівка, Первомайський р-н

Інші області

359. Андрієво-Іванівка,
Миколаївський р-н,
Одеська область.
371. Переяслівка, Ніжинський р-н,
Чернігівська обл.
372. Полонне, Полонський р-н,
Хмельницька обл.
374. Бахмач, Бахмацький р-н,
Чернігівська обл.
376. Лукашеве, Запорізький р-н,
Запорізька обл.

Список скорочень прізвищ авторів,
з творів яких наведені приклади-ілюстрації

Авт.— П. Ф. Автомонов
Багм.— І. А. Багмут
Бажан.— М. П. Бажан
Барв.— Ганна Барвінок
Баш.— Я. В. Баш
Д. Бедз.— Д. І. Бедзик
Ю. Бедз.— Ю. Д. Бедзик
Бич.— В. В. Бичко
Біл.— Д. Г. Білоус
Бойко.— Г. П. Бойко
Бойч.— О. М. Бойченко
Бор.— Л. І. Боровиковський
Браз.— Л. П. Бразов
Брат.— Р. А. Братунь
Вас.— С. В. Васильченко
Вирг.— І. О. Вирган
Виш.— Остап Вишня
Вільде.— Ірина Вільде
Вл.— В. М. Владко
Вовч.— Марко Вовчок
Вол.— І. І. Волошин
Воронь.— П. М. Воронько
Воскр.— С. І. Воскрекасенко
Гавр.— О. Я. Гаврилюк
Гал.— Я. О. Галан
Г.-Арт.— П. П. Гулак-Артемовський
Гер.— К. М. Герасименко
Гжиць.— В. З. Гжицький
Гл.— Л. І. Глібов
Год.— М. П. Годованець
Гойда.— Ю. А. Гойда
Голов.— С. О. Голованівський
Гол.— А. В. Головка
І. Гол.— І. Х. Головченко
І. Гон.— І. І. Гончаренко
Гонч.— О. Т. Гончар
Горд.— К. О. Гордієнко
Гр.— Б. Д. Грінченко
Граб.— П. А. Грабовський
Греб.— Є. П. Гребінка
Грим.— Я. В. Гримайло
Гур.— О. І. Гуреїв

Гуц.— Є. П. Гуцало
Десн.— О. Г. Десняк
Дім.— А. А. Дімаров
Дмит.— Л. Д. Дмитерко
Довж.— О. П. Довженко
Донч.— О. В. Донченко
Дор.— П. О. Дорошко
Ел.— Василь Еллан
Жур.— С. М. Журахович
Заб.— Л. В. Забашта
Загреб.— П. А. Загребельний
Зар.— М. Я. Зарудний
Збан.— Ю. О. Збанацький
Іван.— О. Д. Іваненко
Ільч.— О. Є. Ільченко
Ірч.— Мирослав Ірчан
Іщ.— А. О. Іщук
Кап.— П. Й. Капельгородський
Кач.— Я. Д. Качура
Кв.-Осн.— Г. Ф. Квітка-Основ'яненко
Коб.— О. Ю. Кобилянська
Кобр.— Н. І. Кобринська
Козач.— В. П. Козаченко
Козл.— П. С. Козланюк
Конв.— В. Т. Конвісар
Коп.— О. І. Копиленко
Корн.— О. Є. Корнійчук
Котл.— І. П. Котляревський
Коцюб.— М. М. Коцюбинський
Коч.— І. А. Кочерга
Кочура.— П. Ф. Кочура
Криж.— С. А. Крижанівський
Кроп.— М. Л. Кропивницький
Курт.— Євген Куртяк
Кул.— П. О. Куліш
Куч.— В. С. Кучер
Ле.— Іван Ле
Лев.— О. С. Левада
Мак.— О. С. Маковей
Мал.— А. С. Малишко
Март.— Л. С. Мартович
Мас.— Т. Г. Масенко

Мик.— І. К. Микитенко
Мирн.— Панас Мирний
Міщ.— Д. О. Міщенко
Мур.— І. Л. Муратов
Нагн.— М. Л. Нагнибіда
Нех.— І. І. Нехода
Н.-Лев.— І. С. Нечуй-Левицький
Н. тв.— Народна творчість
Олесь.— Олександр Олесь
С. Ол.— С. І. Олійник
Оров.— П. А. Оровецький
Панч.— П. Й. Панч
Перв.— Л. С. Первомайський
Петр.— М. Є. Петренко
Речм.— В. О. Речмедін
Риб.— Н. С. Рибак
Рил.— М. Т. Рильський
Рудан.— С. В. Руданський
Ряб.— І. О. Рябокляч
Свидн.— А. П. Свидницький
Скл.— С. Д. Скляренко
Сміл.— Л. І. Смілянський
Смол.— Ю. К. Смолич
Соб.— В. М. Собко
Сос.— В. М. Сосюра
Стар.— М. П. Старицький

Ст.— М. П. Стельмах
Стеф.— В. С. Стефанік
Стор.— О. П. Стороженко
Тесл.— А. Ю. Тесленко
Тич.— П. Г. Тичина
Ткач.— Д. В. Ткач
Тоб.— І. К. Тобілевич
Трубл.— М. П. Трублаїні
Туд.— С. Й. Тудор
Тулуб.— З. П. Тулуб
Тют.— Г. М. Тютюнник
Л. Укр.— Леся Українка
Федьк.— Ю. А. Федькович
Фр.— І. Я. Франко
Хар.— Б. М. Харчук
Хижн.— А. Ф. Хижняк
Цюпа.— І. А. Цюпа
Чорн.— С. А. Чорнобривець
Чуб.— П. П. Чубинський
Шевч.— Т. Г. Шевченко
Шер.— М. С. Шеремет
Шиян.— А. І. Шиян
Шовк.— Ю. Ю. Шовкопляс
Шульг.— І. Г. Шульга
Шог.— Я. І. Шоголів
Янов.— Ю. І. Яновський
Ярош.— Є. І. Ярошинська

- Гал.-руські... приповідки, I, 1901—1905.— Галицько-руські народні приповідки, Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. т. I, Львів, 1901—1905.
- Укр... думи..., 1955 — Українські народні думи та історичні пісні, К., 1955.
- Укр... казки, легенди..., 1957 — Українські народні казки, легенди, анекдоти, за ред. П. М. Попова, К., 1957.
- Укр... пісні, I, II, 1955 — Українські народні пісні в двох томах, К., 1955.
- Укр... присл., 1955 — Українські народні прислів'я та приказки, К., 1955.
- Чуб., I, 1872; II, 1878; III, 1872; IV, 1877 — П. П. Чубинский, Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край..., СПб.
- ВЯ — ж. «Вопросы языкознания».
- РЯШ — ж. «Русский язык в школе».
- УМШ — ж. «Українська мова в школі».
- УМЛШ — ж. «Українська мова і література в школі».
- РЯНШ — ж. «Русский язык в национальной школе».
- Н. Ю. Шведова, Очерки... — Н. Ю. Шведова, Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960.
- А. А. Шахматов, Синтаксис... — А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, изд. 2, М., 1941.
- А. М. Пешковский, Русский синтаксис... — А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6, М., 1938.
- Курс сучасної укр. літер. мови... — Курс сучасної української літературної мови, за ред. Л. А. Дулаховського, т. II, К., 1951.

Вступ	3
Розділ I. Лінгвістична проблематика розмовного мовлення	5
1. Стан вивчення розмовного мовлення. Методика аналізу і завдання	6
2. Розмовне мовлення у відношенні до мови і мовлення	12
3. Розмовне мовлення як функціональний різновид мови; способи його об'єктивації	16
4. Єдність і опозиція понять «розмовне мовлення» — «усне мовлення», «розмовне мовлення» — «книжне мовлення»	29
5. Поняття «розмовне мовлення» і «писемне мовлення»; про можливість вивчення розмовного мовлення за писемними фіксаціями	35-42
6. Діалогічність і монологічність розмовного мовлення	42
7. Функціонально-стилістичне членування розмовного мовлення; його зв'язок з діалектним мовленням і просторіччям	53
Розділ II. Повне двоскладне й односкладне речення. Синтаксичне оформлення його окремих складників	61
1. Двоскладність-односкладність як ознака синтаксичної організації речення; різновиди односкладних структур	62
А. Про типологію односкладного речення в його зіставленні з двоскладним	63
Б. Односкладні й двоскладні речення з означеним суб'єктом	66
В. Синтаксичне вираження категорій неозначеності і безособовості	70
2. Фразеологізми-речення і фразеологізми в структурі речення	79
3. Займенникові конструкції з формою <i>воно, його, собі, сам, согий, same</i>	95
4. Специфічні форми присудка двоскладного речення і предикативної основи речення односкладного	113
Розділ III. Структура неповного речення і явища розмовної економії. Приєднувальні конструкції	131
1. Проблема неповного речення в синтаксисі	131
2. Неповні речення в структурі діалога	144
3. Неповні речення монологічного (переважно) мовлення	155
4. Еліптичні речення як типово розмовні конструкції	168
5. Приєднувальні конструкції	193
Розділ IV. Синтаксис еквівалентів речення у розмовному мовленні	212
1. Слова-речення як синтаксично нечленовані конструкції	212
Стверджувальні слова-речення	217
Заперечні слова-речення	225

Питальні слова-речення	230
Спонукальні слова-речення	232
Емоційно-оцінні слова-речення	238
Слова-речення у функції структур мовного етикету	248
2. Незакінчені і перервані речення	252
3. Звертання-речення	259
Висновки	272
Література	274
Показчик населених пунктів, у яких записано зразки усно-розмовного мовлення	279
Список скорочень прізвищ авторів, з творів яких наведені приклади-ілюстрації	284
Інші скорочення	286

Дудик Петр Семенович.

Синтаксис современной украинской разговорной литературной речи
(простое предложение, эквиваленты предложения)

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук Української РСР

Редактор *Л. П. Марченко*. Художній редактор *І. В. Козій*. Оформлення художника *В. П. Римара*. Технічний редактор *Б. О. Піковська*. Коректор *І. Б. Баркова*.

Здано до набору 12.11
№ 98. Вид. № 160. Тир
Умовн. друк. арк. 15,12

Видавництво «Наукова

Київська книжкова д
об'єднання «Поліграф

НБ ПНУС

355575

VI 1973 р. БФ 03328. Зам.
. Друк. фіз. аркушів 9,0.
та 1 крб. 80 коп.

блканського виробничого
?, Київ, Репіна, 4.